

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

А.А.ҚАЮМОВ, Ғ.Р.ПАРДАЕВ, И.Н.ИСЛОМОВ

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИЯ

**(ЎРТА ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ ИҚТИСОДИЙ
ВА ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИЯСИ)**

(Ўқув қўлланма)

Билим соҳаси: 100000 — Таълим

Таълим соҳаси: 140000 — Ўқитувчи тайёрлаш ва педагогика фани

Бакалавриат йўналиши: 5140500 — География ва иқтисодий билим асослари

ТОШКЕНТ—2007 й.

Аннотация

Мазкур ўқув қўлланмаси Ўрта Осиёда кейинги йилларда юз берган ижтимоий–иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар инобатга олиниб, энг янги статистик маълумотлардан фойдаланган ҳолда тайёрланди.

Қўлланмада бундан ташқари бозор муносабатларига ўтиш билан бевосита ва билвосита алоқадор бўлган фан методологияси, унинг назарий ва амалий жиҳатларида, жумладан иқтисодий муносабатлар ва мулкчилик шаклларида юз берган туб ўзгаришлар ҳам ўз ифодасини топди.

Қўлланма турли хил мақомга эга барча олий ўқув юртлари талабалари, аспирантлари, докторантлари, профессор–ўқитувчиларига фойдаланиш учун тавсия қилинади.

Аннотация

Настоящее учебное пособие подготовлено с учетом произошедших в Средней Азии за последние годы социально – экономических и политических изменений с использованием новейших статических и других материалов.

В учебном пособии нашли свои отражения коренные сдвиги в методологии науки в её теории и прикладных аспектах, связанных с переходом к рыночной модели развития, а также в экономических отношениях и формах собственности.

Учебное пособие может быть использовано студентами и аспирантами, докторантами, профессорско–преподавательским составом университетов различного направления.

Annotation

This textbook was prepared using recent social-economic and political changes in Central Asia and the newest statistical information.

Scientific methodology directly and indirectly connected with transformation to market economy, its theoretical and practical sides, changes in economic relations and property ownership are also described in this textbook.

The textbook is recommended for graduate and undergraduate students, professors and teachers of higher educational institutions.

Такризчилар: Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети
“Минтақавий иқтисодиёт” кафедрасининг
доценти, и.ф.н

С.С.Умаров

Низомий номидаги ТДПУ
География ва уни ўқитиш методикаси
кафедрасининг доценти, г.ф.н

З.Х.Райимжонов

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши

I Бўлим. Ўрта Осиёнинг умумий тавсифи

1. Ўрта Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географиясининг предмети, мазмуни, вазифалари..... 7
2. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг асосий илмий-назарий ва амалий асослари.....10
3. Ўрта Осиё давлатлари халқ хўжалигининг ягона ижтимоий-ҳудудий маконда ривожланиши қонуниятлар, тамойиллари ва омиллари.....12
4. Ягона иқтисодий макон ва Ўрта Осиё давлатларининг интеграциялашуви.....18
5. Ўрта Осиё давлатлари аҳолиси ва меҳнат ресурслари.....23
6. Ўрта Осиё давлатлари халқ хўжалигининг ҳозирги ҳолати ва таркиби29
7. Ўрта Осиё давлатлари саноати.....37
8. Ўрта Осиё давлатлари қишлоқ хўжалиги.....47
9. Ўрта Осиё давлатлари транспорти.....52
10. Ўрта Осиё давлатларининг МДХ ва умумжаҳон меҳнат тақсимоотида тутган ўрни ва улар ўртасида иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши.....58
11. Ўрта Осиёдаги геосиёсий вазият ва минтақанинг ижтимоий-сиёсий ривожланиш муаммолари.....65

II Бўлим. Ўрта Осиёнинг регионал тавсифи.

12. Қозоғистон Республикаси.....72
13. Қирғизистон Республикаси.....116
14. Тожикистон Республикаси.....138
15. Туркменистон Республикаси.....158
- Адабиётлар.....178

О Г Л А В Л Е Н И Е

Предисловие

I Глава. Общая характеристика Средней Азии.

1. Предмет экономической и социальной географии государств Средней Азии, его содержание и задачи.....	7
2. Основные научно-теоретические и практические основы экономической и социальной географии.....	10
3. Закономерностей принципов и факторы развития народного хозяйства государств Средней Азии в едином общественно-территориальном пространстве.....	12
4. Интеграция государств Средней Азии и единое экономическое пространство.....	18
5. Трудовые ресурсы и население государств Средней Азии.....	23
6. Современное состояние и структура народного хозяйства государств Средней Азии.....	29
7. Промышленность государств Средней Азии.....	37
8. Сельское хозяйство государств Средней Азии.....	47
9. Транспорт государств Средней Азии.....	52
10. Место государств Средней Азии в СНГ и в мире в международном разделении труда и развитие между ними экономических связей.....	58
11. Геополитическая ситуация в Средней Азии и проблемы её общественно-политического развития.....	65

II Глава. Региональная характеристика Средней Азии.

12. Республика Казахстан.....	72
13. Республика Киргизстан.....	116
14. Республика Таджикистан.....	138
15. Республика Туркменистан.....	158
Литературы.....	178

C O N T E N D S

Introduction.

I Chapter. General characteristics of Central Asian

1. Objects and purpose of economic, social and political geography of Central Asian countries.....	7
2. Scientific – theoretical and practical fundamentals of economic and social geography.....	10
3. Principles and factors of Central Asian economies in a single social- territorial area.....	12
4. Single social territorial area and integration of Central Asian countries.....	18
5. Population and human resources of Central Asian countries.....	23
6. Current phase and structure of Central Asian economies.....	29
7. Central Asian Countries industries.....	37
8. Central Asian countries agriculture.....	47
9. Transportation and communication of Central Asian countries.....	52
10. Role of Central Asian countries in world and CIS Labor distribution.....	58
11. Geopolitical situation in Central Asian and problems of social political development.....	65

II Chapter. Regional characteristics of Central Asia

12. Republic of Kazakhstan.....	72
13. Republic of Kyrgyzstan.....	116
14. Republic of Tajikistan.....	138
15. Republic of Turkmenistan.....	158
Literature.....	178

Сўз боши

Ўзбекистонда давлат мустақиллигига эришилгандан кейинги даврда энг муҳим долзарб муаммо-таълим тизимини ислоҳ қилиш, кадрлар тайёрлаш миллий дастурини тайёрлаш билан алоқадор масъулиятли ва миқёсли вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш давом этмоқда.

Эндиги навбат олий ўқув юртлари бакалаврият йўналишида ўқитиладиган барча фанлар бўйича ўқув комплексларини тайёрлашга келди. Ўқув комплексини тайёрлаш борасида энг муҳим ва масъулиятли вазифа фан бўйича ўқув қўлланмаси ёки дарслик тайёрлаш билан боғлиқдир. Бу ўринда Ўрта Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси бўйича ўқув қўлланмани тайёрлаш истисно ҳисобланмайди. Аксинча ушбу улкан ҳудуд ранг-баранг табиат, кўп миллатли аҳоли ва сертармоқли иқтисодиётга эга объект доирасида ҳозирги вақтда ўқув адабиётини яратиш нақадар мураккаб, мушкул вазифа эканлигини фақат шу соҳа мутахассисларигина тўғри англайди.

Ўрта Осиё иқтисодий ва ижтимоий география нуктаи назардан собиқ иттифоқ республикалари ҳозирда мустақил давлатлар Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон маъмурий-ҳудудий доираларида ўз ичига олади. Ўқув қўлланма ҳам айнан ана шу тамойилга таянган ҳолда бажарилди.

Мазкур ўқув қўлланма икки умумий ва регионал қисмлардан ташкил топган. Қўлланманинг умумий қисмида фан предмети, мазмуни, вазифалари, унинг илмий-назорий ва амалий асослари таҳлил этилган.

Қўлланмада минтақа ҳўжалигини янги иқтисодий ва сиёсий шароитда ривожланиш хусусиятлари, унинг табиий-демографик салоҳияти, саноати, қишлоқ ҳўжалиги, транспорт ва алоқа воситалари яъни миллий иқтисодиёт тараққиётини белгилаб берувчи тармоқларни ривожланиши билан боғлиқ масалалар ҳар томонлама ва чуқур кўриб чиқилган.

Алоҳида эътибор Ўрта Осиё давлатларининг умумжаҳон ва регионал миқёсларда меҳнат тақсимоотида тутган ўрни ва аҳамиятини баҳолашга, мамлакатлар ўртасидаги савдо-иқтисодий алоқаларнинг ривожланишини ўрганишга бағишланган. Ундан ташқари Ўрта Осиёдаги геосиёсий вазият ва минтақанинг ижтимоий сиёсий ривожланиши муаммолари ҳам кўриб чиқилган.

Қўлланманинг регионал тавсифи шу ҳудудда мавжуд мустақил давлатларнинг материаллари асосида бажарилган. Бунда айрим мамлакатларга ажратилган ўқув соатлари уларнинг регионининг ижтимоий-иқтисодий соҳасида эгаллаган мавқелари билан бевосита алоқадор тарзда аниқланди. Ўқувчи энг аввало миллий иқтисодиётни ўрганиш жараёнида иқтисодий ва ижтимоий география бўйича зарурий билим, кўникма ва малакага эга бўлади. Ана ундан кейинги босқичда бошқа, шу жумладан кўшни мамлакатлар иқтисодий ва ижтимоий географиясига оид билим, кўникма ва малакани бемалол эгаллаши мумкин бўлади.

Ўқув қўлланма ТДПУ “География ва уни ўқитиш методикаси” кафедраси профессори, г.ф.д. А.Қаюмов., ушбу кафедра катта ўқитувчиси И. Исломов ва ТВПИ “География” кафедраси мудири, профессор, г.ф.н. Ғ. Пардаевлар томонидан тайёрланди.

I БЎЛИМ. ЎРТА ОСИЁНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

1-Мавзу: Ўрта Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географиясининг предмети, мазмуни, вазифалари.

Ўрта Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси (ЎОД ИИГ) ижтимоий фанлар тизимига киради. ЎОД ИИГнинг асосий предмети бўлиб маълум ҳудудлар доирасида мавжуд “табиат-аҳоли-хўжалик” тизими ичида амалга ошаётган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлар ҳисобланади. Бунда асосий эътибор иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий муносабатларни ҳудудий таркибини шаклланиши қонуниятлари ва ривожланиш шароитлари, ишлаб чиқариш кучларининг турли хил ҳудудий тизимлари, уларнинг ривожланиши, фаолият юритиши ҳамда бошқарилиши масалалари ҳам фаннинг тадқиқот предмети ташкил этади.

ЎОД ИИГнинг асосий мазмунини ишлаб чиқариш кучларини тармоқлар ва тармоқлараро микёсларда (вертикал ва горизонтал йўналишдаги), замон ва макон доирасида ўзаро алоқадор компонентлардан иборат комплекс сифатида ўрганиш ташкил қилади. Бунда ҳудуд аҳолиси, саноати, қишлоқ хўжалиги ва транспорт мажмуалари, ҳудудий ишлаб чиқариш комплекслари ва иқтисодий районлар асосий субъектлар ҳисобланади. Иқтисодий ва ижтимоий география бошқа фанлар билан алоқадор. Алоқадорлик хусусан табиий география, геология, гидрология, топография ва картография, фалсафа, иқтисодиёт назарияси, тарих, математика кабилар билан ниҳоятда яқинлиги билан ажралиб тўради. Муносабатлар ютуқлар ва маълумотлардан ўзаро фойдаланиш борасида ва бошқа йўналишларда ўзининг ифодасини топади.

ЎОД ИИГ ўз предмети тадқиқ қилишда дунёни ўрганишнинг фалсафий асосларига суянади, картографик, тизимли-таққослаш, статистик, тарихий, экспедиция, математик аналитик услублардан фойдаланади. ИИГ жойлардаги конкрет ҳолатни бирламчи маълумотлар асосида ўрганиш, социологик-сўров услубларидан фойдаланиш ҳам муҳимдир.

ЎОД ИИГ фан ҳолида шаклланиши ва ривожланишнинг тарихий босқичларини ҳисобга олиш муҳимдир. Бунда турли тарихий даврларда илм-фан, қолаверса жамият тараққиётига катта таъсир кўрсатган Марказий Осиёлик олим ва мутаффакирлардан Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Беруний, Махмуд Қошғарий, Махмуд ибн Вали, Чокан Валихонов, Аҳмад Дониш кабиларнинг минтақа иқтисодий ва ижтимоий географиясини умумбашарий, фанлар силсиласи ривожланишидаги ўрнини баҳолаш бўйича қўшган ҳиссалари бебаҳодир. Ҳозирги давр иқтисодий ва ижтимоий географиясининг назарий асослари ва тушунчалари, тамойилларини ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркибини шаклланишини тадқиқ этишга Ўзбекистон ва Россия ва Ўзбекистонлик ва қўшни давлатлар географлари ҳам катта ҳисса қўшганлар.

XIX аср охирлари ва XX аср бошларида ижод қилган маҳаллий мутаффакирлардан Абдулла Авлоний, Махмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашитов кабиларнинг хизматлари Ўзбекистон ва бошқа Ўрта Осиё давлатларида дастлабки иқтисодий ва ижтимоий география билимларининг шаклланишида айниқса бебаҳодир.

Мустақил Ўзбекистоннинг илмий-маънавий жиҳатдан ҳар томонлама камол топган иймонли, эътиқодли фуқароларини тарбиялашда Ўрта Осиё давлатлари иқтисодий-ижтимоий географиясининг ўрни бетакрордир. Фанни ўрганиш орқали Ўрта Осиё минтақасининг иқтисодий-ижтимоий салоҳияти, унинг дунё ҳамжамиятида тутган ўрни ва аҳамияти, турли хил ҳудудий-ишлаб чиқариш имкониятлари кабилар ҳақида ёшларимизга билим берилади.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. Замон – табиий ва иқтисодий географик жараёнларнинг ўтаётган вақт (йил)лар давомида кечиши.
2. Макон – табиий ва иқтисодий географик жараёнларнинг маълум географик муҳит (жами гидросфера, литосферанинг устки қисми ва атмосферанинг қўйи қатламлари)доирасида кечиши.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Ўрта Осиё давлатлари иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий (ЎОД ИИГ) географияси нимани ўрганади?
2. Бу фан қандай тадқиқот услубларига эга?
3. Фан шаклланиши ва ривожланишига кимлар катта ҳисса қўшган?
4. Фаннинг олдида ҳозирги вақтда қандай вазифалар туради?

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Ўрта Осиё давлатлари иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий географияси қайси фанлар тизимига киради?
А) Ижтимоий. В) Табиий. С) Сиёсий Д) Иқтисодий.
2. Ўрта Осиёга минтақасига қўйидаги қайси давлатлар кирмайди.
А) Ўзбекистон, Қозоғистон. В) Тожикистон, Қирғизистон.
С) Туркменистон. Д) Афғонистон, Эрон.
3. Ўрта Осиёнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига қисса қўшган мутаффакирларни аниқланг.
А) Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний.
В) Беруний, Махмуд Қошғарий,
С) Чокан Валихонов, Алишер Навоӣ
Д) Юқоридагиларнинг ҳаммаси.
4. Абдулла Авлоний, Махмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашитовлар қайси даврларда яшаб ижод қилган?
А) XX аср охирлари ва XXI аср бошларида
В) XVIII аср охирлари ва XIX аср бошларида
С) XIX аср охирлари ва XX аср бошларида
Д) XVIII аср охирлари ва XX аср бошларида

2-Мавзу: ИИГнинг асосий илмий-назарий ва амалий асослари, тушунчалари ва уларнинг моҳияти.

ИИГнинг асосий тадқиқот предмети ҳисобланадиган ишлаб чиқариш кучлари ҳудудий таркибининг (макон ва замон доирасида) ривожланишида бир қатор омиллар фаол қатнашадилар. Улар табиий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, техника каби омиллар бўлиши мумкин. Омиллар жамиятда ижтимоий ҳаёт ривожланиши жараёнида турли шароитларда турлича амалий таъсирга эгадирлар. Албатта, жамият ишлаб чиқариши ривожланиши ўзига хос объектив ижтимоий таракқиёт қонуниятлари, тамойиллари асосида амалга ошади ва турли ҳудудий ишлаб чиқариш тизимлари, тармоқлараро мажмуалари, ўзига хос моддий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқлари шаклланиши ва ривожланишига олиб келади.

ИИГ аслида ижтимоий фанлар қаторидан ўрин олади. У бир-бирлари билан ўзаро боғлиқ бўлган 1) тарихий, 2) регионал, 3) социал. 4) экологик ва 5) антропологик йуналишларга эга. ИИГнинг асосий тадқиқот услуги бўлиб турли объектлар, жараёнлар ва ҳодисаларни синтетик (мажмуали) ўрганиш ҳисобланади. Унда мамлакат ва унинг регион (район)ларнинг ижтимоий-иқтисодий, географик, экологик ривожланиши жараёнларини макон ва жамоа доирасида ўрганилади.

ИИГнинг асосий методологик негизи бўлиб, жамиятнинг ҳудудий ташкил этилиши ҳақидаги таълимот ҳисобланади. Жамият ижтимоий ҳаётини ҳудудий ташкил этилиши кенг қамровли тушунча бўлиб, у ҳудудий (географик) меҳнат тақсимооти натижасида шаклланган ишлаб чиқариш мажмуалари ва тизимлари, уларнинг ҳудудий жойлашиши, регионал иқтисодий-ижтимоий тафовутлари, шунингдек жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро алоқадорлик каби масалаларни қамраб олади. Бошқача айтганда, инсоннинг кўп қиррали ҳаётий фаолиятини уни ўраб турган табиат билан ўзаро алоқадорликда ўрганади.

Бозор иқтисодиётига хос янги ижтимоий муносабатлар ИИГнинг назарий асослари масалаларига ҳам таъсир этади, албатта. Собиқ иттифок даврида унинг назарий асосларида ишлаб чиқаришни ташкил этишда планлилик ва марказдан

бошқариш бош масала ҳисобланган бўлса, янги бозор муносабатлари шаклланаётган даврда ишлаб чиқаришда эркин тадбиркорлик ва рақобат асосий жиҳат ҳисобланади.

Ўрта Осиё давлатларининг муваффақиятли равишда бозор муносабатларига ўтиш босқичини ўз бошидан кечираётганлигига 20 йил ҳам бўлмади. Уларнинг иқтисодий ҳаётида мулкчиликнинг турли шакллари асосида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг янги даври бошланди. Ишлаб чиқариш кучлари фаолиятини бошқаришнинг ҳуқуқий-меъёрий хўжжатлари барпо этилмоқда.

Барча ишлаб чиқариш тармоқлари ва уларнинг корхоналари жойларда ўзига хос тамойиллар ва омиллар (ИГЎ, хом ашё, электроэнергия, ишчи кучи каби) таъсири натижасида жойлаштирилмоқда.

Географик меҳнат тақсимооти аслида жаҳон миқёсида (йирик регионлар ва давлатлараро), давлат ичида (районлараро) мавжуд бўлади. Географик меҳнат тақсимооти айрим мамлакатлар, уларни ҳудудларининг муайян маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга, муайян хизматларни бажаришга ихтисослашиши ва уларни бозорларга чиқаришга олиб келади.

Марказий Осиё давлатлараро минтақаси маълум даражада тарихий даврлар давомида ёки бу турдаги товарларни ишлаб чиқариш ва айирбошлаш борасида ўзига хос географик меҳнат тақсимооти қатнашчиси бўлиб келган. Бозор иқтисодиётига ўтилаётган ҳозирги даврда бу жараён янада ривожланмоқда, такомиллашмоқда.

ТА Я Н Ч Т У Ш У Н Ч А Л А Р

1. Моддий ишлаб чиқариш тармоқлари – маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан бевосита алоқадор хўжалик тармоқлари – саноат, қишлоқ хўжалиги, ҳудудлараро алоқаларни амалга оширишда қатнашадиган транспорт ҳамда қурилиш, алоқа ва бошқалар.
2. Номоддий ишлаб чиқариш тармоқлар – жамиятнинг маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондиришда хизмат қиладиган (маориф, фан, соғлиқни сақлаш, санъат, спорт, туризм ва турли хизмат доираси) тармоқларидир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий жойлашиши ривожланишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
2. Жамиятнинг ҳудудий ташкил этилиши нималарга боғлиқ ?
3. Географик меҳнат тақсимооти деганда нима тушунилади?
4. Бозор иқтисодиёти ИИГнинг илмий-назарий асосларига қандай таъсир кўрсатмоқда?

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. ИИГ бир-бирлари билан ўзаро боғлиқ бўлган қандай йуналишларга эга?
А) Маъданий, этник, социал, экологик.
В) Экологик, антропологик, иқтисодий, назарий.
С) Тарихий, регионал, социал, экологик, антропологик.
Д) Маърифий, дини, тарихий, регионал.
2. Иқтисодий-ижтимоий география қайси иқтисодий тизим доирасида ривожланмоқда?
А) Режали иқтисодиёт. В) Эркин бозор иқтисодиёти.
С) Капитализм. Д) Ёпиқ иқтисодиёт.
3. Жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи берилган жавобни аниқланг.
А) Завод-фабрикалар. В) Хомашё. С) Аҳоли. Д) Пул.
4. Ўрта Осиё халқаро меҳнат тақсимоотида асосан қайси соҳаларда иштирок этади?
А) Пахтачилик. В) Олтин ишлаб чиқариш.
Д) Ҳаммасида С) Нефт ва газ қазиб олиш.

3-Мавзу: Ўрта Осиё давлатлари халқ хўжалигининг ягона ижтимоий-худудий маконда ривожланиши қонуниятлар, тамойиллари ва омиллари.

ЎОДнинг табиий ва иқтисодий-географик ҳамда ижтимоий-тарихий ривожланиши жараёни кўп ҳолларда умумий яқинликка, ўхшашликка эга. Ана шу кўп қиррали ўхшашлик, умумийлик мазкур худудда яшаб келган халқлар тақдирини бир-бирлари билан боғлаб келган. Булар қуйидагилардир.

Табиий-географик ўхшашликлари: уларнинг деярли ҳар бири дунё океани ва денгизларидан барабар узокда, сайёрамиздаги энг улкан Евросиё материгининг марказида жойлашган. Жумладан, масофа энг яқин Ҳинд океанидан 1-1,5 минг км, Шимолий Муз океанидан 2-2,5 минг км, Атлантика океанидан 3-3,5 минг км, ҳамда Тинч океандан 5-5,5 минг км узокда жойлашган. Масофа ва рельефи хусусиятларига кўра минтақанинг иқлимига Ҳинд ва Тинч океанларининг таъсири деярли йук, Шимолий Муз ва Атлантика океанлариники эса анчагина. Шимолий ярим шарнинг ўрта кенгликларида жойлашган ушбу давлатларнинг иқлимий хусусиятлари шу сабабларга кўра асосан континентал, кўп ҳолларда кескил континенталдир. Шунингдек, рельеф-геологик хусусиятлари ўлканинг ўзига хос иқтисодий географик имкониятларини келтириб чиқаради.

Иқтисодий-географик ўхшашликлари аввало мазкур давлатларнинг турли табиий бойликларга ва аҳолисининг ўзига хос демографик кўрсаткичларга, эғалиги, меҳнат ресурсларига бойлиги, диний эътиқодларининг яхлитлиги, ягона атроф-муҳит ва иқлим кўрсаткичлари асосида, аҳолининг яшаш ва ишлаб чиқариш фаолиятлари (суғорма деҳқончилиги)нинг ўхшашлиги, мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасининг яқинлиги, саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашганлиги билан белгиланади. Хусусан. Минтақа давлатлари иқтисодиёти собиқ иттифоқ даврида асосан хом ашё, ярим хом ашё ишлаб чиқаришгагина ихтисослашган эди.

Уларнинг барчасида ҳам пахта, пилла, ғалла, иссиқсевар экинлари каби қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, нефть ва газ, рангли, қимматбаҳо ва нодир

металлар, айрим кимёвий ва бинокорлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш иқтисодиётида асосий ўрин тутиб келган. Қолаверса, мамлакатларнинг бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантиришдаги имкониятлари ҳам бир-бирларига жуда ўхшаш.

Ижтимоий-тарихий бирлиги эса неча юз йиллар давомида туркий ва форсий халқларнинг иқтисодий-ижтимоий, маънавий-маърифий, маданий-этник йўналишлардаги ўхшашлиги ва уйғунлигида кўзга ташланди. Уларнинг сиёсий-давлатчилик тарихи ҳам бир-бирларига анча яқин.

Қадимдан «Буюк йпак йули» бу минтақа худудларини бирлаштириб, тараққиёт учун катта имкониятлар яратган. Мустақиллик йилларида Тажан-Серахс-Машҳад, «Трасека», Андижон-Ош-Қашқар каби жаҳон бозорларига олиб чиқувчи йўлларнинг барпо этилиши натижасида янги техник имкониятдан фойдаланган ҳолда ушбу қадимий йўл янада кенгроқ доирада Атлантика ва Тинч океанлари оралиғидаги ўнларча давлатларни бир-бирларига туташтирмоқда. Оқибат натижада минтақанинг иқтисодий ва ижтимоий имкониятлари янада ошмоқда.

Мазкур имкониятлар минтақанинг муҳим геосиёсий ўрнини белгилаб бермоқда. Ҳозирги пайтда дунёнинг етакчи Ғарб ва Шарқ давлатлари, ҳамда Россиянинг минтақада мустақкам ўрнашиб олиши йулидаги курашини ана шундай тушунмоқ керак. Шунингдек, минтақа давлатлари геосиёсий ўрнини шаклланишида ислом фундаментализми ва диний экстремистик кучларнинг урни бор. Афғонистон, Тожикистон, Чеченистонда кечган воқеалар ЎОД давлатларининг диний экстремистик экспансиясига қарши, ҳозирги шароитдан келиб чиқиб, биргаликда ҳаракат қилишларини талаб этади.

Ҳозирги иқтисодий-ижтимоий ривожланиш даврида, ўзига хос турли ташқи хавфга қарши курашиш талаблири ЎОД халқлари томонидан тўла-тўқис кўплаб қувватланмоқда, Президент И.Каримов томонидаи 1995 йилда ўртага ташланган “Туркистон – умумий уйимиз” ғояси ҳозирги даврда қулоч ёзмоқда. Унинг исботи бўлиб, барча Ўрта Осиё минтақасини қамраб олган Ўрта Осиё халқлари маданий

Ассамблеясининг фаолияти, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий соҳаларда ривожланиб бораётган ёндашувлар, учрашувлар ҳисобланади.

Ўрта Осиё минтақаси Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон давлатларидан ташкил топган бўлиб, умумий майдони 4 млн км² дан зиёд ва аҳолиси 60 млн киши. У дунё ҳудудининг 3 % дан кўпроғини ва аҳолисининг 1 % га яқинини ташкил этади. Ўрта Осиё минтақасининг табиий шароити ўта хилма-хил, ҳудуди ресурсларга бой.

Табиий шароит деб инсоннинг яшаш ва меҳнат қилиш шароитини келиб чиқишига дахлдор бўлган табиат унсурлари ва қувватларига айтилади. Булар жойларнинг рельефи, иқлими, тупроқ-сув каби шароитларидир.

Минтақа рельефи хусусиятларида текисликлар Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистон давлатларида аҳамиятли бўлиб, минтақа ҳудудининг $\frac{3}{4}$ қисмини ташкил қилади. Тоғлар ва ясси тоғликлар минтақа ҳудудининг атиги $\frac{1}{4}$ қисмини эгаллайди ва Тожикистон ҳамда Қирғизистонга хосдир. Улар республикалар иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Жумладан, текислик ҳудудли республикаларда экин майдонларини кенгайтириш, турли қурилишлар (ишлаб чиқариш ва уй-жой, гидротехника, коммуникация иншоатлари)ни ташкил қилиш имкониятлари тоғли республикаларга нисбатан анча юқори. Гидроэнергетик, рекреация ресурсларига ва сув манбаларига эса, аксинча тоғли ҳудудлар бой.

Минтақанинг иқлимий хусусиятлари унинг океан ва денгизлардан узоқлиги ва берк ҳавзада жойлашганлиги, рельефи хусусиятларидан келиб чиқади. Шу туфайли шимолдан жанубга томон бир нечта табиат зоналари бир-бирини алмаштиради.

Регионнинг умумий иқлимий хусусиятлари қаторига қиш фаслини нисбатан қисқа ва қаҳрлиги, сернамлиги, ёзнинг эса нисбатан давомийлиги, жазирама иссиқлиги қуруқлиги, йил фасллари ўртасида t^0 амплитудасининг анча катталиги (континенталлиги), ёғин миқдорининг текисликда камлиги (100-150мм), унга анча қурғоқчилик хослиги, баландлик ва тоғли ҳудудлар томон ёғин миқдорининг ошиб бориши (350-700мм)нинг хослиги. Минтақанинг қурғоқчил

континентал табиий шароити унинг асосий қисмида хўжалик ишларини ташкил қилишда сунъий суғориш заруриятини келтириб чиқаради. Минтақанинг шимолдан жанубга томон суғориладиган майдонлари ҳажми ортиб ва баҳорикор майдонлари эса камайиб бориши.

Марказий Осиё худуди турли хил табиий ресурсларга бойдир. Минтақада айниқса минерал табиий ресурслар ҳамда қуёш, оқар сув(дарё), шамол геотермал каби энергия воситалари дунёвий аҳамиятга молик, аксинча, сув, ўрмон ресурслари эса анча кам.

Ҳозирги вақтда иқтисодий жиҳатдан энг аҳамиятли табиий ресурс турини минерал табиий бойликлари (ер ости қазилма бойликлари) ташкил этади. Минтақада ер ости қазилма бойликларининг деярли барча турлари мавжуд.

Минтақа ёқилғи-энергетика ресурсларига жуда бой. Кўмир Туркменистондан бошқа барча мамлакатларда мавжуд. Энг катта кўмир захираларига Қозоғистон эга. Кейинги ўринларда Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон туради.

Нефть барча мамлакатларда топилган. Унинг захиралари айниқса Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда катта, аксинча тоғли республикаларда кам.

Табиий газга текислик давлатлари—Туркменистон, Ўзбекистон ва Қозоғистон анча бой. Аммо Қирғизистон ва Тожикистонда унинг аҳамиятли конлари ҳозиргача топилмаган.

Минтақа мамлакатларидан темир рудасига фақат Қозоғистон бой, бошқа давлатларда унинг саноат аҳамиятига эга бўлган конлари учрамайди. Лекин рангдор металллардан мисга ҳамда полиметал рудаларига Қозоғистон ва Ўзбекистон, симоб ва сурмага Қирғизистон ва Тожикистон бой. Фақат Туркменистонда деярли металл қазилма бойликлар конлари учрамайди.

Ўрта Осиё худудлари кимёвий минерал ресурсларга ҳам анча бой. Жумладан фосфоритнинг йирик конлари Қозоғистон ва Ўзбекистонда мавжуд. Турли туз конлари минтақанинг барча давлатларида катта захираларда эга. Йирик

олтингугурт кони эса фақат Туркменистонда мавжуд. Минерал қурилиш материаллари барча давлатларда катта захираларга эга.

Ўрта Осиё давлатлари ер-сув ресурслари билан турлича таъминланган. Агар Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистон хўжалик аҳамиятига эга бўлган ер ресурсларига анча бой бўлса, тоғли Тожикистон ва Қирғизистонда бундай ресурслар, айниқса ишлов бериладиган майдонлар чекланган.

Минтақа давлатлари қимматли табиий ресурслар тури ҳисобланадиган сув ва ўрмон ресурслари билан ҳам турлича таъминланган. Сувга тоғли республикалар бой, қолган давлатлар нисбатан камбағал.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. Геосиёсий ўрни – ҳудуд (давлат)нинг сиёсий географик ўрни. Бунда ҳудуд (давлат)нинг ўзаро сиёсий-иқтисодий муносабатларни ташкил этиш, тинчликни химоя қилиш имкониятлари муҳим роль уйнайди.
2. Табиий шароит – инсоннинг яшаш ва меҳнат қилиш шароитини таъминловчи табиат унсурлари ва қувват (энергия)дир. Улар жойларининг ер усти тузилиши, иқлими, ер-сув шароитларидир.
3. Табиий ресурс – инсоннинг яшаш ва ишлаб чиқаришда бевосита ва билвосита фойдаланадиган барча турдаги табиат неъматларидир. Улар тугамайдиган (куёш, шамол, океан, ер ички энергияси, ядро энергияси кабилар) ва тугайдиган (ўсимлик, ҳайвонот, тупроқ, ўрмон, рекреация, минерал бойликлар) ресурсларига бўлинади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Ўрта Осиё давлатларининг географик ва тарихий-ижтимоий умумийлиги нималарда намоён бўлади?
2. «Туркистон – умумий уйимиз» деганда нималар ҳисобга олинади?
3. Ўрта Осиё давлатлари таркиби ва катталиги қандай?
4. Ўрта Осиё табиий шароитини таҳлил қилинг.

5. Ўрта Осиё табиий ресурслари ва географиясини таърифланг?

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Ўрта Осиё худудида қандай ухшашлик ва уйғунликлар кузга ташланади?

- А) иқтисодий-ижтимоий. В) маънавий-маърифий.
С) маданий этник Д) ҳаммаси.

2. Ўрта Осиё худудига энг яқин океанни белгиланг.

- А) Атлантика. В) Тинч. С) Ҳинд. Д) Шимолий муз.

3. «Туркистон – умумий уйимиз» китобининг муаллифи ким.

- А) Н. Назарбаев. В) А. Акаев. С) С. Ниёзов. Д) И. Каримов.

4. Тажан-Серахс-Машҳад темир йўли қайси давлатлар ўртасида бирлаштирилди?

- А) Озарбайжон-Эрон. В) Туркменистон-Эрон
С) Ўзбекистон-Эрон Д) Тожикистон-Эрон

5. Қайси давлатда металл қазилма бойликлар конлари учрамайди?

- А) Туркменистон. В) Ўзбекистон. С) Қирғизистон. Д) Тожикистон.

4-Мавзу: Ягона иқтисодий макон ва Ўрта Осиё давлатларининг интеграциялашуви.

Эркин рақобатга асосланган янги ижтимоий муносабатлар даврида, тез суръатлар билан ривожланаётган фан-техника тараққиёти шароити ҳар бир давлат иқтисодий имкониятларининг бирлаштирилиши, ўзаро узвий ишлаб чиқариш ҳамкорлигини йўлга қўйилишини талаб қилади.

Айниқса ҳозирги давлат мустақиллиги шароитида бир томонлама ривожланган, асосан хом ашё ва ярим хом ашё маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган иқтисодиётга эга бўлган ЎО давлатлари ўртасида ягона иқтисодий маконни ташкил қилиш асосида иқтисодий интеграцияни ривожлантириш масаласи алоҳида долзарблиги билан ажралиб туради.

Шундай қилиб, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар шароитида МО давлатлари ўртасида ягона иқтисодий маконни ташкил этиш ва шу асосида улар ўртасида иқтисодий интеграцияни ривожлантириш зарурий эҳтиёждир.

Дарҳақиқат, мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ, яъни 1993 йил январь ойи бошларида Ўрта Осиё давлатлари бошлиқлари биринчи навбатда ушбу масалани муҳокама этиш мақсадида Тошкентда тўпланишдилар. Ягона иқтисодий макон яратиш зарурлиги ва шу асосда минтақада иқтисодий интеграцияни ривожлантириш зарурлиги қайд этилди. Йиғилишнинг муҳим натижаларидан бири сифатида жаҳон сиёсий харитасида Марказий Осиё деб номланган янги минтақанинг пайдо бўлганлиги алоҳида таъкидланди эди.

1994 йил 10 январда Қозоғистон Республикаси Президенти Н. Назарбоевнинг Тошкентга қилган расмий сафари давомида бу масала борасида биринчи амалий қадам қўйилди. Яъни, Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатлари ўртасида иқтисодий маконни ташкил қилиш, улар ўртасидаги унга тўсиқ бўладиган барча ғовларни олиб ташлаш ва шу асосида интеграция алоқаларини йўлга қўйишга келишиб олинди. Бу икки томонлама шартномага шу йилнинг февраль ойидан Қирғизистон ҳам қўшилди. Мазкур шартномани имзолашдан кўзда тутилган асосий мақсад товарлар, хизматлар, капитал ва ишчи кучининг минтақа бўйлаб

эркин ҳаракатини таъминлаш, келишилган солиқ, бюджет, нарх, божхона ва валюта сиёсатини юритишдан иборат эди.

Минтақа давлатлари раҳбарлари 1996 йил 5 апрелда ёқилғи-энергетика ва сув ресурсларидан фойдаланиш, Ўрта Осиё минтақасида газ қувурларини қуриш ва ишга тушириш тўғрисидаги битимга ҳам имзо чекдилар.

Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон давлатлари 1998 йил 17 мартда Сирдарё хавзасининг сув-энергетика ресурсларидан фойдаланиш тўғрисидаги узоқ муддатли шартномани имзоладилар. Бир йилдан сўнг бу шартномага Тожикистон ҳам қўшилди. Тожикистон 1998 йил 26 мартда мазкур республика ҳам ягона иқтисодий ҳудуд тўғрисидаги шартноманинг тўлақонли аъзосига айланди.

Мазкур йилнинг ўзида ушбу ”тўртлик” давлатлари иштирокида **Марказий Осиё иқтисодий ҳамдўстлиги ташкилотига** асос солинди. Бу ташкилот доирасидаги вазифаларни ҳал этиш учун Давлатлараро Кенгаш, ташкилотнинг ишчи органи–Ижроия қўмита каби институционал тузилмалар ташкил этилди. Бундан ташқари аъзо давлатларнинг улушлари ҳисобига Марказий Осиё банки барпо этилди.

Марказий Осиё иқтисодий ҳамдўстлиги ташкилотига аъзо давлатлар бошлиқлари 1999 йилнинг июнь ойида Бишкекда Божхона иттифоқини тузишга эришиш тўғрисидаги фикрни илгари сурдилар. Бир йилдан сўнг эса Душанбеда “Марказий Осиё иқтисодий ҳамдўстлигининг 2005 йилгача мўлжалланган интеграцион ривожланиш стратегияси” тасдиқланди. Ушбу ҳужжатда ҳамдўстликка аъзо мамлакатлар иқтисодиётларининг интеграциялашуви ҳар бир мамлакатнинг ҳаётий муҳим манфаатлари ва хавфсизлик эҳтиёжларидан келиб чиқадиган объектив жараён эканлиги таъкидланди.

Марказий Осиё иқтисодий ҳамдўстлигига аъзо давлатлар раҳбарлари 2001 йил 28 декабрда Тошкентда бўлиб ўтган учрашув чоғида минтақавий интеграция шакллари ва механизмларини такомиллаштириш, минтақада тинчлик ва барқарорликни таъминлаш бўйича биргаликдаги ҳаракатларни мувофиқлаштириш мақсадида **Марказий Осиё иқтисодий ҳамдўстлигини “Марказий Осиё**

ҳамкорлиги ташкилоти” (МОҲТ) га айлантириш тўғрисида қарор қабул қилдилар. Алмати шаҳрида 2002 йил 28 февралда бўлиб ўтган учрашувда эса Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон ва Қирғизистон давлатлари раҳбарлари “Марказий Осиё ҳамкорлиги ташкилоти”ни таъсис этиш тўғрисидаги Шартномани имзоладилар. Учрашув чоғида Марказий Осиё ҳамкорлиги ташкилоти фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Марказий Осиё иқтисодий ҳамкорлиги доирасида қабул қилинган ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш ва ҳаракатда бўлмаган ҳужжатларни бекор қилиш таклифи билан чиқди. Бу даврга келиб ташкилот доирасида 243 та ҳужжат имзоланган эди.

Шундай қилиб, Марказий Осиё ҳамкорлиги ташкилоти кенг кўламдаги масалаларни кўриб чиқиш ваколатига эга бўлган минтақавий форумга айланди. Чунончи, 2002 йил 5-6 октябрда Душанбеда Марказий Осиё ҳамкорлиги ташкилотига аъзо мамлакатлар раҳбарларининг учрашуви бўлиб ўтди. Бу учрашув давомида, минтақавий интеграция жараёнларидан ташқари, Афғонистон билан боғлиқ муаммолар ҳам кўриб чиқилди. Шунингдек, ушбу учрашув чоғида Оролбўйи минтақасидаги экологик ва ижтимоий-иқтисодий инқироз оқибатлари ва Оролни қутқариш халқаро фонди фаолияти таҳлил қилинди. МОҲТ раҳбарларининг кейинги учрашувларида ҳам минтақавий интеграция жараёнларини фаоллаштириш, ушбу ташкилотга аъзо мамлакатларда мавжуд энг долзарб муаммоларни ҳал этиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

Таъкидлаш лозимки, ана шу шаклланаётган иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти бирор бир давлатга қарши қаратилмаган, унинг мақсади фақат иқтисодий фаолиятлардан иборатдир. Шу сабабли ҳам кейинги йилларда ҳамкорлик доирасида ўрнатилаётган учрашувларда Россия Федерациясининг расмий вакили ҳам кузатувчи сифатида қатнашиб келмоқда.

Иқтисодий маконнинг яратилиши МО давлатларига нима берди? Унинг амалий натижалари қандай кўрсаткичларда намоён бўлмоқда? Уларнинг энг асосийлари:

1. Ҳамкорлик иштирокчилари бўлган Ўзбекистон, Қозоғистон Қирғизистон ва Тожикистон ўртасида сиёсий, иқтисодий, ижтимоий. Йўналишларда ҳар тарафлама барқарор алоқалар ривожланишига кенг йул очилди;
2. Ҳамкорлик доирасида ҳукумат раҳбарлари бошчилигида ишчи гуруҳлари тузилди. Улар мамлакатлар ўртасидаги муносабатларни кўриб чиқадилар ва кейинги ривожланиш йулларини белгилаб бердилар;
3. Ҳамкорлик доирасида иш олиб борадиган халқаро банк ташкил қилинди. У ҳамкорлик давлатлари ўртасидаги иқтисодий алоқаларни маблағ билан таъминлашга хизмат қилмоқда;
4. Сув ресурслари, транспорт воситаларидан фойдаланиш бўйича давлатлараро келишувлар йўлга қўйилди.
5. Минтақа хавфсизлигини таъминлаш бўйича амалий ишлар қилинди Марказий Осиё минтақаси ядро қуролларидан холи зона деб эълон қилинди ва бошқалар.

Давлатлар ўртасида шакллана бошлаган иқтисодий интеграцион маконни ташкил қилиш ишлари тез ривожланмоқда ва у минтақа давлатларининг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига ўзининг самарали ҳиссасини қўшади.

Т А Я Н Ч ТУШУНЧАЛАР

1. Иқтисодий макон – ишлаб чиқариш тармоқлари одатда самарали фаолият кўрсатиши учун тусиқларсиз кенг ҳаракатланиш учун шароит бўлиши талаб этилади. Бунда маъмурий-сиёсий чеклашлар, давлатлар ва ҳудудлараро чегаралар бартараф этилиши лозим.
2. Иқтисодий интеграция - лотинча *integer* - яхлит сўзидан олинган бўлиб, *integratio* - тўлдириш, бирлашиш маъноларини беради. Яъни ҳозирги даврда алоҳида хўжалик тармоқларининг кўп ва арзон маҳсулотлар ишлаб чиқариш мақсадида бир-бирларига қўшилиши ёки бирлашиши, бир бутунга айланиши, яхлитланиши, талаб этилади. Бу жараён табора кенгайиб бормоқда.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. ЎОда ягона иқтисодий макон ва иқтисодий интеграцияни ташкил этишнинг моҳияти ва мақсади нима?
2. Минтақада ягона макон ва иқтисодий интеграцияни ташкил қандай муаммоларни ҳал этиш билан боғлиқ ?
3. Минтақада ягона макон ва иқтисодий интеграцияни ташкил этиш жараёнлари қандай кечмоқда ?

ТЕСТ САВОЛЛАРИ.

- 1.Евроазия Иқтисодий Ҳамкорлигига аъзо давлатларни кўрсатинг.
А) Ўзбекистон, Қозғистон, Қирғизистон.
В) Туркменистон, Грузия, Армения
С) Россия, Тожикистон, Беларусь.
Д) А ва В
2. Марказий Осиё иқтисодий ҳамдўстлигига аъзо давлатлар раҳбарлари 2001 йил 28 декабрда қайси шаҳарда учрашдилар?
А) Алмати. В) Душанбе. С) Тошкент. Д) Бишкек.
3. Ўрта Осиё давлатларининг интеграциялашуви натижаси қўйидагилардан қайси бирида намоён бўлган.
А) Ягона макон барпо қилишда.
В) Ягона божхона иттифоқи тузишда.
С) Экологик муоммаларни биргаликда бартараф этиш.
Д) Юқоридагиларнинг ҳаммасида.
4. Ўрта Осиё давлатлари фаол иштирок этувчи МДҲ ташкилотига қайси давлат қирмайди.
А) Туркменистон. В) Литва. С) Қирғизистон. Д) Тожикистон.

5-Мавзу: Ўрта Осиё давлатлари давлатлари аҳолиси ва меҳнат ресурслари.

Ўрта Осиё давлатларида инсон омилини белгилашда уларнинг ҳақиқий бойлиги ва мулки меҳнатсевар, сахий, ватанпарвар ва миллат парвар ҳамда меҳмондуст халқи эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

«Жамиятнинг энг олий бойлиги бўлган халқ абадий қадриятларини, қудратли салоҳиятини ўзида жамлаган. Бу салоҳиятни юзага чиқариш жамиятимизни ривожлантириш ва тараққий эттиришининг жуда кучли омили бўлиб ҳизмат қилади. Инсон салоҳияти энг фаол, энг бунёдкор омил бўлиб, у мамлакатни ислоҳатлар ва туб ўзгаришлар йулидан тинимсиз илгарилаб боришини таъминлаб беради» дейди Президентимиз КАРИМОВ И.А. (1997) .

Инсон салоҳияти ва меҳнат заҳираларини шакллантиришда ижтимоий – демографик вазият ҳал қилувчи роль уйнайди. Ўрта Осиёда бу вазият қандай аҳволда эканлиги мавзу мазмунида баён этилган.

Ўрта Осиё давлатларининг демографик ҳусусиятларига оид маълумотлар анча кўп бўлиб, уларда келтирилган кўрсаткичларлар бир-бирдан фарқ қилади. Шунга қарамасдан демографик ҳусусиятларни белгиловчи қонуниятлар деярли бир хилда. Шунинг учун аҳолига хос бўлган қонуниятларини билишга эътиборимизни қаратишимиз керак.

Ўрта Осиё аҳолиси ҳақидаги маълумотлар 1897; 1926; 1939; 1959; 1970; 1979; 1989-йиллардаги аҳоли рўйхатлари материалларидан ва кейинги йилларда чиққан статистик кўрсаткичлар асосида тавсиф этилди. Бу минтақада бошқа жойлардаги каби аҳолининг умумий ўсиши ижтимоий-иқтисодий, тарихий-географик ҳусусиятлар билан боғлиқ. Жумладан, Туркистоннинг босиб олиниши, ҳарбийларнинг кўчиб келиши, шаҳарларнинг вужудга келиши, жаҳон урушларининг оқибатлари, миллий ва диний можаролар, давлатларнинг парчаланиб кетиши ва бошқалар аҳолининг умумий кўрсаткичини белгиловчи омиллардир. Масалан: Ўзбекистоннинг аҳолиси 1941-1945 йилларда 1,4 млн

кишига камайиб кетган. Аҳоли умумий сони ўртача, 1917-1940 йилларда 2,7 % га, 1960-1970 йилларда 3,3 -3,8 % га; 1999-2005 йилларда 1,4 % га усди.

Ўрта Осиё аҳолисининг умумий сони ҳозирги вақтда (2006 й.), 60 млн кишини ташкил этди. Шу жумладан Ўзбекистонда 26,1 млн; Қозоғистонда 15,2 млн; Тожикистонда 7,3 млн; Туркменистонда 6,7 млн ва Қирғизистонда 5,2 млн кишига тенг бўлди. Аҳолишуносларининг прогнозига қараганда 2025 йилга бориб мамлакатлардаги аҳолининг сони қўйидагича бўлар экан: Ўзбекистонда 43,3 млн; Қозоғистонда 20,5 млн; Тожикистонда 13,1млн; Туркменистонда-7,9 млн ва Қирғизистонда-7 млн киши. Ўрта Осиё региониди умумий аҳоли сони 2025 йилга бориб 92 млн кишига етиши мумкин. Аҳоли устишининг барча давлатларда бир хилда эмаслигига минтақада шаклланган мураккаб тарихий–географик, ва иқтисодий–иҷтимоий хусусиятлар катта таъсир кўрсатмоқда. Минтақа аҳолисининг асосий қисми Ўзбекистонда яшайди(43,5%).

Ўрта Осиё давлатлари аҳолисининг юқори суръатлар билан ўсиши (Қозоғистондан ташқари) асосан табиий ўсиш ҳисобига бўлмоқда. Табиий ўсиш кўрсаткичига кўра Ўрта Осиё давлатлари МДХ да олдинги ўринда туради. Табиий ўсиш кўрсаткичи бўйича кейинги йилларда Туркменистон юқори кўрсаткичга эга бўлмоқда. Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон, ва Қозоғистон Республикаларида минг киши ҳисобига табиий ўсиш 26,6; 25,6; 21,4; ва 11,8 кишини ташкил этган.

ЎО Республикаларида табиий ўсиш бир хил эмас. Биргина 1990-1997 йилларнинг ўзида Ўзбекистон аҳолиси 13,3 % га кўпайди. Қозоғистонда аҳоли сони камайиши кўзатилди. Бунинг асосий сабаби табиий ўсишнинг камайиб бораётганлигидир. 1990 йил ҳар минг кишига табиий ўсиш 18,1 киши туғри келган бўлса, бу кўрсаткич 1997 йилда 5,0 кишига тенг бўлди. Қозоғистоннинг қишлоқ жойларида бу кўрсаткич 20,4 кишини ташкил этади. Шунингдек Тожикистонда 1990-97 йилларда табиий кўпайиш юқори бўлиб, МДХ давлатлари орасида етакчи ўринни эгаллаган. Кейинги йилларда мамлакатдаги ўзаро келишмовчиликлар оқибатида аҳолининг табиий ва механик ўсишида камайишлар кўзатилди.

Ўрта Осиё аҳолисининг географик жойлашувига ҳам объектив ҳам субъектив омиллар таъсир кўрсатмоқда. Водий ва воҳалар, қадимий вилоят марказларида аҳоли кўп ва зич яшайди. Минтақанинг барча ҳудудларида шаҳар аҳолисига қараганда қишлоқ аҳолиси кўпчиликлари ташкил қилади. Яъни умумий аҳолининг 45 % и шаҳарларда, қолган 55 % эса қишлоқларда яшайди. Тожикистон Қирғизистон ва Ўзбекистон Республикаларида урбанизация жараёни жуда секин кечмоқда. Урбанизация даражаси бўйича Қозоғистон ЎО давлатлари ичида энг юқори кўрсаткичга эга.

Йирик маъдан конларининг топилиши ва ишга туширилиши, янги ерларни ўзлаштирилиши ва йирик ирригация-мелиорация ишларини амалга оширилиши билан аҳоли жойлашувида ўзгаришлар бўлмоқда.

Урбанизация даражаси ҳозирги вақтда Қозоғистонда 57 % ни, Туркманистонда 45 % ни, Ўзбекистонда 36 % ни, Қирғизистонда 37 % ни, Тожикистонда 27 % ни ташкил этмоқда.

Ўрта Осиё ҳудудида аҳолининг зичлиги ҳар бир кв.км га 15,0 киши тўғри келади. Бу кўрсаткич Ўзбекистонда-58, Қозоғистонда-5,6, Тожикистонда-50, Туркманистонда-14, Қирғизистонда-26,2 киши тўғри келади. Аҳоли зичлигининг давлатлар орасида кескин фарқ қилиши аҳолининг ҳудудий таркиби, табиий ўсиш коэффициенти, тарихий омил бошқалар билан боғлиқ.

Аҳоли зичлиги ҳар бир давлат ҳудудларида ҳам кескин фарқ қилади. Аҳолининг ўртача зичлиги Ўзбекистонда бир кв.км га Андижон вилоятида 500 кишидан ортиқ бўлса, Қорақалпоғистонда 9,5, Навоийда 7,3 кишини ташкил қилади холос.

Аҳолининг жинсий, ёш ва миллий таркиби муҳим ижтимоий–демографик кўрсаткич ҳисобланади. Аҳолининг жинси ва ёш таркиби истиқболни белгилаш аҳолини такрор барпо этиш учун зарур кўрсаткичдир.

Турли сабабларга кўра уларнинг салмоғи ўзгариб турган. Масалан: Ўзбекистонда 1939 йилда эркаклар 52,0 % ни, аёллар 48,0 % ни ташкил этган бўлса, 1989йил эркаклар 49,0 % ни ва аёллар 51 % ни ташкил этган. 2005 йилда ҳар 1000 эркакка 1016 аёл тўғри келган.

Минтақада 1989 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати бўйича Ўзбекистонда 0-14 ёшдагилар-40.8 %ни, 15-29 ёшда 28.3 %ни, яъни жами аҳолининг 69,1 % ни болалар ва ўсмирлар ташкил этади. Ҳозирда Ўзбекистон аҳолисининг ўртача ёши 24 ёшга тенг.

Аҳоли ёш таркибидаги юқоридаги кўрсаткичлар мамлакат ишлаб чиқариш кўчларини ривожлантиришнинг истиқболларини белгилаб беради.

Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркибида ўзбеклар сони 20 млн кишидан ошган. Ўзбекистондан ташқарида, жумладан, Тожикистонда-1300000, Қозоғистонда-409.000, Туркменистонда-320000 ва Афғонистонда-3000000 дан ортиқ ўзбеклар яшайди. Ўзбекистонда умумий аҳолининг 78,4 % ни ўзбеклар, 4,1 % ни руслар, 5,3 %ни тожиклар, 4,0 % қozoқлар, 0,9 % ини қирғизлар 0,6 % ини туркманлар ва бошқа миллат вакиллари ташкил этади. Ўзбекистонда 1,5 млн кишидан ортиқ славян халқларнинг вакиллари яшайди.

Қозоғистон Республикасида 2004 йилги маълумот бўйича: қozoқлар-57,2 %, руслар-27,2 %, украинлар-3,1 %, ўзбеклар-2,7 %, немислар-1,6 %, бошқа миллат вакиллари-8,2 % ни ташкил этади. Тожикистонда аҳолининг миллий тақибиде тожиклар-62,3 %, ўзбеклар-23,8 %, руслар-10,5 %, татарлар-2,0 % ва 1,4 % бошқалар миллатлар. Қирғизистонда қирғизлар 64,6 % ни (2000й) ташкил этади. ЎОДнинг қишлоқларида асосан туб аҳоли яшайди. Масалан Ўзбекистон қишлоқларда 96,7 % туб аҳолидир. Шаҳарларда туб аҳолининг улиши -64,7 % ни ташкил этади.

ЎОД мустиқиллик йилларида аҳолининг саводхонлигини ошириш, уларга касбий йўналиш бериш ва маданий даражасини кўтаришга катта эътибор бермоқда. Масалан: Ўзбекистонда «Таълим туғрисидаги қонун», «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва бошқалар асосида иш олиб борилмоқда.

ЎОДда меҳнат ресурслари меҳнат қобилиятига эга бўлган кишилардан иборатдир. Меҳнат ресурсларининг шаклланишига аҳолининг ёши ва жинсий таркиби, табиий ўсиш режаси ва бошқа ижтимоий ҳолатлар таъсир кўрсатиб туради.

Ўрта Осиёда аҳоли ўсиш ва жойланишига оид муаммолар мавжуд бўлиб, уларни бirtараф қилиш ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Айниқса минтақада табиий ўсишнинг турлича эканлиги ва ҳудудлар бўйича нотекис тақсимланганлиги (умумий сони, зичлиги ижтимоий таркиби ва бошқалар), меҳнат ресурслари ва иш билан бандлик даражасининг номутаносиблиги, ёши ва билимидаги фарқлар ва х.о. Ўрта Осиёдаги ҳар мустақил республикада бозор иқтисодиёти стратегиясини руёбга чиқаришда, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли ва самалали чора-тадбирларни амалга ошириш зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов айтганидек «Республикамиз бошқа минтақалар ҳавас қилса арзийдиган минг-минглаб ишчи кучларига, қадимдан авлоддан-авлодга ўтиб келаётган меҳнатсеварлик, инсонпарварлик сингари маънавий бойликларга эгадир» бу ЎОД даги бошқа халқларга ҳам тегишлидир. Шубҳасиз уйлаб қилинган ҳар бир иш ижобий тарзда самарасини беради.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

- 1.Аҳоли–ўзининг ҳаётий фаолиятини маълум ижтимоий ва ҳудудий жамоалар доирасида амалга ошираётган инсонлар гуруҳидир.
- 2.Аҳоли миграцияси–лотинчадан (migratio) кўчиш, кўчириш маъносини англатади.
- 3.Миллат–инсонларнинг тарихан шаклланган умумжамоа гуруҳлари.
- 4.Урбанизация–шаҳарлар ва шаҳар аҳолисининг сони ҳамда улушининг кўпайиши билан боғланган ижтимоий–иқтисодий ва географик жараён.
- 5.Аҳоли зичлиги–муайян ҳудудда аҳолининг жойлашув даражаси. Мамлакат ёки бирор ҳудуд аҳоли сонини шу жой майдонига тақсимлаш билан ҳисоблаб чиқилади.
- 6.Аҳоли миллий таркиби–муайян ҳудуд ёки мамлакатда яшовчи аҳолининг миллатлар бўйича таркиби.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Ўрта Осиё давлатлари хўжалигини ташкил этиш ва ривожлантиришда инсон омили қандай роль ўйнайди?
2. Ўрта Осиё аҳолисининг умумий сони, зичлиги ва унинг ҳар бир давлатдаги кўрсаткичи ҳақида тавсиф беринг.
3. Регионда аҳолининг табиий ўсиши ва жойлашуви ҳақида нималарни биласиз?
4. Ўрта Осиё давлатлари аҳолисининг ижтимоий таркибини баҳоланг.
5. ЎО да меҳнат ресурслари ва аҳолининг иш билан бандлиги даражасига тариф беринг.
6. ЎО га ҳос бўлган демографик муаммоларни айтиб беринг
7. Аҳоли сони бўйича ЎО давлатларининг кетма-кетлигини аниқланг.
8. Регионга ҳос бўлган демографик муаммоларга оид ижодий иш ёзинг.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Ўрта Осиёда аҳолининг умумий сони қанча (млн. киши ҳисобида).
А) 53,8 В) 51,2 С) 55,0 Д) 60,0
2. Ўрта Осиёда аҳолининг умумий сони бўйича энг кичик давлатни аниқланг?
А) Қозоғистон В) Қирғизистон С) Туркменистон. Д) Тожикистон.
3. Ўрта Осиёда аҳолишуносларнинг башорати бўйича 2025 йилда аҳоли сони қанчага етади?
А) 78 млн В) 85 млн С) 92 млн Д) 90 млн
4. Регионда табиий ўсиш бўйича қайси мамлакат юқори кўрсаткичга эга?
А) Ўзбекистон В) Тожикистон С) Қирғизистон Д) Туркменистон

5. Ўрта Осиёда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси умумий аҳоли сонининг неча % ни ташкил этади?

А) 55 ва 45 В) 50 ва 50 С) 40 ва 60 Д) 45 ва 55

7. Ўрта Осиё аҳолиси энг зич (500 киши) ва сийрак (1-2 киши) ҳудудларини белгиланг. (1 кв.км хисобига).

А) Зарафшон водийси ва Қизилқум чўлида.

В) Фарғона водийси ва Марказий Қозоғистонда.

С) Сурхондарё водийси ва Қорақалпоғистонда.

Д) Хоразм воҳаси ва Шарқий Қозоғистонда.

6-Мавзу: Ўрта Осиё давлатлари халқ хўжалигининг ҳозирги ҳолати ва таркиби

Халқ хўжалиги – мамлакатнинг энг мураккаб иқтисодий тизими бўлиб, моддий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқаришнинг барча тармоқлари мажмуидан иборатдир.

Ўрта Осиё республикалари мураккаб ривожланиш жараёнини босиб ўтди. Улар илк ривожланиш давлари ҳисобланадиган Буюк Ипак йўли фаолият кўрсатиб келган эрадан олдинги асрлардан бошлаб то XVI аср ўрталаригача жаҳон цивилизациясида етук даражада ривожланишга эришдилар. Бу даврларда Ўрта Осиё минтақасининг Мағриб (Ғарб) ва Машриқ (Шарқ), иссиқ жануб ва совуқ шимол мамлакатлари ўртасида ўтадиган серқатнов карвон йўллари чорраҳасида жойлашганлиги унда хунармандчилик, қишлоқ хўжалиги шаҳар ҳаёти ва илм-фаннинг ўз даврида юксак ривожланишига олиб келган эди. Бунда минтақанинг анча қулай иқтисодий–географик ўрни, агроиклим ва бошқа иқтисодий географик омиллар ҳам катта ижобий роль ўйнаган.

Бу даврларда Ўрта Осиё ҳудудида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ҳақиқатдан ҳам юксак ривожланиш даражасига эришган эди. Эътироф этиш лозимки, кишилиқ жамияти тараққиётига Ўрта Осиё мамлакатлари айнан ана шу даврларда ўзининг энг катта улушини қўшган.

Дарҳақиқат, ҳозиргача илмий-маърифий йўналишда қолдирган бой илмий мерослари ва ақл-заковатлари билан дунёни лол қолдириб келаётган М.Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Фарғоний, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Улуғбек каби ўнлаб буюк алломалар айнан ана ўша буюк Шарқ Реннесанси деб ном олган даврларда яшаб ижод этган эдилар. Аслида, иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаёт тараққиёт даражаси бу даврларда қандай бўлганлигини юқорида номлари зикр қилинган буюк зотлар ҳам исботлайди. Зеро, илму-фан, маърифат, маданият иқтисодий-ижтимоий тараққиёт ҳосиласи ҳисобланади.

Буюк Ипак йўли фаолиятининг тўхташи натижасида секин-аста мазкур минтақа иқтисодий–ижтимоий ҳаёти, ривожланиши жараёнида сўниш-инқироз даври бошланди. Иқтисодий-ижтимоий тараққиётда катта салбий оқибатларга

олиб келадиган бу жараён туфайли моддий ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари ривожланиши сусайди, уларнинг ҳудудий жойланиши ва таркибидаги чуқур турғунлик даври бошланди. Оқибатда минтақа қисқа вақт ичида у Чор Россияси томонидан босиб олинди. Ўрта Осиё мамлакатлари халқ хўжалигида Чор Россияси даврида чуқур ҳудудий ва таркибий ўзгаришлар юз бера бошлади. Илгарилари асосан натурал хўжалик шаклидаги минтақа иқтисодиёти аста-секин капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари таъсири остига ўта бошлади. Биринчи навбатда Чор Россияси учун ниҳоятда зарур қимматли товар маҳсулот бўлиб ҳисобланадиган пахта етиштириш имконияти катта бўлган ўлкаларга темир йўллар келтиришга киришилди. Хали Сибир районларига нисбатан ҳам анча олдинроқ XIX аср 80-йиллари давомида Каспий бўйларида (Красноводск, ҳозирги Туркманбоши) Самарқандга, сўнгра Фарғона водийси ва Тошкентга олиб келинган темир йўлларни фақат пахта туфайлигина деб тушуниш лозим.

Пахта етиштириш ва уни дастлабки қайта ишлаш билан боғлиқ барча ишлаб чиқариш соҳаларининг рағбатлантирилиши натижасида Фарғона ва Зарафшон водийларида Тошкент воҳасида дастлабки саноат корхоналари юзага кела бошлаган эди. Шу билан бирга тоғ-кон саноати. Транспортга хизмат қилиш соҳаси, қурилиш материаллари саноати каби тармоқлар ҳам ўзининг дастлабки одимларини ташлаган эди. Шундай қилиб, минтақа халқ хўжалигининг асосан товар хом-ашё маҳсулотларини билан ишлаб чиқаришга ихтисослашувига асос солинган эди.

Иттифоқ даврида бу жараён яна чуқурлашди ва охирига етказилди. Даставвал минтақада тоталитар Қизил империя–Совет давлатининг асл манфаатларига хизмат қиладиган стратегик маҳсулотлар-пахта, пилла, сабзавот, мева, тоғ-кон маҳсулотлари, ёқилғи, рангли, қимматбаҳо ва нодир металлларни етиштирувчи тармоқларни ривожлантиришга зўр берилди. Халқ хўжалигининг бошқа тармоқларига (машинасозлик, кимё, қурилиш материаллари, электроэнергетика, енгил, озиқ-овқат саноатлари) эса юқорида қайд қилинган стратегик аҳамиятли маҳсулотларни янада кўпроқ ва арзонроқ ишлаб чиқаришга ёрдам берувчи йўналишлар сифатида қаралди.

Жумладан, Ўрта Осиё давлатларида машинасозлик саноати асосан маҳаллий қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учунгина зарурий машина ва ускуналар ишлаб чиқаришга ихтисослашган, кимё саноатининг эса асосий вазифаси деб қишлоқ хўжалиги учун зарурий минерал ўғитлар ва захарли кимёвий ишлаб чиқариш воситаларни белгиланган эди. Хатто минтақада ривожланиш имкониятлари ўта юқори ҳисобланадиган турли енгил ва озиқ овқат саноати тармоқлари ҳам анча сустривожланишга эришган эди. Йиллар давомида ҳудуддаги республикалар ишлаб чиқариш ҳажми бўйича собиқ иттифоқнинг пахта, пилла, қора кўл терилари, қуритилган ва хўл мевалар, полиз экинлари ҳамда рангли, нодир ва қимматбаҳо металллар (мис, кўрғошин, вольфрам, уран, симоб, сурьма, олтин ва х.к) каби қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи район бўлиб келди. Шунингдек нефть, газ, электр энергияси, пахтачилик ишлаб чиқариш мажмуасида хизмат қиладиган машина ва асбоблар етказиб беришда ҳам Марказий Осиё давлатларининг улуши катта бўлди.

Собиқ Иттифоқ даврида Ўрта Осиё ҳудудидаги хўжалик тармоқларининг ишлаб чиқаришда қатнашувчи ва унинг бошқа ҳудудлардаги тармоқлари билан боғланган ҳолда олиб борилганлиги сабабли, республикаларда тармоқларни шакллантириш ва ривожлантиришда уларга тобеълик сезилар эди. Биргина мисол, Ўзбекистон самолёт яратиш учун 1500 дан ортиқ керакли ускуналарни, пахта териш машинасини барпо этиш учун 100 дан ортиқ керакли қисмларни Собиқ Иттифоқнинг турли ҳудудларидаги корхоналаридан олиб келишга мажбур бўлар эди. Бу ҳолатлар Ўрта Осиё республикаларида хўжалик тармоқларини шароит ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда барпо этишга тўсқинлик қилиб келди. Буларнинг барчаси собиқ марказнинг кўп йиллар давомида олиб борган сиёсати оқибати эди. Ушбу ҳолат истиқлол туфайли мустақилликка эришган республикалар иқтисодиётининг қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг дастлабки ўтиш даврида ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда. Мустақиллик йилларигача ҳудуддаги давлатлар собиқ иттифоқнинг 5% саноат ва 16% қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб берган. Марказий Осиё мустақил давлатлар ҳамкорлигидаги давлатлар орасида кўпроқ хом ашё ва ярим хом ашё

махсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашганлиги билан фарқланиб туради. Узоқ йиллар давомида минтақадаги хўжалик тармоқларининг собиқ иттифоқдаги ишлаб чиқариш тармоқлари билан боғланганлиги ҳозирги кунда ҳам ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ ишларни амалга ошириш учун МДХдаги давлатлар билан шартномалар тузиш ва уларни амалга ошириш керак. Булар тезкорлик билан ҳал бўладиган вазифалар эмаслигини давр кўрсатмоқда.

Мустақил давлатлар ҳозирги кунга келиб сиёсати, иқтисодиёти ва давлат қурилишини тузишда ўзига хос йўналиш ва тамойилларини белгилаб олишган. Жумладан, Ўзбекистон республикаси 5 та тамойил ва ўзига мос йўналишларга асосланиб иқтисодиётни шакллантириш, ривожлантириш ҳамда жойлаштиришга қаратилган ишларни амалга ошираётир. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишга, хўжалик юритишда давлат назоратининг устувор йўналишларини белгилашга, қўшни ва хорижий давлатлар билан сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг тенглик асосида яхшилашга эътибор қаратилмоқда. Ҳудуддаги барча давлатларда мулкни хусусийлаштиришга қаратилган тадбирлар амалга оширилмоқда. Хўжаликни ўз мақсадида вазифасидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш, такомиллаштириш ҳамда ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш ва ривожлантириш учун минтақадаги давлатлар МДХ ва хориждаги мамлакатлар билан ҳамкорлик қилишга киришдилар, нуфузли халқаро ташкилотларга, акционерлик уюшмаларга аъзо бўлдилар. Кредит, инвестиция олмоқдалар, чет эл инвесторларини жалб қилишаётирлар. Янги техника ва технологияни хўжалик тармоқларига олиб киришмоқда. Хўжалик юритишда фан ва техника ютуқларига, кадрлар тайёрлашга эътиборни кучайтиришмоқда.

Ўрта Осиё ҳудудида хўжалик тармоқларини шакллантириш ва ривожлантириш учун турли иқтисодий ва ижтимоий шароитлар мавжуд. Регионда айниқса меҳнат ресурслари захираси етарли. Гидроэнергетик, ер, минерал ва бошқа ресурслар ҳам мавжуд. Ҳозирда давлатлар иқтисодиёти хом ашё ва айрим хом ашё маҳсулотлари етказиб беришга ихтисосланишнинг ўрнига маҳсулотларни қайта ишлаш ва тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашмоқда.

Ўрта Осиё хўжалигининг асосий таркиби саноат ва қишлоқ хўжалик ҳамда уларнинг тармоқларидан иборатдир. Бу хўжалик таркиблари ва уларнинг республикалар иқтисодиётидаги хиссаси турли-туман. Уларнинг шаклланиши, ривожланиши ва жойланиши республикаларнинг табиий, иқтисодий, ижтимоий, табиий географик шароитлари билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам мамлакатлар иқтисодиётида хўжалик тармоқларининг ўрни, ишлаб чиқаришдаги салмоғи турличадир.

Минтақадаги давлатларнинг географик ўрни, табиий, тарихий, ижтимоий-иқтисодий шароити, геодемографик вазияти уларнинг иқтисодиётини, хўжалик тармоқларининг ривожланишини, ишлаб чиқаришни ҳудудий жойлашувини, шунингдек иқтисодиётини, унинг ўрнини белгилайди. Жумладан, ҳозирги кунда ҳам МДХ давлатларида етиштириладиган пахтанинг 95%и, шоли, мева, сабзавот, пилла, қорақўл терининг 45 % и Ўрта Осиё давлатларига тўғри келади. Булардан ташқари кўплаб рангли металллар, сурма, мис, катта миқдорда нефть, газ қазиб чиқарилади. Қозоғистонда 2005 йилда қарийб 60 млн. т. нефть (Россиядан сўнг иккинчи ўринда МДХ давлатлари орасида), Ўзбекистон ва Туркменистонда 60 ва 85 млрд. м³ газ қазиб чиқарилган. (МДХда Россиядан кейин 3 ва 2-ўринда). Шунингдек, кўмир қазиб чиқаришда Қозоғистон республикаси МДХда 3-ўринда (90 млн.т.), олтин қазиб чиқариш бўйича Ўзбекистон МДХ давлатлари орасида 2, дунёда 10-ўринда туради.

Ўрта Осиё давлатлари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда ҳам МДХ ва хорижий давлатлар орасида ўзига хос кўрсаткичларга эга. Бу борада Қозоғистон ва Ўзбекистон давлатларининг хиссалари салмоқлидир.

Минтақадаги давлатлар орасида Қозоғистон иқтисодиётининг юқори даражада ривожланганлиги билан ажралиб туради. Миллий даромади аҳоли жон бошига ҳисобланганда анча юқори. Минтақада хўжалик ривожланиш хусусиятлари республикалар танлаб олган тамойил ва йўналишларга боғлиқ. Ишлаб чиқаришнинг кўрсаткичларига табиий, ижтимоий, иқтисодий ва геодемографик вазиятлар билан бир қаторда давлатнинг танланган тадбир-чоралари ҳам муҳим таъсир кўрсатади. 1991-1995 йиллар оралиғида нефть, газ

қазиб чиқариш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш кўрсаткичлари шуни кўрсатадики, Қозоғистонда нефть, газ қазиб чиқариш, дон, картошка, гўшт ва сут етиштириш миқдорлари камайиб борган. Ўзбекистонда эса аксинча. Туркменистон, Қозоғистон, Тожикистонда ҳам кўрсаткичлар кўлами камайган. Сут етиштириш Туркменистонда биров ортиган ҳол.

Ўрта Осиё республикаларида хўжаликни ривожлантирида уларнинг табиий географик шароитидан ташқари иқтисодий географик ўрни муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, Қозоғистон республикасининг Россия Федерациясининг ривожланган Волга бўйи, Урал, Ғарбий Сибирь, иқтисодий районларига қўшнилиги ва яқинлиги, денгиз билан туташлиги, транзит темир, автомобиль, ҳаво йўлларининг бўлишлиги, ер ва минерал ресурсларга бойлиги тинч ва ривожланган мамлакатларга чегарадошлиги ва бошқалар унинг иқтисодий жиҳатдан ривожланганлигини белгилайди. Шунинг учун ҳам Марказий Осиёдаги давлатлар Европа, Форс қўлтиғи атрофидаги давлатларга Ҳинд ва Тинч океани қирғоқ бўйларига чиқишга катта эътибор беришмоқда. Буларнинг ҳаммаси Ўрта Осиёдаги давлатларда хўжаликни ривожлантиришга имкон яратади.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

- 1.Ишлаб чиқариш омиллари - ишлаб чиқариш тармоқларининг ривожланишига таъсир этадиган барча турдаги сабаблар.
- 2.Халқ хўжалиги тармоғи — бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва ишлаб чиқариш жараёнлари ухшаш бўлган барча корхоналар ёки корхоналар гуруҳи тушунилади.
- 3.Корхона — бу маълум бир маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва уни алмаштирадиган иқтисодий-географик ва иқтисодий объектдир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Ўрта Осиё республикалари хўжалигининг бир-бирига ўхшаш ва фарқ қилувчи хусусиятларини аниқланг.

2. Ўрта Осиё республикалари иқтисодиёти тарихий даврлар давомида қандай ўзгаришларга эришди?
3. Ўрта Осиё республикалари хўжалигининг бундан кейинги ривожланиши қандай муаммоларнинг ҳал қилинишига боғлиқ?
4. Халқ хўжалигининг мазмуни ва моҳиятини тавсифланг.
5. Собиқ Иттифоқ ва истиқлолнинг дастлабки даврида Марказий Осиёда хўжаликнинг ҳолати ҳақида таъриф беринг.
6. Минтақада хўжаликнинг ривожланиши хусусиятларига нималар таъсир кўрсатади?
7. Ўрта Осиё давлатлари хўжалигига оид даврий матбуот, радио эшиттириш ва телекўрсатув материалларини тўпланг.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Собиқ Иттифоқ даврида Ўрта Осиё нима етказув берувчи минтақа эди?
 - А) Минерал ресурслар, пахта, пўлат, электр энергия
 - В) Арзон меҳнат ресурси, хом ашё, ярим хом ашё.
 - С) Чорва моллари, газ ва кўмир, табиий газ
 - Д) Барчаси тўғри.
2. Мустақиллик йилларигача ҳудуддаги давлатлар собиқ Иттифоқнинг неча фоиз саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини берар эди?
 - А) 5 ва 16 В) 16 ва 5 С) 10 ва 15 Д) 15 ва 10
3. Ўрта Осиё хўжалигининг асосий таркиби нималардан иборат.
 - А) Қишлоқ хўжалиги, чорвачилик.
 - В) Пахтачилик, чорвачилик.
 - С) Саноат ва қишлоқ хўжалиги.
 - Д) Хом ашё ва ярим хом ашё етказиб бериш.
4. Ўрта Осиё ҳудудида МДХ давлатларида етиштирилган пахтанинг неча фоизи ишлаб чиқарилади?

A) 100. B) 95. C) 90. D) 85.

5. Ўрта Осиёда қайси давлат энг кўп табиий газ қазиб чиқаради?

A) Ўзбекистон. B) Қозоғистон. C) Туркменистон. D) Тожикистон.

6. Кўмир қазиб чиқаришда Қозоғистон МДХ давлатлари орасида нечанчи ўринда туради?

A) 5 B) 4 C) 2 D) 3

7-Мавзу: Ўрта Осиё давлатлари саноати.

Ўрта Осиё МДХ давлатлари орасида хом ашё ва ярим хом ашё маҳсулотлари, қисман саноат маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашганлиги билан ажралиб туради.

Ўрта Осиё давлатлари саноатида ундирувчи саноат тармоқларининг аҳамияти катта. Буларга ёқилға-энергетика, металлургия, кимё саноатлари киради. Қурилиш, енгил ва озиқ-овқат саноатлари ҳам ривожланиб келмоқда.

Ўрта Осиё республикалари орасида Қозоғистон давлати саноат ишлаб чиқариш бўйича ажралиб туради. Бунинг учун етарли миқдорда тармоқлар мавжуд. Худудда ёқилғи саноати учун кўмир, нефт ва табиий газ захиралари мавжуд.

Ўрта Осиё худудида саноат тармоқларини шунингдек қишлоқ хўжалигини шакллантириш ва ривожлантиришда ёқилғи-энергетика саноатининг аҳамияти беқиёсдир. Ҳар бир республика шу саноат тармоқларини шакллантириш, худудлар бўйлаб тўғри жойлаштириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилади. Ўрта Осиё давлатларида йилига 200 млрд. кВт. соатга яқин электр-энергияси ишлаб чиқарилади. Баъзи бир республикаларда электроэнергиянинг асосий қисми иссиқлик, баъзи-бирларида гидроэлектростанцияларда ишлаб чиқарилмоқда. Жумладан, Қозоғистон электроэнергиясининг асосий қисми иссиқлик электростанцияларида ишлаб чиқарилади. Бу ҳол Ўзбекистонга ҳам тегишлидир. Иссиқлик электростанцияларининг ичида энг йириги Ақсу ГРЭСи бўлиб, унинг қуввати 2,4 млн кВт.дир. Йирик электростанциялар Алмати,

Қарағанда, Петропавловск, Тараз, Шимкент, Павлодар шаҳарларида қурилган, гидроэлектростанциялар: Ускемен ва Бухтарма ГЭСларидан иборат.

Туркменистон республикасида ҳам нефт ва газ захиралари етарли. Газ захиралари ҳажмига кўра Туркменистон МДХда Россиядан кейин иккинчи ўринда туради. Шунинг учун ҳам мамлакатнинг асосий саноат тармоғи табиий газ ва нефтни қазиб олиш ва қайта ишлаш билан боғлиқ. Бу давлатда ҳам асосан иссиқлик электростанциялари энергия ишлаб чиқаради. Туркменистон Россия, Украина, Эрон ва Туркияга газ ва нефт экспорт қилади. Японияга газ сотишни режалаштирган.

Тожикистон Республикасида маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кўмир, нефт ва газ конлари мавжуд. Аммо гидроэнергетик потенциали юқори. МДХ давлатлари орасида гидроэнергия қуввати бўйича Россия Федерациясидан сўнг 2-ўринда тўради. Вахш дарёсида қурилган Нурек ГЭС-и асосий энергия манбаи ҳисобланади. Рогун, Помир ГЭС-лари қуриш мўлжалланган. Фарғона водийсидаги ҳудудлари асосан Ўзбекистондаги ГЭС ва ГРЭСлар энергиясидан баҳраманд бўлишади.

Қирғизистонда ҳам кўнғир ва тошкўмир конлари мавжуд. Нефт ва газ захираси маҳаллий аҳамиятга эга. Лекин гидроэнергетик ресурсга бой. Гидроэнергия потенциали бўйича Ўрта Осиёда Тожикистон Республикасидан сўнг 2-ўринда тўради. Норин дарёсида Тўхтағул ГЭСи ишга туширилган. Ёқилғи ва энергиянинг маълум қисмини Ўзбекистон ва Қозоғистон Республикаларидан олади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида газ захиралари, нефт ва кўнғир кўмир ҳамда маҳаллий аҳамиятга эга бўлган тошкўмир конлари мавжуд. Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида нефт ва газ, Оҳангарон водийсида кўнғир кўмир, Бухоро, Навоий, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари ҳамда Қўйи Амударё иқтисодий районида газ ва нефт захираларининг йирик конлари мавжуд. Асосий электроэнергия манбаи иссиқлик электростанцияларидир. Булар: Тошкент, Янги Ангрен, Ангрен, Ширин, Навоий, Тахиатош ГРЭСлари. Йилига 49,7 млрд. кВт.

соатдан кўпроқ энергия ишлаб чиқарилади. Республика табиий газ ва электрэнергияни экспорт қилади.

Ўрта Осиё давлатларида ёқилғи-энергетика саноатини янада ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Шулардан бири Ўрта Осиёда ягона энергетика системасини вужудга келтириш, нефт ва газ бойликларини ўзлаштириш ва уларни жаҳон бозорига олиб киришдир.

Металлургия саноати оғир саноат тармоқлари ичида етакчи ҳисобланади. Ушбу тармоқда ишлаб чиқарилган ярим тайёр маҳсулотлар бошқа тармоқларни ривожлантиришда ҳамда иқтисодий юксалтиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўрта Осиёда металлургия саноатини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яъни минерал ва меҳнат ресурслари, табиий ва иқтисодий географик шароитлар етарли даражада мавжуд.

Металлургия саноати асосан хом ашё қазиб олиш, кераксиз металлларни тўплаш, уларни ажратиб олиш ва бойитиш, эритиш, прокатлар, куймалар тайёрлашни ўз ичига олади. Бу саноат тармоғи қора ва рангдор металлургия тармоқларидан иборатдир.

Ўрта Осиёда қора металлургия марказлари Қозоғистон ва Ўзбекистонда мавжуд. Бекобод шаҳрида республикамизда ягона қора металлургия корхонаси ишлайди.

Қозоғистоннинг маркази ва Қўстанай областида темир рудаси, қора металлургия учун керакли марганец, хром ва бошқа рудалар Ускемен, Павлодар, Темиртауда мавжуд бўлиб, арзон кўнғир кўмир Экибастузда, тошкўмир ва коксланувчи кўмир Қарағандада қазиб олинади. Шулар асосида уруш йиларида Ўрта Осиё ҳудудида дастлабки қора металлургия маркази Темиртау шаҳрида Қарағанда металлургия комбинати ташкил топди. Қозоқ «магниткаси» номини олган тўлиқ циклдаги заводда чўян, пўлат ва прокат ишлаб чиқарилади. Қўстанайда Ўрта Осиёдагина эмас, балки МДҲда ишлаб чиқариш қуввати бўйича йирик ҳисобланган республика металлургия базаси ташкил этилган. Соколов-Сарбайда тоғ-кон металлургия комбинати, Лисаковск ва Качарда рудани бойитиш комбинатлари

ишлаб турибди. Ўрта Осиё Республикалари ҳудудларида маҳаллий эҳтиёжни қондириш учун қора металлларга ишлов берадиган кичик корхоналар ҳам ташкил этилган. Бундай корхоналар Тошкент, Андижон, Шимкент, Ўш, Туркманобод ва бошқа шаҳарларда ишлаб турибди.

Ўрта Осиё металлургия саноати тармоғида рангдор металлургия саноатининг салмоғи катта. Рангдор металлургиянинг хом ашёлари Туркменистон давлатидан ташқари бошқа барча республикаларда учрайди. Ўрта Осиёда Менделеев даврий системасининг барча элементлари мавжуд бўлиб, рангдор металлургия хом ашёсининг баъзи бир турлари ва уларнинг захиралари бўйича МДХ дагина эмас, балки бутун дунёда ҳам етакчи ўринларни эгаллайди Буларга олтин, мис, кумуш, вольфрам, симоб, сурма ва бошқалар мисол бўлади. Ўрта Осиё давлатлари рангли ва нодир металллар олишнинг физик-кимёвий усуллари, уларга ишлов бериш ва ишлаб чиқариш технологияси, комплекс қайта ишлаш ва бойитиш соҳасида жуда бой тажрибага эга бўлиб, уларнинг бу борадаги иш тажрибларидан МДХ ва бошқа хорижий давлатлар фойдаланишмоқда. Ўрта Осиёда рангдор металлургиянинг асосий корхоналари Қозоғистон ва Ўзбекистон Республикаларидадир. Сурма ва симоб, вольфрам, полиметал рудалари қазиб олиш, алюминийнинг турли шакл ва ўлчамдаги куймаларини ишлаб чиқаришда Қирғизистон ва Тожикистон Республикалари ажралиб туради. Тожикистондаги рангдор металлургия корхонаси яъни алюминий заводи Турсунзода шаҳрида 1971 йидда ишга туширилган.

Қозоғистон Республикаси мис, қўрғошин, рух, алюминий, титан, магний, шунингдек камёб ва нодир металллар ишлаб чиқаришда ихтисослашган бўлиб, халқаро меҳнат тақисмотида МДХ давлатлари орасида яққол ажралиб тўради. Республика мис захиралари бўйича МДХ давлатлари орасида биринчи ўринда туради Асосий конлари Жезқазған, Балхаш. Марказий ва Шимолий Қозоғистонда жойлашган мис саноати асосан Жезқазған областида бўлиб, буларга асосан Балхаш ва Қарсақпай мис эритадиган заводлари, Жезқазған, Саяк рудани бойитиш корхоналари киради. Қозоғистоннинг шарқий қисмида Глубокое шаҳрида мис заводи бор. Республикада қўрғошин-рух комбинати Ускемен шаҳрида бўлиб,

унинг хом ашёси рудали Олтойдадир. Қоратау ва Жунғория Алатаудан казиб олинадиган рух хом ашёси асосида Шимкент шаҳрида курғошин заводи ишлаб турибди.

Халқаро меҳнат тақсимотида Ўзбекистон рангдор металлургия саноати билан ажралиб туради. Республика ҳудудида бу саноат учун керак бўлган ва етарли микдорда хом ашё, чунончи полиметал рудалари, мис, олтин, вольфрам, молибден ва бошқа рудалар мавжуд. Жумладан, олтин захиралари бўйича республика дунёда 4-ўринда. Уни казиб олиш бўйича 10-ўринда, мис захиралари бўйича 10-11-ўринда, уран захираси бўйича 10-уринда туради. Ўзбекистонда 40та қимматбаҳо металл конлари топилган. Олтиннинг асосий захираси Марказий Қизилқумдадир. Республикада кумуш Високовольтное, Ўқжетпес, Космонавтчи (Навоий вилояти) ва Октепа (Наманган вилояти) конларидан олинди. Ўзбекистонда рангли металллар мис: курғошин, рух, вольфрамларнинг захиралари кўп. Мис билан бирга рангли металлларнинг 15 дан ортиқ тури казиб олинади. Қалмоққир конидан мис-молибден рудаси казиб олинади. Уни Олмалик кон-металлургия комбинати қайта ишлайди. Мис Дальнее конидан олинади. Бу кон захираси, казиб олишнинг таннархи, ундан бошқа фойдали қазилмаларни (кумуш. олтин, молибден ва б.) ажратиб олиниши жиҳатидан МДХ мамлакатлари орасида тенги йўқ.

Республикада кўрғошин-рух Учқулоч (Жиззах вилояти) ва Хондиза конларида жамланган. Ўзбекистонда рангдор металлургия саноатининг тараққиётига жуда катта эътибор берилган. У Ўрта Осиё ҳудудидаги саноат тармоқлари орасида ёш тармоқ ҳисобланади.

Машинасозлик ва металлни қайта ишловчи саноат Ўрта Осиё давлатлари иқтисодиётининг асосий таянч тармоғи ҳисобланади. Унинг аҳамияти ишлаб чиқариш жараёнларини техник жиҳатдан қуроллантириш ва автоматлаштириш, ҳозирги замон фан-техника тараққиёти ютуқларини хўжаликнинг барча тармоқларида жорий қилиш, маҳсулот сифатини яхшилаш ҳамда ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини кўтаришдадир. Минтақадаги давлатларнинг тараққиёти машинасозлик тармоқларининг ривожланиши билан боғлиқ.

Минтақада машинасозлик географияси шу худуддаги географик шарт-шароит, эҳтиёж ҳамда ишлаб чиқаришда ихтисослашув билан боғлиқ.

Ўрта Осиё давлатлари иқтисодиётининг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, минтақада машинасозликнинг қуйидаги тармоқлари барпо этилди ва ривожлантирилмоқда. Булар: тракторсозлик ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, пахта тозалаш ва тўқимачилик машинасозлиги, қурилиш ва йўл, тоғкон саноати, кимё ва нефт қазиб олиш саноати учун машина ва ускуналар ишлаб чиқариш, самолётсозлик, автомобилсозлик, асбобсозлик, радиоэлектроника, электротехника, коммунал хўжалиги, маданий-маиший-рузғор техникаси машинасозлиги ва бошқалар.

Машинасозлик ва металлга ишлов бериш саноати корхоналари Қозоғистонда Қўстанай, Петропавловск, Қўкчатау, Ускемен, Лисаковск, Қарағанда, Талдиқурғон, Алмати, Кентау, Жусали, Ақтўбе, Урал шаҳарларида. Ўзбекистонда–Тошкент, Чирчиқ, Андижон, Самарқанд, Бухоро, Нукусда, Қирғизистонда–Бишкек, Тўқмоқ, Ўшда, Тожикистонда–Душанбе, Қўрғонтепада, Туркменистонда–Туркманбоши, Қизил–Арват, Ашгабат, Туркманобод ва Дашҳовуз шаҳарларида ишга туширилган. Ўрта Осиёда тракторсозлик ва қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқаришнинг йирик марказлари Астана Семей, Ускемен, Павлодар, Тошкентда мавжуд. Машинасозлик саноат корхоналари табиий ресурс омилига бевосита боғланмаганлиги учун кўпроқ хом ашё районида эмас, балки истеъмолчи худудларда яхши ривожлантирилди.

Мустақиллик йилларида Ўрта Осиё республикаларида машинасозлик корхоналарининг деярли ҳаммасида қайтадан таъмирлаш, замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозлаш ишлари бошлаб юборилди. Натижада машинасозликда сифат ўзгаришлари юз бермоқда, унумдорлик ортмоқда, янги машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқарилмоқда. Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистонда республика иқтисодиёти учун зурур бўлган автомобилсозлик, радиоэлектроника, самолётсозлик каби саноат тармоқлари ривожлантирилмоқда, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, тракторсозлик, тўқимачилик машинасозлиги ва бошқа машинасозлик тармоқларининг ишлаб чиқариш қуввати оширилмоқда.

Ўрта Осиё ҳудудида машинасозлик корхоналарининг тараққиёти бугунги кунда ва истикболда асосий хорижий мамлакатлар билан тузилган халқаро ҳамкорлик билан боғлиқ. Минтақадаги барча республикаларда бугунги кунга келиб халқаро ҳамкорлик асосида иш олиб бораётган машинасозлик корхоналари яхши натижаларни қўлга киритишмоқдалар. Буни Ўзбекистон мисолида яққол кўриш мумкин. Чунончи 1992 йилда Жанубий Кореянинг ДЭУ корпорацияси билан ҳамкорликда Асака шаҳрида «ЎзДЭУАвто» қўшма корхонаси, Россия билан ҳамкорликда «ЛИАЗ» ишлаб чиқариш бирлашмаси (Самарқандда), Ўзбекистон-Италия қўшма корхонаси «Ўзиталмотор» шулар жумласидандир. Шунингдек, АҚШ «Кейс» фирмаси билан ҳамкорликда янги тракторлар ва комбайнлар йиғиш йўлга қўйилди, 7та қўшма корхоналар барпо этилди («Кейс корпорейшин» компанияси билан ҳамкорликда). Радиоэлектроника, электротехника саноатини бирлаштириб турувчи «Ўзэлтехсаноат» уюшмасидаги корхоналар Россия, АҚШ, Сингапур, Жанубий Корея ва бошқа давлатлар билан ҳамкорликни йўлга қўйишган. Ўрта Осиё давлатларининг хорижий мамлакатлар билан олиб бораётган ҳамкорлиги ижобий натижалар бермоқда, ҳамда бу ҳудудда машинасозлик саноати тармоқларининг ривожланишини белгиламоқда.

Кимё саноати оғир саноатнинг муҳим таркибий қисмидан биридир. Чунки ҳозирги даврдаги ишлаб чиқаришни пластик массалар, сунъий тола, синтетик каучук, лак-буёк, ишқорлар ва кислота, қишлоқ хўжалигини эса минерал ўғит, гербицид ва пестицидларсиз ҳамда кўплаб бошқа кимёвий маҳсулотларсиз ташкил қилиш ва ривожлантириш мумкин эмас. Шунинг учун собиқ Иттифок даврида ва ҳозирги мустақиллик йилларида ҳам кимё саноати маҳсулотларини республикалар эҳтиёжини ҳамда хорижий мамлакатларга экспорт қилиш-ни ҳисобга олган ҳолда, уни барпо этишга ва ривожлантиришга катта эътибор берилди ва берилмоқда.

Минтақада кимё саноати Ўрта Осиё ҳудудидаги нефт, табиий газ, турли хилдаги тузлар, фосфорит ва бошқа кимёвий хом ашёлар негизида барпо этилган ва ривожлантирилмоқда. Бу саноатни шунингдек, нефт билан учрайдиган газ, газ конденсатлари, электр энергияси кўп ҳамда меҳнат ресурсларига бой районларда

ташқил қилиш ва тараққий эттиришга кўпроқ эътибор берилган. Ўрта Осиёда кимёвий хом ашё, меҳнат ресурслари ва электр қувватига Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистонда ҳамда Тожикистонда етарли. Қозоғистон, Ўзбекистон ва Туркменистонда табиий газ, нефтдан бошқа ош ва калий тузлари, глаубер (мирабилит) тузи, фосфорит, олтингугурт конлари ва бошқалар топилган. Шунингдек, рангли металлургия, пахта тозалаш саноати чиқиндилари, сульфат кислота хом ашёси, қишлоқ хўжалик тармоқларининг баъзи бир маҳсулотлари ва чиқиндилари Ўрта Осиё ҳудудида кимё саноатини ривожлантириш учун керакли хом ашё ҳисобланади.

Кимё саноати ўзига хос бўлган тармоқлар мажмуасидан иборатдир. Ўрта Осиё республикаларида кимё саноатининг асосий ўрни қишлоқ хўжалигига хизмат қилишдир. Қирғизистондан ташқари барча давлатларда минерал ўғитлар ишлаб чиқариш кимё саноатининг етакчи тармоғи ҳисобланади. Шунингдек кимё саноати таркибига сульфат кислотаси, сода, кимёвий толалар ва иплар ишлаб чиқариш тармоқлари, гидролиз корхоналари, резина маҳсулотлари заводлари, атир-упа маҳсулотлари бирлашмалари ва бошқалар киради.

Қозоғистонда маҳаллий хом ашёлар негизида фосфорит ўғитлар ва у билан боғлиқ 80 дан ортиқ турдаги маҳсулотлар ҳамда сода ишлаб чиқариш, тоғ-кон саноати билан боғланган нефтни қайта ишлаш, автомобил шиналари ва резина техника, сульфат кислотаси маҳсулотлари ишлаб чиқариш тармоқлари ривожланган. Асосий марказлари: Қўстанай, Қарағанда. Шимкент, Алға, Атирау, Тараз ва бошқалар.

Кимё саноати Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида катта аҳамиятга. Республика кимё саноатида 750 дан ортиқ номда маҳсулот ишлаб чиқарилади. Мамлакат саноати ялпи маҳсулоти ҳажмида унинг салмоғи 4,6 % ни ташқил этади. Мамлакатда минерал ўғитлар Чирчиқ электр кимё комбинати, Фарғона азотли ўғитлар, Навоий кимё бирлашмаларида, Қўқон суперфосфат ва Самарқанд кимё заводларида, Олмалиқ «Аммофос» бирлашмасида ишлаб чиқарилади. Ўзбекистон ҳудудида сульфат кислотаси ишлаб чиқариладиган 5 та, ўсимликларни ҳимоя қилувчи кимёвий кислоталар (дефолиант, десикант, гербицид, инсектицид,

фунгицидлар, олтингугурт кукуни) ишлаб чиқарувчи 4 та йирик корхоналар жойлашган. Фарғона ва Навоий вилоятларидаги корхоналарда кимёвий толалар ва иплар ишлаб чиқарилади. Фарғона фуран бирлашмаси, Янгийўл биокимё, Андижон гидролиз заводларида техник этил спирти, фурфурол, озука ачитқилари, фурил спирти, озиқ-овқат спирти ишлаб чиқарилади. Ўзбекистондаги кимё корхоналари негизида 1994 йилдан «Ўзкимёсаноат» уюшмаси ташкил этилди.

Туркменистонда кимё саноати тармоқлари йирик шаҳарларда ишлаб турибди. Мустақиллик йилларида Ўрта Осиёда кимё саноати тармоқлари билан боғлиқ нефткимё, газокимё, кўмиркимё тармоқлари барпо этилди ва ривожлантирилмоқда. Ҳозирда Ўрта Осиё давлатлари кимё саноати тармоқларини янги технология билан жиҳозлашга, ишлаб чиқариш қувватини оширишга катта эътибор берган ҳолда хорижий мамлакатлар АҚШ, Россия, Япония, Германия ва бошқалар билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлик қилишмоқда.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. Оғир саноат–асосан ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарадиган тармоқлардан иборатдир, яъни унда меҳнат қуроллари (машиналар, жиҳозлар ва ҳ.к.) ва меҳнат предметлари (хом ашё, ёқилғи ва ҳ.к.) ишлаб чиқарилади.
2. Саноат маркази–бир ёки бирнеча саноат тармоқлари тўпланган шаҳар ёки шаҳарчалардир.
3. Энергия тизими–истеъмолчиларни электр энергияси билан таъминлашда қатнашадиган ва бир-бири билан электр линиялари билан боғланган йирик электр станциялар бирлашмаси.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Ўрта Осиё давлатлари саноатининг хўжаликда тутган ўрни қандай?
2. Ўрта Осиё давлатларининг саноат тармоқларини тавсифланг.

3. Ўрта Осиё давлатлари қора металлургия саноатининг асосий хом ашёлари ҳақида тавсиф беринг.
4. Минтақадаги рангли металлургия марказларини аниқланг ва ёзувсиз харитада уларни белгиланг.
5. Металлургия саноатига оид маълумотлар тўпланг (матбуот, радиоэшиттириш, телекўрсатувлар, интернетлар асосида).
6. Ўрта Осиёда кимё саноатини қаерларда тез барпо этиш ва ривожлантириш қулай?

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

- Кадамжой ва Хайдаркент конлари қайси давлат ҳудудида?
А) Ўзбекистон.
Б) Қозоғистон.
С) Тожикистон.
Д) Қирғизистон.
- Газ қазиб чиқаришда қайси давлат етакчи?
А) Ўзбекистон.
Б) Тожикистон.
С) Туркманистон.
Д) Қирғизистон.
- Ўрта Осиё минтақасидаги ИЭСлар хиссаси Туркманистон, Қозоғистон ва Ўзбекистонда қанча фоизни ташкил килади?
А) 50
Б) 60
С) 70
Д) 90
- Ўрта Осиёда енгил автомобилсозлик ривожланган давлат қайси?
А) Тожикистон.
Б) Қозоғистон.
С) Туркманистон.
Д) Ўзбекистон.
- Ўрта Осиёда лифт заводи қайси шаҳарда жойлашган?
А) Астана.
Б) Петропавловск.
С) Бухоро.
Д) Самарқанд.
- Ўрта Осиёда кимё саноатининг етакчи тармоғи қайси тармок?
А) Нефт кимёси.
Б) Минерал ўғитлар и.ч.
С) Полимерлар кимёси.
Д) Фармацевтика.
- Автомобиль шиналари қайси шаҳарда ишлаб чиқарилади?
А) Самарқанд.
Б) Вахш.
С) Сейди.
Д) Шимкент.

8. «Кейс» фирмаси қайси давлатга қарашли?

- А) Италия В) Ж.Корея С) АҚШ Д) Малайзия

9. Машинасозлик ва металлга ишлов бериш саноати корхоналари Ўрта Осиёнинг қайси шаҳарларида ишга туширилган?

- А) Петропавловск, Тошкент, Тўқмоқ, Қўрғонтепа, Туркманобод.
В) Норин, Урганч, Талас, Хоруғ, Саяк, Аягуз, Безмейн.
С) Термиз, Аксу, Бухоро, Қант, Кофирнихон, Сейди.
Д) Чирчиқ, Қустанай, Қораболта, Қайроқум, Керки.

8 - Мавзу: Ўрта Осиё давлатлари қишлоқ хўжалиги

Қишлоқ хўжалиги Ўрта Осиё давлатлари халқ хўжалигининг энг муҳим ишлаб чиқариш тармоғи бўлиб, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига, енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқларини эса хом ашёга бўлган эҳтиёжини таъминлайди. Қишлоқ хўжалиги халқнинг моддий фаровонлигини оширишда катта аҳамиятга эга бўлиб, ўсимлик ва ҳайвонат маҳсулотларини дастлабки ёки тўлиқ қайта ишлашнинг турли жараёнларини ўз ичига олади.

Ўрта Осиё узок йиллар давомида асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари хом ашёсини етиштиришга ихтисослашган эди. Худуддаги давлатлар ҳозирги кунга келиб хом ашё етиштиришни сифат ва миқдор жиҳатдан яхшилаш ва кўпайтиришга, тайёрлаган хом ашёни бошқа давлатларга камроқ чиқаришга ва уларни ўз ҳудудларида саноат усулида қайта ишлаб, тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариб, ўз истеъмолидан ташқари экспорт жараёнини ривожлантиришга эътиборни қаратишмоқда.

Минтақада қишлоқ хўжалиги шу худудда яшаётган халқнинг тарихий йиллар давомида тўплаган хўжалик юритиш маданиятидан, шунингдек табиий шароит ва ресурсларидан самарали ва унумли фойдаланиш асосида шаклланган ва тараққий этмоқда. Ҳақиқатдан ҳам Ўрта Осиё табиий шароити хилма-хил ва минерал ҳамда меҳнат ресурсларига бой ўлка. Шулар негизида қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоқлари ўсимликшуносликда: пахтачилик ва пахта

мажмуаси; дончилик, айникса буғдой, шоли, маккажўхори, арпа; мевачилик ва узумчилик, полиз ва сабзавотчилик; чорвачиликда: қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, туячилик, паррандачилик, асаларичилик ва бошқа тармоқлар шаклланган ва ривожлантирилган.

Ўрта Осиё худудининг турли-туман табиий шароитлари, ресурслар билан таъминланганлик даражаси, шунингдек аҳолининг асрлар давомида тўплаган қишлоқ хўжалиги юритиш маданияти ҳамда давлатларнинг эҳтиёжлари асосида унда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда минтакавий фарқланишлар бўлишлигига олиб келган. Жумладан, Қозоғистоннинг шимолий худудида дончилик, сут-гўшт чорвачилиги ҳамда майин жунли қўйчилик жуда катта майдонларни эгаллаган. Чала чўл ва чўллар чорвачилик (гўшт-жун қўйчилиги ва қоракўлчилик) ва суғорма деҳқончиликка тоғ олди ва тоғ яйловлари қўйчилик, йирик шохли қорамолчилик, йилқичиликка; жанубдаги воҳа қисмлари пахтачилик, мевачилик ҳамда сут-гўшт қорамолчилигига ихтисослаштирилган бўлса, Собиқ Ўрта Осиё региониди водий ва воҳалар пахтачилик, боғдорчилик, узумчилик, полизчилик ва пилла етиштиришга; чўл яйловлари қоракўлчилик, гўшт-жун чорвачилиги ва туячиликка; тоғ олди ва тоғ яйловлари эса гўшт-жун қўйчилиги, гўшт-сут қорамолчилиги ҳамда йилқичиликка; баланд тоғ худудлари яйлов чорвачилигига ихтисослаштирилган.

Ўрта Осиёда деҳқончилик тармоқлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий қисмини етказиб беради. Республикаларда деҳқончиликнинг таркиби ҳам бир-бирларидан фарқланади. Жумладан, Қозоғистон, Қирғизистонда дончилик муҳим ўринни эгаллайди. Ўзбекистон, Туркменистон ва Тожикистонда суғорма деҳқончилик, унинг муҳим таркибий қисми пахтачиликнинг аҳамияти жуда катта. Шунингдек чорвачиликда, Қозоғистон, Қирғизистон ва Туркменистонда қўйчилик етакчилик қилади. Ўзбекистон, Тожикистон республикаларида қўйчилик билан бирга қорамолчилик, туячилик, пиллачилик, асаларичилик, йилқичилик ҳам муҳим тармоқлар ҳисобланади.

Қозоғистон республикасида ҳозирги вақтда 25 млн бошдан зиёд қўй ва эчкилар бор. Қорамолчилик чорвачиликнинг иккинчи тармоғи ҳисобланиб унинг

сони 8 млн бошдан ортиқдир. Республикада деҳқончилик қилинадиган майдон 34 млн.га бўлиб, унинг 2/3 қисмига баҳорги буғдой, арпа, тарик, маккажўхори, шоли, қолган қисмига пахта, қанд лавлаги, картошка ва ем-ҳашак экинлари экилади.

Қирғизистонда деҳқончиликнинг етакчи тармоғи дончилик бўлиб, барча экин майдонларининг 1/2 қисмида донли экинлар етиштирилади. Техник экинлардан пахта, тамаки, қанд лавлаги экилади. Чорвачиликда майин жунли қўйчилик устунлик қилади.

Туркменистонда суғорма деҳқончилик устунлик қилади ва суғориб экиладиган ерлар майдони 1,3 млн. га. дир. Дончилик ва пахта етиштиришга ихтисослашган. Чорвачиликда қоракўлчилик ва йилқичилик етакчи тармоқлар ҳисобланади.

Тожикистонда пахтачилик, дончилик, боғдорчилик тармоқлари муҳим тармоқлар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида деҳқончиликда пахтачилик ва дончилик етакчи тармоқлар ҳисобланади. Ўзбекистон жаҳонда ялпи пахта ҳосили етиштириш бўйича 4-ўринда, пахта толаси экспорти бўйича 2-ўринда (АҚШдан сўнг) туради. Деҳқончиликда шунингдек, канопчилик, лавлагикорлик, мевачилик, узумчилик, полизчилик, сабзавотчилик, чорвачиликда қорамолчилик, қўйчилик, асосан қоракўлчилик, эчкичилик, паррандачилик, йилқичилик, туячилик, асаларичилик, пиллачилик тармоқлари ҳам асосий соҳаларга киради. Собиқ Иттифок даврида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини «марказ» бошқарар, натижада ер ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланишга чек қўйилган эди. Жумладан, Ўзбекистонда 1987 йилга келиб жами суғориладиган ернинг 60% дан қўпроғига (2,1 млн.га) чигит экилган, пахта якка ҳокимлиги ҳукмдорлик қилган. Бундай ҳолатлар Марказий Осиёдаги бошқа республикалар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига ҳам хос эди.

Мустақиллик қишлоқ хўжалигини юритишнинг «марказ»лашган шаклига чек қўйди. Барча республикалар қишлоқ хўжалигида чуқур ислохотларни амалга ошириш даври бошланди. Қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларини шакллантириш, мулкчиликнинг нодавлат шаклига ўтиш, мулкни давлат

эҳтиёжидан чиқариш ва хусусийлаштириш, фермер, ва бошқа хўжаликлар фаолиятини шакллантириш ва тараққий эттириш чора-тадбирларини ишлаб чиқаришга катта эътибор берилмоқда.

Ўзбекистонда пахта майдонлари қисқартирилди, таркибий тузилишига ўзгартишлар киритилди, ғалла майдонларининг улуши 40 % га етказилди ва 5,0 млн.т.дан ортиқ ғалла тайёрлашга эришилди. Республикалар қишлоқ хўжалиги соҳасида хўжалик юритишнинг ижарачилар уюшмаси, бошқа хусусийлаштирилган шакллари яратилди, қишлоқда фермерлар ва деҳқон хўжаликлари пайдо бўлди.

Ўзбекистонда бугунги кунга келиб ислохатлар маркази қишлоқ хўжалигига кўчирилди. Бунинг сабабини биз Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида (1997)ги фикр–мулоҳазаларидан ҳам билсак бўлади: «Ҳозирги вақтда айнан иқтисоднинг аграр секторида катта-катта заҳиралар мавжуд. Уларни ишга солиш яқин вақт ичидаёқ сезиларли натижалар бериши мумкин. Бугунги иқтисодий ўзгаришларнинг якуни, ўзгаришлар жараёнлари аграр секторни қанчалик кенг қамраб олишга, қишлоқда ислохатлар қанчалик чуқур боришига боғлиқ бўлади».

Ўрта Осиё Республикаларида қишлоқ хўжалигини ривожлаштириш учун дунёдаги ривожланган мамлакатлар тажрибасига катта эътибор қаратилмоқда ва қишлоқ хўжалиги тармоқлари ишлаб чиқаришини тараққий эттириш учун саноатни такомиллаштириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилинмоқда. Чунки, қишлоқ хўжалиги энг аввало саноат, фан ва техниканинг тараққиёти билан боғлиқ. Шунингдек қишлоқ хўжалиги тармоқларини жадал тараққий эттириш учун катта миқдорда молиявий ресурслар ажратишга, унинг моддий–техника ва илмий базасини юқори даражада яратишга қаратилган чора-тадбирлар кўрилмоқда.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. Қишлоқ хўжалиги тармоқлари нисбати – қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари ҳиссаси.
2. Суғорма деҳқончилик – сунъий суғориш асосида фаолият кўрсатадиган деҳқончилик.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётдаги аҳамиятини тавсифланг.
2. Қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоқларини белгиланг ва тавсиф беринг.
3. Ўрта Осиёдаги қишлоқ хўжалиги районларини тавсифланг, сабабларини белгилаб беринг.
4. Қишлоқ хўжалагида янги хўжалик юритиш шакллари ҳақида нималарни биласиз, тавсифланг?
5. Минтақада қишлоқ хўжалигини ривожлантириш истиқболлари нималар билан боғлиқлигини айтиб беринг?
6. Ўрта Осиё давлатлари қишлоқ хўжалигининг яқин ўтмиши, уни жойлаштириш ва ривожлантиришда олиб борилган ишларнинг оқибатларини аниқланг.
7. Статистик маълумотлар ва манбалар асосида минтақада қишлоқ хўжалиги ривожланишига ҳулоса чиқаринг.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Ўрта Осиё давлатлари МДХ давлатлари етиштирадиган пахтанинг неча фоизини беради?
А) 95 В) 85 С) 90 Д) 80
2. Қишлоқ хўжалиги нечта таркибий қисмга бўлинади?
А) 2 В) 3 С) 5 Д) бўлинмайди?

3. Қозоғистоннинг шимолий қисми қишлоқ хўжалиги тармоқларининг қайси-ларига ихтисослашган?

- А) Йирик шохли қорамолчилик, суғорма деҳқончилик билан.
- В) Дончилик, сут–гўшт чорвачилиги ва майин жунли қўйчиликка.
- С) Гўшт–жун чорвачилиги ва дончиликка.
- Д) Йирик шохли қора молчилик, қўйчиликка.

4. Қозоғистонда деҳқончилик қилинадиган майдон қанчага тенг?

(млн.га, ҳисобида)

- А) 27 В) 30 С) 40 Д) 34

9 – Мавзу: Ўрта Осиё давлатлари транспорти

Транспорт халқ хўжалиги тармоғи бўлиб, хўжалик ва аҳолининг юк ва йўловчи ташишга бўлган эҳтиёжини ўз вақтида таъминлаб туради. У шунингдек, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойланишига таъсир кўрсатади. Халқ хўжалигини транспортсиз ривожлантириш мумкин эмас, чунки транспорт саноат билан қишлоқ хўжалиги ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқаларини мамлакатнинг турли районлари ўртасидаги маҳсулот алмашилишини, унинг ички ва ташқи алоқаларини таъминлайди. Янги ҳудудларни ўзлаштиришдан олдин уларга транспорт йўллари ўтказилади. Транспортнинг мудофаа аҳамияти катта. Транспорт тараққиёти ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёти билан, шунингдек техниканинг истиқболи билан ҳам боғлиқ. Транспорт қанчалик такомиллашган бўлса мамлакат, унинг жаҳон хўжалиги миқёсидаги роли ҳамда ижтимоий меҳнатнинг ҳудудий тақсимланиши тараққий этади. Транспорт тараққиёти мамлакатда ва унинг айрим районларида ишлаб чиқаришнинг ихтисослашувига таъсир кўрсатади. Транспорт мамлакатнинг сиёсий ва маданий ҳаётида ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўтмишга назар ташласак, Ўрта Осиё ҳудудидан “Буюк ипак йўли” ўтган. Ипак йўли Ғарбий Европани жанубий ва шарқий Осиё билан боғлаб турган, унинг шахобчалари Ўрта Осиё ҳудуди бўйлаб тарқалган. Ўрта Осиёдаги халқлар бир бирлари билан шунингдек, қўшни ҳудудлардаги халқлар билан ижтимоий, маданий алоқа қилганлар. ”Буюк ипак йўли”нинг таъсирида йирик шаҳарлар, обод маҳаллалар барпо бўлган. Маданият ва маърифат тараққий этган. Буюк географик кашфиётлар даврида денгиз йўлларининг очилиши, шунингдек, яқин ва ўрта шарқ мамлакатларида вазиятнинг кескинлашуви оқибатида, Буюк Ипак йўлининг Ўрта Осиё ҳудудидаги мавқеи пасайиб борган.

Чор Россияси даврида Ўрта Осиё ҳудудларининг катта қисми босиб олиниши натижасида бой табиий минерал ресурслар ўзлаштирилди. Минтақа хом-ашё етказиб берувчи ўлкага айланди. Натижада транспорт алоқалари шаклланди. Дастлабки темир йўллар Чор Россияси даврида қурилди. Ўзбекистонда темир йўл қурилиши 1888 йилда бошланиб, Чоржўй темирйўли

давом эттирилиб, Самарқандга олиб келинди, 1890 йилда эса Тошкентдан Андижонга етказилди. 1905 йилда Оренбург ва Тошкент оралиғида темир йўл ишга туширилди.

Собиқ Иттифок даврида 1931-йили Турксиб темир йўл магистралининг (1445 км) ишга туширилиши Ўрта Осиёнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида катта аҳамиятига эга бўлади. Шундай қилиб, Ўрта Осиё ҳудудида Арис–Оренбург, Арис–Новосибирск, Тошкент–Красноводск йўналишлари бир-бирларини билан боғлайди. Республикалар ички ҳудудлари ҳам темир йўллар билан таъминланди, темир йўл транспортининг зичлиги ортиб борди. Жумладан Қозоғистонда Петропавловск-Боровой темир йўли Қарағанда ва Балхашга етказилди, Жарик-Жезқазғон, Атирау-Орск, Жанубий Сибир темир йўл магистраллари қурилди. Шунингдек, Ўрта Сибир магистрالي (Қустаной, Кўкчатов-Иртиш-Қорасу) Бейнеу-Қўнғирот (1972) ва Макат–Александр Гай темир йўллари ишга туширилди. Қирғизистонда Луговая –Бишкек-Балиқчи; Ўзбекистонда Чоржўй-Қўнғирот темир йўллари 1952-1955 йилларида, Навоий-Учқудук 1962 йилда, Термиз-Қўрғонтепа-Яван, Нукус-Чимбой 1990 йилда, Туямўйин-Тўрткўл ва бошқа йўналишларда темир йўллар қурилди.

Собиқ Иттифок даврида Ўрта Осиё ҳудудларидаги шаҳар ва қишлоқларни, тоғ-кон саноати марказларини, чорвадор туманларни бирлаштирувчи транзит ва маҳаллий автомобил йўллари қурилиб ишга туширилди. Бироқ бу ҳоҳ темир йўл, ёки автомобил йўли ҳоҳ қувур ҳамда сув ва ҳаво йўли бўлсин, улар “марказ” кўрсатма режаси асосида барпо этиларди. Ўша даврда ҳудуддаги республикаларнинг ихтиёри марказнинг қўлида эди. Шунинг учун ҳам эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда бирор-бир транспорт тармоғини қуриш ва барпо этиш “марказ” кўрсатмасисиз мумкин эмас эди. Бунга қувур транспорти орқали газлаштиришни мисол қилиб олсак бўлади. Собиқ Иттифок даврида транспорт йўлларининг зичлиги республикаларда бир хил эмас эди. Масалан ҳар 1000 кв. км.га тўғри келадиган темир йўллар зичлиги Қирғизистонда -1,8км; Туркманистонда-4,9 км; Ўзбекистонда – 14,7 км.га; автомобил йўлларининг

зичлиги Украинада 412,2 км бўлган холда, Туркменистонда 43,2 км, Тожикистонда 133,4 км. ва Ўзбекистонда 207,4 км.ни ташкил қилган.

Ўрта Осиёда юк ва йўловчи ташишда темир йўл транспортининг аҳамиятти катта. Шунинг учун ҳам транзит темир йўлларида ташқари маҳаллий темир йўллар қуришга катта эътибор берилмоқда. Транспорт йўлларининг аҳамияти республиканинг табиий шароити, эҳтиёждан келиб чиққан холда биридан фарқланади. Масалан Қирғизистон ва Тожикистон республикаларида рельеф хусусиятини эътиборга олганда автомобил транспортининг ҳиссаси салмоқлидир. Шунинг учун республикаларда меридианал ва кенгликлар йўналишидаги автомобил йўлларининг қурилишига катта эътибор қаратилган. Бундай автомобил йўллари Иссиқкўл халқасида, Бишкек–Ўш, Ўш–Хороғ, Душанбе–Хўжанд, Тошкент–Термиз орасида, жанубий Туркменистонда ҳам қурилган. Ўзбекистонда фойдаланиладиган автомобил йўлларининг узунлиги 43,4 минг км, Қозоғистонда автомобил йўлларининг умумий узунлиги 40 минг кмдан ортиқ. Асосий автомобил йўли магистралларига Алмати–Бишкек–Шимкент–Тошкент; Павлодар – Омск йўналишлари киради.

Ўрта Осиёда сув транспорти Балхаш кўлида, Иртиш, Урал, Амударёда мавжуд, Марказий Осиё давлатларини боғловчи Туркманбоши порти денгиз транспорти маркази вазифасини бажаради. 1962 йилда Туркманбоши – Боку пароми очилди ва унда ҳар хил юклар ташилади. Амударё сув транспортдан Тожикистон, Афғонистон, Ўзбекистон, Туркменистон давлатлари фойдаланса, Иртиш дарёси транспортдан Қозоғистон, Россия, Хитой давлатлари фойдаланишади. Сув транспортда айниқса Каспий денгизининг, қисман Иссиқкўлнинг салмоқли улушлари бор.

Ўрта Осиё ҳудудида асосан Қозоғистон, Ўзбекистон ва Туркменистон, қисман Тожикистон ва Қирғизистонда қувур транспорти ривожланган. Жумладан, Узен–Ғарбий Қозоғистон, Атирау–Орск. Узен–Атирау–Сизрань оролигида нефт қувури қурилган. Нефт қувур транспорти Ўзбекистонда дастлаб 1908 йилда Чимён нефт конидан Ванновск (Олтиарик) нефни қайта ишлаш заводида тортилган. Республикада узунлиги 100 км бўлган Кўкдумалоқ–Бухора

нефт кувур транспорти 1994–97 йилларда қуриб ишга туширилган. Энг узун газ ташувчи кувур транспорти марказда Туркменистон, Ўзбекистон ва Қозоғистон ҳудудларидан ўтказилган. Небитдоғ–Туркманбоши, Жарқоқ–Бухора–Самаканд–Тошкент; Муборак–Тошкент–Шимкент–Тараз–Бишкек–Алмати шулар жумласидандир.

Ўрта Осиёда ҳаво транспортининг ҳам аҳамияти катта. Ҳаво транспорти республиканинг ички қисмларини шунингдек, республикалар орасини ҳамда хорижий давлатларни бир бирлари билан боғлайди ва давлатларнинг ижтимоий, иқтисодий ҳаётида муҳим рол ўйнайди. Ўрта Осиёдаги кўплаб аэропортлар халқаро талабларга жавоб берадиган даражада реконструкция қилинган.

Ўрта Осиё республикалари мустақилликка эришгандан кейин транспортнинг хўжаликка ва аҳолига хизмат кўрсатишини тубдан яхшилаш ва транспорт бошқариш тизимини такомиллаштириш мақсадида бир қатор ишлар амалга оширилди, чора–тадбирлар ишлаб чиқилди. Жумладан, Ўзбекистонда транспорт корхоналари давлат иштирокидаги акционерлик компаниялари, корпорациялари, очиқ турдаги акционерлик масъулияти чекланган жамиятларга, жамоат корханаларига айлантирилди. Шунингдек, мамлакат мустақиллиги ва иқтисодиёти катта аҳамиятга эга бўлган Хитой, Япония, Корея Республикаси, Эрон, Туркия ва Ғарбий Европанинг жануби билан туташтирувчи Трансosiё магистрالي Истамбул–Тошкент–Алмати–Пекин қурилишида ҳиссабой иштирокида республика қурувчилари узунлиги 133 км бўлган Тажан–Серакс темир йўлини (133 км) қуришда қатнашдилар. Ўзбекистон Хитойга чиқиш имкониятини берувчи Андижон–Ўш–Эргаштом–Қашқар (1997), Ҳинд океанига чиқишга имкон берадиган Тошкент–Термиз–Хитой–Карачи автомобил йўли қурилишида қатнашмоқда. Бундай ҳамкорликлар транспортнинг бошқа турлари бўйича ҳам олиб борилмоқда ва улар ижобий натижа бермоқда. Масалан: “Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиокомпанияси Германия, Франция, Россия фирмалари билан турли соҳада ҳамкорлик қилмоқда. Шунингдек, Каспий бўйида янги портлар қуриш, денгизда кема қатновини яхшилаш бўйича Ўрта Осиё давлатлари ўртасида ҳамкорлик қилиш ҳозирги куннинг энг муҳим мавзусига айланган.

Ўрта Осиё давлатлари ўз транспортини такомиллаштириш ва режалаштиришда, ички ва ташқи алоқаларни кучайтиришда ҳамкорлик шарномаларини тузишмоқда ва яратувчанлик ишларини амалга оширишга ҳаракат қилишмоқда. XXI асрнинг биринчи чорагида Ўрта Осиё худудида ягона транспорт тизимини вужудга келтириш учун бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Натижада Ўрта Осиё давлатлари ички ва ташқи маъданий, маърифий, иқтисодий ва сиёсий алоқалари ортиб бормоқда. Бу ўз навбатида минтақада ишлаб чиқариш кучларини жадал ривожлантиришга, самарали ихтисослашувга хизмат қилади.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. Транспорт (лотинча *transporto* – ташийман деган маънони англатади) моддий ишлаб чиқаришнинг юк ва йўловчилар ташишни амалга оширадиган энг муҳим тармоқларидан бири.
2. Транспорт магистрالي – техник жиҳатдан яхши жиҳозланган, жуда катта йўловчи ва юк оқимиға эға бўлган йўл.
3. Сув транспорти – табиий (дарё, кўл, денгиз, океан) ва сунъий (канал, сув омбор) сув йўллари орқали юк ва йўловчи ташийдиган транспорт тури.
4. Аэропорт – йўловчи ва транспорт авиациясининг мунтазам ишлашини таъминлаш учун қурилган ва ҳаво йўлларида жойлашган доимий аэродром.
5. Порт – кемалар туришини, юкларни тушириш-ортишни ва кемаларға хизмат қилишни таъминлайдиган иншоотлари, қурилмалари ва жиҳозлари бўлган океан, денгиз ва ички сув ҳавзаларидаги жой.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Транспортнинг халқ хўжалигини ташкил қилиш ва ривожлантиришдаги аҳамиятини тавсифланг (Ўрта Осиё давлатлари мисолида).

2. Ўрта Осиё худудида мустақилликгача бўлган даврдаги транспорт география-сини тавсифланг.
3. Ўрта Осиёда транспорт тармоқларининг зичлиги тўғрисида тавсиф беринг.
4. Ўрта Осиё давлатларида транспорт тармоқларини ривожлантириш учун олиб борилаётган ишларга тавсиф беринг.
5. Ўрта Осиё худудидаги муҳим транспорт турларини ёзувсиз картага туширинг, асосий марказларни белгиланг.
6. Ўрта Осиё транспортининг истикболларига оид маълумотлар тўпланг ва ижодий иш ёзинг.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Транспорт сўзининг маъносини белгиланг.
А) лотинча, ташийман
В) русча, ташийман
С) форсча, ташийман
Д) инглизча, элтувчи
2. Оренбург-Тошкент оралиғида темир йўл қачон ишга туширилди?
А) 1900 В) 1888 С) 1905 Д) 1917
3. Турксиб темир йўл магистрали қачон ишга туширилди ?
А) 1924 В) 1931 С) 1936 Д) 1938
4. 1000 кв км га тўғри келадиган автомобил йўллари зичлиги Украина, Туркменистон, Тожикистон ва Ўзбекистонда неча км ?
А) 133.4 43.2 412.2 ва 207.4
В) 43.2 133.4 207.4 ва 412.4
С) 412.2 133.4 43.2 ва 207.4
Д) 207.4 133.4 43.2 ва 412.2

5. Қирғизистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда ҳар 1000 кв км га темир йўлларнинг неча км тўғри келади ?
- А) 14.7 1.8 ва 4.9
В) 1.8 14.7 ва 4.9
С) 4.9 14.7 ва 1.8
Д) 1.8 4.9 ва 14.7
6. Қозоғистон ва Ўзбекистонда фойдаланиладиган автомобил йўлларининг узунлиги неча км га тенг ?
- А) 40000 км дан ортиқ ва 43.4 минг км
В) 43000 ва 40000
С) 355000 ва 40000
Д) 50500 ва 355000
7. Таджан-Серахс темир йўлининг умумий узунлиги неча км?
- А) 155 В) 145 С) 135 Д) 133
8. Ўзбекистонда биринчи нефт қузури транспорти нечанчи йилда қурилган?
- А) 1924 В) 1918 С) 1908 Д) 1928

10-Мавзу: Ўрта Осиё давлатларининг МДХ ва умумжаҳон меҳнат тақсимотида тутган ўрни ва улар ўртасида иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши.

90-йиллар бошларида жаҳон сиёсий харитасида собиқ иттифоқнинг ва социалистик тузумнинг барбод бўлиши ва ижтимоий ҳаётда янги муносабатлар даврининг бошланиши амалга ошди.

1991 йилнинг иккинчи ярмида шу сабабларга кўра Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон ва Қозоғистон мустақил давлатлари пайдо бўлди. Ҳозирги вақтда жаҳон қуруқлигининг 3% ни ташкил қилган бу давлатларнинг барчаси жаҳон ҳамжамияти томонидан суверен республикалар сифатида тан олинган. Улар 1992 йил март ойидан бошлаб БМТ нинг аъзоси, кўплаб жаҳоннинг сиёсий, иқтисодий, молиявий, ижтимоий ташкилотлари ва ўюшмаларига тўлақонли аъзо этиб қабул қилинган.

Шундай қилиб, жаҳоннинг ҳозирги сиёсий харитасида улар Ўрта Осиё давлатлари сифатида қайд этилган.

Ўрта Осиё минтақаси давлатлари ўзига хос ўхшаши йўқ географик ва геостратегик ўринга эга. Евросиё материгининг асосан ўртасида ва жаҳон океанларидан деярли баравар узоқда жойлашган бу давлатлар мустақилликни қўлга киритишлари биланок турли сиёсий гуруҳлар ўртасида кураш майдонига айланиб қолди. Шарқ давлатлари ва Россия Федерацияси бир томондан, иккинчи томондан ривожланган Ғарб давлатлари бу минтақани ўз таъсирига олишга жон-жиҳатлари билан интилишининг бир қатор сабаблари бор эди. Уларнинг энг асосийлари:

1. Минтақанинг географик ва геостратегик ўрнининг алоҳида хусусиятга эгаллиги. Минтақа давлатларининг дунё денгиз ва океанларига чиқа олмаслиги жаҳон бозорлари билан боғланиш борасида улар имкониятларининг чекланганлиги ва бу муаммони ҳал қилишда кимлар биландир ҳисоблашишга мажбур бўлиши табиий, бу бир томондан. Иккинчи томондан минтақанинг геостратегик ўрни ноёб хусусиятларга эга: тарихан Ғарб билан Шарқ, Шимол билан Жануб ўртасида жойлашган бу минтақа барча даврлар ижтимоий ҳаётида

ўта муҳим “кўприк” вазифасини ўтаб келган. Айнан шу сабабларга кўра, Буюк Ипак йўли даврларида минтақа жаҳон ижтимоий ҳаёти, цивилизацияси ривожланишига ўзининг энг самарали таъсирини кўрсата олди. Алоҳида такидлаш лозимки, ана шу тарихий ҳақиқат минтақа республикаларининг миллий мустақилликни қўлга критиши билан яна ўзини намоён қила бошлади. Гап шундаки, собиқ иттифокнинг минтақа ҳудуди устидан монопол ҳукумронлигининг барбод бўлиши натижасида ҳосил бўлган “бўшлиқ”ни тўлғазиш, ўта қулай стратегик ҳудудда ўрнашиб олишига ҳаракат, аввал таъкидланганидек бошланиб кетди.

Бундан чиқадиган хулоса шуки, минтақа давлатлари ўзларининг ички ва ташқи, иқтисодий ва ижтимоий сиёсатларини олиб боришда ўта эҳтиёткор бўлишлари талаб этилади. Бунда Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий йўналишида олиб бораётган сиёсати яхши намуна бўла олади.

2.ЎО минтақасининг табиий салоҳияти (ресурслари) ўзининг хилма-хиллиги, захираларининг катталиги билан жаҳонда алоҳида ўрин тутди. Дарҳақиқат, ёқилғи – энергетика, рангдор металллар, кимёвий минерал бойликларининг асосий турлари билан минтақа жаҳонда энг эҳши таъминланганлардандир.

3.ЎО ҳудудида бутун дунё аҳолисининг 1% га яқини истиқомат қилмоқда. Уларнинг ўсиш суръатларли жаҳон аҳолисининг ушбу кўрсаткичларидан бир-мунча юқори. Аҳолининг демографик таркиби, меҳнат ресурсларининг сифат кўрсаткичлари, ишчи кучининг нисбатан арзонлиги хорижий инвестицияларнинг кириб келишига ижобий таъсир қилади.

4.ЎО минтақасининг иқтисодий ижтимоий салоҳияти яна ҳам катта. Ҳозирнинг ўзида минтақа давлатлари МДҲ ва жаҳонда пахта, пилла, қуритилган мева, ғалла, полиз, эртаки сабзавот, қорақўл териси кабиларни етиштиришда, табиий газ, нефт, фосфорит қазиб чиқаришда, олтин, уран, мис, қўрғошин каби рангдор металллар ишлаб чиқаришда йирик минтақалардан ҳисобланади.

Бу омилларнинг барчаси бозор муносабатлари шаклланаётган ҳозирги даврда минтақа давлатларининг умумжаҳон меҳнат тақсимоотида тутган ўрни доимо юксалиб боради, хорижий инвестицияларнинг тобора фаолроқ қатнашуви

натижасида ишлаб чиқаришда туб сифат ўзгаришларга эришилади деган хулоса чиқаришга имкон беради.

1991 йилнинг декабрь ойида Беларусь, Украина ва Россия Федерацияси давлат раҳбарлари Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини барпо этиш тўғрисидаги битимни имзоладилар. Бу битимда Собиқ Иттифоқнинг халқаро ҳуқуқ ва геосиёсий тизим сифатида барҳам топганлиги ва МДҲ ташкил топганлиги эълон қилинди. Беларусь, Қозоғистон, Россия Федерацияси, Тожикистон, Туркменистон ва Украина МДҲга аъзо бўлиб кирдилар. 1992 йилда Арманистон, Молдова, Қирғизистон ва Ўзбекистон, 1993 йилда Озарбайжон МДҲга аъзо бўлди.

МДҲ фаолиятининг дастлабки йилларида (1991-1994 йилларда) Ҳамдустликка аъзо мамлакатларда миллий манфаатлар устувор ўринга эга бўлди. Бунинг натижасида ўзаро ташқи савдо алоқалари сезиларли даражада заифлашди, МДҲ мамлакатларининг аксарияти узоқ хориж мамлакатлари билан иқтисодий ҳамкорлик муносабатларини ривожлантиришга устуворлик бердилар. Экспертлар фикрича, Собиқ Иттифоқ республикалари ўртасидаги хўжалик алоқаларининг бузилиши натижасида пировард маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 35-40 фоизга камайди.

МДҲ доирасида қабул қилинган дастлабки энг муҳим ҳужжат Иқтисодий иттифоқ тўғрисидаги Шартнома ҳисобланади (1993 йил сентябрь). Мазкур ҳужжатда иқтисодий интеграция жараёнларини чуқурлаштиришнинг қуйидаги асосий босқичлари белгилаб берилди:

- давлатлараро (кўп томонлама) эркин савдо уюшмаси;
- божхона иттифоқи;
- товарлар, хизматлар, капиталлар ва ишчи кучи умумий бозори;
- валюта (пул) иттифоқи.

1994 йилнинг апрелида **эркин савдо зонаси**, 1994 йилнинг октябрида **тўлов иттифоқи** ва Иқтисодий иттифоқнинг доимий фаолият кўрсатувчи органи сифатида **Давлатлараро иқтисодий қўмита (ДИҚ)** ташкил этиш тўғрисидаги битим имзоланди.

Узоқ тарихий ривожланиш мобайнида юзага келган чуқур интеграцион алоқалар, ишлаб чиқаришни мамлакатлар бўйича ихтисослашуви, корхона ва тармоқлар даражасидаги кенг тармоқли кооперация, умумий инфратузилманинг мажудлиги МДХ ташкил топишининг объектив асоси ҳисобланади.

МДХ улкан табиий, меҳнат ва иқтисодий салоҳиятга эга бўлиб, улар МДХга аъзо мамлакатларга йирик рақобат афзалликларини тақдим этади ва жаҳон иқтисодиётида муносиб ўрин эгаллашга имконият яратади. Ер шари ҳудудининг 16,3 фоизи, жаҳон аҳолисининг 5 фоизи, жаҳон саноат ишлаб чиқаришининг 10 фоизи МДХ ҳиссасига тўғри келади. Ҳамдўстлик ҳудудида жаҳон бозорида талаб юқори ҳисобланган табиий ресурсларнинг йирик захиралари мавжуд. Фақат Россияда аниқланган нефть захиралари жаҳон нефть захираларининг 13 фоизини ташкил этади. Озарбайжонда бу кўрсаткич 10 фоиздан кўпроққа, Қозоғистон ва Туркменистонда қарийб 10 фоизга тенг. Россияда жаҳон газ захираларининг 35 фоизи жойлашган бўлса, Озарбайжон, Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда биргаликда қарийб 20 фоиз газ захиралари мавжуд.

Тошкўмир ва кўнғир кўмир ишлаб чиқариш бўйича Россия, Украина ва Қозоғистон жаҳонда муносиб ўринларни эгаллайди. Олмос, боксит, мис, никель, кобальт ва кўрғошин рудаларининг асосий захиралари Россияда жойлашган бўлса, темир рудалари, бокситлар ва мис рудаларининг йирик захиралари Украина ва Қозоғистонда жойлашган. Россия ва Белорусда энг йирик ўрмон ҳудудлари (ер шаридаги ўрмонларнинг тўртдан бир қисми) ва калий тузининг энг йирик захиралари мавжуд.

Европа ва Жануби-Шарқий Осиёни туташтирувчи энг қисқа куруқлик ва денгиз (Шимолий Муз океани орқали) йўли МДХ ҳудудидан ўтиб, у XXI асрда энг муҳим глобал иқтисодий марказга айланади.

МДХнинг рақобатбардош ресурслари жумласига, шунингдек, арзон ишчи кучи ва энергия ресурсларини киритиш мумкин. Ҳамдўстлик бўйича ҳар йили жаҳон электр қувватининг 10 фоизи ишлаб чиқарилади ва бу иқтисодий ўсиш учун муҳим шарт-шароит бўлиб хизмат қилади.

МДХга аъзо мамлакатлар иқтисодий интеграциясининг стратегик мақсадлари халқаро меҳнат тақсимоти имкониятларидан максимал даражада фойдаланиш, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаш учун ишлаб чиқариш ихтисослашуви ва кооперациясини ривожлантириш, Ҳамдўстликка кирувчи барча мамлакатлар аҳолиси турмуш фаровонлигини яхшилаш ҳисобланади.

Гарчи, МДХ доирасида иқтисодий интеграцияни чуқурлаштириш соҳасида қатор чора-тадбирлар амалга оширилаётган бўлсада, унга аъзо мамлакатлар иқтисодиётларининг интеграциялашуви паст даражада қолмоқда. Собиқ Иттифокда республикалараро товар айланмаси иттифокдош республикалар жами ташқи савдо айланмасининг 69 фоизини, Европа Иттифоқида унга аъзо мамлакатлар ўзаро ташқи савдо айланмасининг жами ташқи савдо айланмасидаги улуши 62 фоизни ташкил этса, МДХда бу кўрсаткич 28 фоизга тенг, холос.

Ҳамдўстликка аъзо алоҳида мамлакатларнинг иқтисодий салоҳиятлари турлича. Иқтисодий кўрсаткичлар бўйича Россия алоҳида ўринга эга. МДХ аҳолисининг ярмидан кўпроғи, ЯИМнинг 70,1 фоизи ва саноат маҳсулотининг 51 фоизи Россия ҳиссасига тўғри келади.

МДХ аҳолисининг 9 фоизи, ялпи ички маҳсулотнинг 2,5 фоизи, ялпи саноат маҳсулотининг 2 фоизи Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келади.

Минтақа мамлакатларининг МДХ ва умумжаҳон меҳнат тақсимотида ўрнининг ошиб бориши республикалар иқтисодиётининг кенг доирада эркинлашуви, чет эл инвестицияларини киритиш асосида илғор хориж ишлаб чиқариш технологияси негизида корхоналар ва тармоқлар таркибини бозор муносабатлари талабларига мослаштириш энг муҳим, диний экстремизм ва ислом фундаментализмини бартараф этиш орқали ижтимоий барқарорлик ва тинчликка эришишни тақозо этади. Улар эса ўз навбатида Ўрта Осиё давлатларининг халқаро меҳнат тақсимотидаги ўрнининг доимо ошиб боришига замин тайёрлайди.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. Ижтимоий барқарорлик ва тинчлик – жамият тараққиёти ва фаровонлигининг ҳал қилувчи бирламчи омили. Ҳар қандай ривожланиш фақат халқлар тотувлиги, тинчлик асосидагина амалга ошади.
2. Халқаро меҳнат тақсимоти – ижтимоий меҳнатнинг турли давлатлар ёки давлатлар гуруҳи ўртасида тақсимланиши, ишлаб чиқаришнинг байналминал миқёсда ихтисослашувини билдиради.
3. Инвестиция – узоқ муддатли капитал қўйилма, сармоя.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИКЛАР

1. Ўрта Осиё минтақаси жаҳон сиёсий харитаси ва ижтимоий меҳнат тақсимоотида қандай ўрин тутди.?
2. ЎО нинг ўзига хос географик ва геостратегик ўрни хусусиятлари нималарда намоён бўлади ?
3. ЎО давлатларининг жаҳон ҳамжамияти ўртасида тутган ўрнининг мустақамланиб бориши бозор муносабатларига ўтиш даврида нималарга боғлиқ?

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Ўрта Осиё минтақаси жаҳон қуруқлик майдонининг неча фоизини ташкил этади?
А) 3 % , В) 5,5 % , С) 1 % , Д) 0,1
3. Ўрта Осиёда қайси фойдали қазилма жуда кам учрайди?
А) Нефт, В) Уран, С) Торф, Д) Газ.
3. Темир қазиб чиқаришда бўйича МДХ-да учинчи ўринда турувчи давлатни белгиланг.
А) Қозоғистон. В) Ўзбекистон.
С) Қирғизистон. Д) Туркманистон.
4. Ўрта Осиё давлатлари қўйидаги қайси ташкилот давлатлари билан иқтисодий алоқа қилмайди?

А) АСЕАН В) БЕНИЛЮКС С) ЕИ Д) Тўғри жавоб йўқ

5. МДХ бош қароргоҳи қайси шаҳарда жойлашган?

А) Астана В) Москва С) Минск Д) Киев

6. Ёрта Осиё ривожланмаган саноат тармоғини белгиланг.

1. Қишлоқ хўжалик машинасозлиги.

2. Приборсозлик.

3. Роботсозлик.

4. Рангли металлургия.

5. Олмосни қайта ишлаш.

А) 1,2,3,4,5

В) 2,3,5

С) 1,3,4

Д) 2,3,4,5

11-Мавзу: Ёрта Осиёдаги геосиёсий вазият ва минтақанинг ижтимоий-сиёсий ривожланиш муаммолари.

Иттифоқнинг парчаланиши натижасида мустақил давлатлар шаклланди. Шу жумладан Ёрта Осиё заминида Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Турманистон ва Ўзбекистон давлатлари таркиб топди. Уларни Мустақил давлат сифатида Бирлашган Миллатлар ташкилоти ва жаҳондаги жуда кўп мамлакатлар, нуфузли ташкилотлар тан олишди, дипломатик муносабатлар ўрнатишди. Тарихи, замини, этник келиб чиқиши, дини, урф-одатлари, орзу-умидлари, табиий шароити ва ресурслари, истиқбол имкониятлари бир бўлган қозоқ, қирғиз, тожик, ўзбек, туркман ва қорақалпоқ халқлари янги ҳаёт қуришга ва бу борада ўзаро ҳамкорлик қилишга ҳаракат қилмоқдалар.

Мазкур давлатлар узоқ ва яқин ўтмишда яхлит бўлган, бир бўлган Амир Темур таъкидлаганидек, уларнинг «мулки Турон, миллати турк» бўлган. Ёрта Осиё халқлари жаҳон фани ва маданиятини ривожланишига жуда катта ҳисса қўшган.

XX асрнинг 90- йилларидан бошлаб бу заминда вазият ўзгарди. Дунё сиёсий харитасида Мустақил давлатлар ташкил топди. Бу давлатлар ҳозирда ва келажакда ижтимоий ва маънавий жиҳатдан ўзаро бир-бирига яқинлашиш ва ҳамкорликни парчаланиш ва узоқлашишга қарши қўйдилар. Улар тенглик асосида иқтисодий, техникавий ва маданий алоқаларни қайта тиклаш ва ривожлантиришни асосий йўналиш этиб танладилар.

Ўрта Осиё давлатлари маълум бир географик ўлкада жойлашганлиги учун табиий шароити ва табиат ресурслари деярли бир хил бўлиб, фақат баъзи жиҳатлари бўйича бир-биридан биров фарқланадилар. Шунинг учун ҳам бу ўлканинг табиатини, табиий ресурсларини, давлатлар иқтисодиётини ривожлантириш билан боғлиқ бошқа муаммоларни алоҳида-алоҳида ҳал қилиб бўлмайди. Ўрта Осиё давлатларида умумийлик шу қадар кўпки, уни биргаликда кўриш ва бирга ечиш давр тақозосидир.

Ўрта Осиёнинг табиий ва иқтисодий географик ўрни ундаги давлатларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ички ва ташқи алоқалар мазмунига, моҳиятига жуда катта таъсир кўрсатади. Масалан Россия, Хитой, Афғонистон, Эроннинг Каспий денгизи билан бўлган чегара ва қўшничилик алоқаларини олайлик. Шимолда Россиянинг иқтисодий жиҳатдан анча ривожланган Волгабўйи, Урал, Шимолий Кавказ каби йирик иқтисодий районлари билан боғланган. Бу айниқса Қозғистон Республикасининг иқтисодий тарққиётида муҳим аҳамиятга эга. Ёки Ўрта Осиё давлатлари Каспий денгиз орқали Россия ва Ғарбий Европадаги ҳамда Ўрта денгиз бўйи мамлакатлари билан боғланиш имкониятига эгадирлар. Шунингдек Хитой орқали Тинч океанга, Эрон, Афғонистон, Покистон орқали Осиёнинг жанубидаги давлатлар билан ҳамкорлик қилиш имкониятига эгадирлар.

Ўрта Осиё ҳудудининг ғарбий қисмини йирик нефт-газ конлари кесиб ўтган. У сайёрамиздаги йирик нефт-газ минтақаси (Форс қўлтиғдан токи Ғарбий Сибиргача чўзилган)нинг таркибига киради. Шунингдек МДХдаги табиий ресурсларининг 2-4%, қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг 47% ва ҳайдаладиган ерларнинг 20% шу ўлкада мавжуддир. Регион учун сув ресурсларининг танқислиги хос бўлиб, бу борада Қирғизстон ва Тожикистон қулай имкониятга

эга. Ўрта Осиё давлатлари ўзоқ йиллар давомида хом ашё етказиб берувчи минтақа эди. У 80 – йилларда собиқ иттифоқ саноат маҳсулотининг 5 % ни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 16% ни ишлаб чиқарган. Шунингдек саноатда технологик циклнинг тўлиқ даражага эга эмаслиги, унинг тугалланиш даражасини унчалик ривожланмаганлиги билан ажралиб турган. Шунинг учун уни Мустақиллик йилларида ҳал этиш ҳар бир давлатнинг, қолаверса шу минтақадаги барча мамлакатларнинг ҳал этилиши лозим бўлган муаммоли вазифасидир.

Ресурсларнинг захираси ва тақсимланиши улардан фойдаланишни биргаликда олиб боришни тақозо этади. Масалан: Амударё сувидан фойдаланиш фақат Ўзбекистон, Сирдарё сувидан фойдаланиш фақат Ўзбекистон учунгина эмас, балки Қирғизистон, Тожикистон, Қозоғистон учун ҳам муҳимдир. Бундай ҳолат барча табиат ресурслари учун ҳам хос. Жумладан, Қорақум ёки Қизилқум чўллари, Каспий денгизидан фойдаланиш, нефт ва газ ҳамда бошқа фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва улардан фойдаланиш Марказий Осиёдаги барча давлатларнинг биргаликда ҳал қилиши лозим бўлган масаладир.

Қишлоқ хўжалигида чорвачилик, деҳқончилик шундан техник экинларни етиштиришни ривожлантириш учун ҳам Ўрта Осиёдаги давлатлар ўз мақсадларидан келиб чиққан ҳолда биргаликда иш олиб боришлари лозим.

Ўрта Осиё худуди ҳилма–ҳил шакл ва кўринишга эга бўлган ер сайёрасининг бир қисми бўлиб, унда кетадиган ходиса ва жараёнлар табиатга, бутун борлиққа хос бўлган қонуниятлар асосида содир бўлади. Шулардан бири Ўрта Осиё худуди бўлиб, унинг асосий қисми дунёдаги энг катта берк ҳавзанинг (Евросиё материгида)марказида жойлашган. Шунинг учун берк ҳавзага хос бўлган қонуниятларни билиш, ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эга. Билиш асосидагина биз Ўрта Осиё худудидаги ижтимоий, иқтисодий ва айниқса экологик муаммоларни бартараф қилишимиз мумкин.

Ўрта Осиё худуди умумий майдонинг 90%дан ортиқ қисми берк ҳавзадан иборат. Ҳозирги кунда бу худудда ўзига хос ижтимоий , иқтисодий ва экологик муаммолар вужудга келган. Уларнинг келиб чиқиш сабаблари, омилларини, шунингдек, уларни оптималлаштириш учун кўрилаётган ва қулланилаётган чора-

тадбирларнинг самарадорлигини ўрганиш, тадқиқотлар олиб бориш ҳозирги кун тақозосидир. Бугунги даврнинг асосий муаммолари Ўрта Осиё ҳудудида қўйидагилардан иборатдир.

Ижтимоий демографик муаммолар. Ўрта Осиёдаги энг муҳим муаммо бўлиб ҳисобланади. Чунки Ўрта Осиё ҳудудида 60 млн. дан ортиқ киши яшамоқда. Табиий ўсиш, аҳолининг зичлиги, жойлашуви, билимдонлик даражаси, касби, меҳнат ресурслари ва иш билан таъминланганлиги ҳамда бошқа демографик кўрсаткичлар давлатларда турлича. Шунингдек иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси, моддий-техник базаси ва ишлаб чиқариш технологияси ҳам бир хилда эмас. Кишиларнинг табиатга ва ишлаб чиқаришга бўлган муносабати ва таъсири ҳам бошқа-бошқа. Баъзи ҳудудларда ишлаб чиқариш қучлари, меҳнат воситалари, хўжалик тармоқлари, моддий техника база тўпланиб қолган, бошқа бир жойда эса унинг акси. Оқибатда “инсон-жамият-табиат” ўртасидаги ўзаро муносабатларда номутаносибликлар кузатилади. Бу ҳол ҳам табиий, ҳам ижтимоий, ҳам экологик муаммоларни вужудга келтирмоқда. Буни биз Ўзбекистон, Қозоғистон ва бошқа мамлакатларда кўрмоқдамиз.

Иқлим билан боғлиқ муаммолар. Кейинги 10-15 йил орасида ҳудудда иқлимнинг илиши ҳодисаси кузатилмоқда (CO_2 концентрациясининг ортиши ва антропоген омиллар таъсирида). Сувга бўлган талаб кейинги чорак асрда ортиб бормоқда. Суғорилиб экиладиган ерлар майдони 1,5 баробарга кўпайиб, ҳозирги кунда биргина Ўзбекистонда 3,7 млн. га ниташкил этади. Оқбатда йирик дарёларимиз сувлари Оролга бормаяпти. Орол денгизи сатҳи пасайиб бормоқда. Сувдан ҳолис ерлар олдинги қирғоқ чизигидан 150 – 200 км денгиз томонига кириб борди. Натижада ҳарорат 1,5 градусга ортди, нисбий намлик 10-15 %га камайди. Орол денгизининг 1960 й даги майдони 68900 км^2 , сув сатҳи 53,4 м бўлган. 2000 йилда Орол денгизининг майдони деярли икки марта қисқарди ва сув сатҳи 16-20м гача пасайди. Оқибатда Орол юзасида тақсимланган модда ва энергия миқдори кескин ўзгарди. Орол, унинг атрофи ва ҳавзасида чуқур экологик муаммолар вужудга келди.

Ер усти сувларнинг экологиясида ҳам ўзгаришлар юз берди. Дарёларнинг сув оқими Ўрта Осиёда 70-йилларда 125-128 км³ ни ташкил этган. Шундан қишлоқ хўжалигида 110 км³ сувдан фойдаланилмоқда. Натижада сувнинг катта қисми юқори даражада минераллашиб қолди. Минераллашган сувлар яна дарёларга ва бошқа сув хавзаларига қуйилмоқда. Саноат чиқиндилари, ташландиқ сувлар ҳам тоза сувнинг ифлосланишига сабабчи бўлмоқда.

Ер ресурсларидан фойдаланиш ва тупроқларнинг экологик ҳолатида ҳам ўзига хос белгилар мавжуд. Тоғ-кон саноатининг ривожланиши билан антропоген бузилган ландшафтлар вужудга келди ва келмоқда. Шамол эрозияси натижасида жуда катта ер майдонлари нобуд бўлмоқда. Тупроққа ишлов беришнинг қолоқ усулларида фойдаланиш натижасида тупроқнинг зичлашуви кучайди. Ҳосилдорлик камайиб кетиш ҳоллари кузатилмоқда. Пестицид ва минерал ўғитларнинг тупроққа таъсири уларнинг меъёридан ортиқча ишлатилиши натижасида ортиб боради. Масалан: пахтачиликни ривожлантириш учун Ўзбекистонда ҳар бир гектар ерга 300кг азот, 200кг фосфор, 110 кг калий ўғитлари солинади. Айрим жойларда ундан ҳам кўп.

Суғоришни тўғри ташкил этмаслик ва сувдан нотўғри фойдаланиш оқибатида ҳам сув ресурслари ва суғориладиган ерларнинг экологик ҳолати ёмонлашди, чучук сув танқислиги юзага келмоқда. Суний суғориш натижасида инсон табиатга жуда катта салбий таъсир кўрсатмоқда. Масалан: пахта сувни кўп талаб қилади. Ҳар гектар экин майдонида 7-10 минг м³ сув сарф қилинади. Биргина Ўзбекистонда чигит экилган майдон 1,3 млн.га атрофида. Суғориш тизимларини тўғри ташкил этмаслик оқибатида дала майдонларига берилаётган сувнинг ярми етиб бормади. Мутахассисларнинг ҳисоблашларича Ўрта Осиёнинг баъзи - бир жойларида меъёрий сувга нисбатан 5-7 марта кўп сув сарфланмоқда. Натижада ер шўрланиши кучаймоқда ва айниқса Ўзбекистон ва Туркманистон давлатлари ҳудудларига ҳар 3 га суғорма ерларга 1га шўрланган ер тўғри келади.

Чучук сув етмаслиги муаммоси турган бир вақтда, шаҳарларда сувдан фойдаланиш меъёрлари ошган ҳолда бузилмоқда, меъёрга нисбатан Душанбеда

1,6 марта, Тошкентда 2,0 мартадан кўп, Бухоро, Навоий вилоятларида 3,0 марта кўп чучук сув истеъмол қилинмоқда. Тупроқларнинг паспорти (ҳосса ва хусусиятлари тафсилотлари йиғиндиси) илмий асосда ўрганилмай туриб, уларнинг сувга булган талабчанлиги ҳисобга олинмай туриб, назоратсизлик оқибатида беҳудага сув сарфланмоқда. Натижада ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашди. Жумладан 1гектар суғориладиган ерга ўсимлик турларни инобатга олган ҳолда ўртача 7-10 минг м³ сув сарфланиши керак бўлган ҳолда назоратсизлик оқибатида Туркменистонда -20; Қозоғистонда -17,5; Ўзбекистонда -15; Тожикистонда -14,5 минг м³ сув сарфланмоқда. Бу каби салбий ҳолатларни ва юзага келган экологик муаммоларни ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси, диққатга сазовор ландшафтлар мисолида ҳам келтириш мумкин.

Ўрта Осиё ҳудудида табиат-инсон-жамият-антропоген ландшафт муносабатларининг юргизишда жуда эҳтиёткорлик билан иш олиб бориш керак. Шунинг учун биринчи навбатда берк ҳавзага хос булган табиий ва ижтимоий қонуниятларни билиб олиш, иккинчидан табиатнинг инсонга булган таъсири, сир-асрорларини илмий-амалий тадқиқотлар орқали тўғри англаб етиш, учинчидан табиий ва ижтимоий шароитларни илмий асосда ўрганиш ва паспортини тузиш, туртинчидан экологик таълим, тарбия ва маданиятни яхшилаш, бешинчидан берк ҳавзадаги ҳодиса ва жараёнларни, ресурсларни дунё мезони бўйича баҳолашни билиш зарурдир.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. Тупроқ эрозияси–тупроқнинг табиий ёки инсон ҳўжалик фаолияти натижасида емирилиш жараёни.
2. Ландшафт–немис тилидан олинган бўлиб, (Land–ер ва schaft–ўзаро алоқа-дорлик ва боғлиқликни акс эттирувчи суффикс) манзара, жойнинг кўриниши деган маънони англатади.
3. Берк ҳавза– ташқи оқим ҳавзалари билан туташмаган ҳавза.
4. Табиий ресурслар – табиатнинг ҳўжаликда фойдаланиладиган, инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган барча элементлари, энергия манбалари.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Ўрта Осиё худудининг берк ҳавзада жойлашганлиги ва унинг хусусиятларини тавсифланг.
2. Ўрта Осиёга хос бўлган умумий муаммоларни белгиловчи омилга таъриф беринг.
3. Ўрта Осиё мамлакатларига хос бўлган умумий муаммоларни тавсифланг.
4. Ижтимоий - демографик муаммолар ҳақида гапириб беринг.
5. Орол, Орол атрофи, Орол ҳавзасидаги экологик муаммолар тўғрисида ижодий иш ёзинг.
6. Экологик , ижтимоий , иқтисодий муаммоларга оид маълумотлар тўпланг.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Ўрта Осиё худудининг қанча қисми берк ҳавзага тўғри келади?
(% ҳисобида).
А) 75. Б) 80. В) 90. Г) 95.
2. Ўрта Осиёда ҳозирги кунда қанча киши яшайди?
А) 55,0 дан ортиқ Б) 50,0 В) 53,0. Г) 60,0
3. МДХ даги ҳайдаладиган ерларнинг неча фоизи Ўрта Осиё худудида мавжуд?
А) 10. Б) 15. В) 20 Г) 47.
4. МДХ даги қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг неча фоизи Ўрта Осиё худудида жойлашган?
А) 30 Б) 37 В) 42. Г) 47
5. Ўрта Осиёнинг арид ҳудудларида 1га шўрланган ер қанча суғориб экиладиган ерлар тўғри келади? (га ҳисобида)

А) 3.

Б) 2.

В) 4

Г) 5.

II БЎЛИМ. ЎРТА ОСИЁНИНГ РЕГИОНАЛ ТАВСИФИ.

12-Мавзу: Қозоғистон Республикаси

Маълумки 21 аср бусағасида жаҳон сиёсий харитасида бирқанча ўзгаришлар бўлиб ўтди. Шу ўзгаришлардан энг муҳими собиқ иттифоқнинг тарқалиб кетиши ва 15та мустақил давлатларнинг юзага келишидир. Шулардан бири жаҳон сиёсий харитасида юзага келган Қозоғистон Республикаси ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Қозоғистоннинг маданияти ва тарихи кўп минг йилликларда шаклланган ва ривожланган. Ҳозирги Қозоғистон ҳудудида миллоддан аввалги 4-1 минг йилликларда қабилалар яйлов чорвачилиги билан шуғулланган. Эрамиздан олдинги 3-1 асрларда Қанғ давлати вужудга келган. Миллоднинг 6-8 асрларида Турк хоқонлиги, Или ва Чув дарёлари ҳавзасида тургашлар, кейинчалик Қарлуклар давлати (766-940) ташкил топган, ҳунармандчилик, савдо ривожланди, шаҳарлар (Тараз) пайдо бўлди. Қозоғистоннинг жанубида 8-10 асрларда ислом дини тарқалди, 9-11 асрларда Қозоғистоннинг ғарбий ва жануби-ғарбий ҳудудларида ўғузлар хоқонлиги парчаланиб, унинг ўрнида Қорахонийлар

давлати вужудга келди. 1219-1221 йилларда Қозоғистон мўғуллар томонидан босиб олинди ва мўғул улуслари таркиб топди. Кейинчалик Амир Темур Тўхтамишга қарши юриш қилди (1391й), сўнг орадан 200йил ўтгач Абдуллахон II ҳам дашти Қипчоққа юриш қилди. 14-аср охири 15-аср бошларида Оқ Ўрда, Нўғай Ўрда, Ўзбекхонлиги каби бир неча мулкларга бўлиниб кетди.

Манбаларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, қозоқларда давлатчилик 1470 йилда шаклланган. Еттисув ва Чув дарё водийсида қозоқ султонлари Жонибей ва Кирейлар кўп сонли эллатларни “Қозоқ” уруғига бирлаштирдилар. 16-аср бошларида Қосимхон бошчилигида (1511-1523й) Қозоқ хонлиги мустақамланди, чегаралари кенгайди, қозоқ эллатининг шаклланиши ниҳоясига етди, аҳоли сони ортди. Хонликни Осиё ва Европадаги мамлакатлар яхши билишган. Кейинчалик, Қозоқ хонлиги жузларга бўлиниб, Улуғ жуз (Еттисув), Ўрта жуз (Марказий Қозоғистон) ва Кичик жуз (Ғарбий Қозоғистон) деб аталган. 1716 йилда Қозоқларнинг охириги хони Таукехан ўлиши билан Қозоғистон ҳудудида мустақил кўп сонли хонликлар вужудга келди.

1729 й. Жунғория хонлиги Улуғ жузнинг кўп қисмини босиб олди. Хавф остида қолган Кичик жуз оқсоқоллари 1721-31 йилда, 1731-40 йилда Ўрта Жузнинг хон ва султонлари Россия подшолигига мурожат қилишиб, уларни Россия таркибига қўшиб олишликни сўрашди. Мурожат қабул қилинди. Қозоғистон ҳудудининг жанубий қисмлари Қўқон ва Хива хонликлари таркибига кирди.

Қозоқ маданияти, иқтисодини ривожланишида қозоқ-рус муносабатлари муҳим аҳамиятга эга. 1860 йилда Қўқон хонлиги қўшинларини енгиб Еттисувнинг барча қисми Россияга қўшиб олинди. Подшо ҳукумати 1867й. Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Еттисув ва Сирдарё вилоятлари, 1868 й. Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида Акмолинск ва Семипалатинск вилоятларини ташкил этди.

1917й. ноябр – 1918й. Февралда Қозоғистонда Совет ҳокимияти ўрнатилди. 1920 йилда Қирғиз автоном вилояти, Қозоғистон АССР (РСФСР таркибида) ва 1936 йил 5 декабридан бошлаб Қозоғистон ССР мақомида шаклланган эди.

Қозоғистон Республикаси пойтахтлари ролини ҳам турли даврларда турли шаҳарлар ўтадилар. Булар Оренбург (1920-1925йй.), Қизилўрда (1925-1929йй.) ва Алмати (1929-1998йй.). Сўнгги пойтахти этиб Астана (олдинги Ақмўла) шаҳри танланди.

Ҳозирги вақтда Қозоғистон Республикаси маъмурий ҳудудий таркибида 14 област мавжуд, улар бешта иқтисодий районга бирлаштирилган.

Қозоғистон Республикасининг умумий майдони 2724900 км², умумий майдони бутун ер шари майдонининг 2 % ни, Осиёнинг 6,1 % ни, минтақа ҳудудининг 2/3 қисмидан кўпроғини ташкил қилади. Катталигига кўра у МДХда Россиядан кейин 2, жаҳонда эса 9 ўринни эгаллайди. Аммо аҳолисининг сони (15,2 млн. киши, 2006й.)га кўра у МДХда 3, жаҳонда эса 52 ўринда туради.

Қозоғистоннинг географик ўрни ҳам ўзига хос. У Евросиё материгининг марказида, Марказий Осиё минтақасининг шимолий томонини эгаллайди. Унинг ҳудуди Россия Федерацияси ва Туркияга ўхшаш Европа ва Осиё қитъалари бўйлаб жойлашган.

Унинг ҳудуди шимолдан жанубга 1800 км, ғарбдан шарққа эса 3000 км га чўзилган ва қуруқликда 5 та давлатлар (Россия, Хитой, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркманистон) билан чегарадош. Чегараларининг умумий узунлиги 13331 км ни ташкил қилади. Шунингдек, 600 км масофада Россия, Озарбайжон, Туркманистон билан Каспий денгизи орқали ҳам чегараларга эга. Республиканинг иқтисодий географик ўрни нисбатан қулай. Ўрта Осиё давлатлари шимол, ғарб ва шарқ билан боғловчи асосий темир йўл ва автомобил йўллари устида жойлашган. Бошқача айтганда, Қозоғистон Россия, Хитой ва Япония ҳамда Ғарбий Европа давлатлари билан энг қулай ҳолда боғланиш имкониятларига эга. Унинг Каспий денгизи билан туташлиги ҳам ИГЎ қулайликларини оширади.

Табиий шароитига кўра Марказий Осиё республикаларидан анча фарқ қилади. Рельефи хусусиятларига кўра унинг худуди асосан текисликлардан (2/3 қисми) ташкил топган. Қолган 1/3 қисми тоғлар ва ясси тоғликлардан иборат. Умуман республиканинг ғарбий, шимолий ва марказий қисмлари текисликлар билан эгалланган. Асосий тоғлари шимолий-шарқий томондаги Рудали Олтой, жануби-шарқий ва жанубий чегаралар бўйлаб Жунғария Олатови, Тарбағатай, Тяньшан тоғлари тизмалари, Қоратов ҳамда республика марказий минтақаси бўйлаб ғарбдан шарққа томон чўзилган. Қозоғистон Ясси тоғлиги, шимолдан жанубга томон чўзилган анча пасткам Муғоджар (Урал тоғининг жанубий давоми) ва республиканинг чекка жанубий-ғарбий қисмидаги Манғистов бу улкан ўлканинг асосий тоғ ва ясси тоғларини ташкил қилади. Унинг рельефи иқтисодий-географик нуқтаи назаридан қараганда, ижобий хусусиятларга эга. Бошқача айтганда, худудни иқтисодий ўзлаштиришда (экин майдонларига айлантириш, йўллар, аҳоли пунктлари, корхоналар қуришда ва бошқалар) ортиқча қийинчиликлар тўғдирмайди.

Иқлими турли объектив сабабларга (худудининг катталиги ва ғарб, жануби-ғарбий ҳамда шимолий томонлардан табиий тўсиқларга эга эмаслиги ва бошқалар) кўра хилма хил, кескин континентал хусусиятга эга.

Ёз асосан иссиқ ва давомли ўтади. Июль ойининг ўртача t° си жанубий районларида $+26^{\circ}$ дан шимолда $+19^{\circ}$ гача тебранади. Мутлоқ максимум $+46^{\circ}$ гача етади. Ёз республиканинг шимолий ва шарқий ҳудудлари ва баланд тоғларини ҳисобга олмаганда, ёғингарчиликсиз қуруқ ўтади. Қиш эса Россиянинг шимолий ҳудудларидан қолишмайдиган даражада қаҳратон. Январь ойининг ўртача t° жанубида -5° дан шимолида -20° гача тебранади. Мутлоқ минимум -48° дан - 53° гача етади. Совуқсиз кунлар шимолда 110 кундан жанубда 190 кунгача давом этади. Ўртача ёғингарчилик кўрсаткичлари республиканинг ғарбий ва жануби-ғарбий текис чўл ҳудудларида 100 ммдан, шимолий ва шимоли-шарқий районлари томон кўпайиб боради ва 300 мм дан 600-700 ммгача. Ёғингарчилик асосан баланд тоғли ҳудудларида энг кўп тушади. Табиий шароитнинг бундай хусусияти республика ҳудудида асосан кенглик бўлиб (шимолдан жанубга қараб) ўрмон-дашт, дашт, чала чўл ва чўл табиий географик зоналарнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Табиийки, бу зоналар иқтисодий географик жиҳатдан турлича аҳамиятга эга. Жумладан, ўрмон-дашт, дашт ва тоғолди зоналари деҳқончилик (асосан табиий намлик асосида) учун, бошқа зоналар эса чорвачилик учун аҳамиятли.

Табиий ресурсларга Қозоғистон анча бой. Айниқса табиий минерал ресурслар кўлами ва хилма-хиллиги бўйича. У МДХ давлатлари орасида мис, кўрғошин, рух, кумуш, вольфрам, висмут, ванадий, барий захиралари бўйича биринчи, нефть, молибден, кадмий, боксит, фосфорит, асбест захиралари бўйича иккинчи, кўмир, темир рудаси, кўплаб турдаги минерал қурилиш материаллари захиралари бўйича учинчи ўринларни эгаллайди. Бу дегани, Қозоғистоннинг ҳам жаҳонда эгаллаган ўрни жуда юқори эканлигини тасдиқлайди. Ҳозирги вақтда Қозоғистонда 100 дан ортиқ кўмир, 200 дан ортиқ нефть ва табиий газ, 200 дан ортиқ мис ва 1000 дан ортиқ турли бошқа рангдор металл конлари борлиги аниқланган.

Қозоғистон ёқилғи минерал ресурслари билан айниқса яхши таъминланган. Кўмирнинг ярми тошкўмир, қолган қисми эса қўнғир кўмирдир. Қозоғистонда жаҳон кўмир захирасининг 3,3 % тўпланган. Республика кўмир қазиб чиқариш

бўйича жаҳонда саккизинчи ўринда. Кўмирнинг республика ҳудудидаги захираси 176,6 млрд т.

Қарағанда кўмир ҳавзаси республиканинг барча конларига нисбатан энг аҳамиятлидир. У ягона коксланадиган кўмир конидир ва асосан шахта усулида қазиб чиқарилади. Унда 51 млрд т. захира жамланган. Ҳавзанинг умумий ҳажми-3 минг км², чуқурлиги -50-300м, қалинлиги 1,5-15 м. Қарағанда кўмир ҳавзасига- Абай, Шахта, Шахан ва бошқа кўмир конлари киради.

Экибастуз кўмир ҳавзаси кўмир қатламларининг қалинлигига ва ер юзасига яқин жойлашганлик шароитига кўра қазиб чиқаришда энг яхши қулайликларга эга. Кўмир ҳавзасининг узунлиги 13 км ва эни 6 км, кўмир қатламининг қалинлиги -100-120 метрни ташкил қилади. Унинг умумий захираси 12 млрд т.дир. Экибастузда йилига 50 млн т кўмир қазиб чиқарувчи жаҳондаги энг йирик очик карьер “Богатир” кони ишлайди. Шунинг билан бирга таркибида “Марказий”, “Шарқий”, “Шимолий”, “Степной” очик усулда қазиб чиқарувчи конлари мавжуд. Экибастузга яқин жойда республиканинг учинчи кўмир ҳавзаси – Мойкўба (захираси 10 млрд т., шунинг 2 млрд т.ни очик усулда қазиб чиқариш мумкин) жойлашган. Тўртинчи йирик қўнғир кўмир ҳавзаси Убаган (захираси 40 млрд т.) Қустанай областида жойлашган бўлиб, Тўрғай йўлаги бўйлаб асосан шимолдан жанубга томон 800 км га чўзилган ва 65 м гача қалинликка эга. Шунингдек, Кендерли, Белокаменное (Шарқий Қозоғистон области), Қалжат, Қоржанкўл, Лангар каби кўмир конлари ҳам мавжуд.

Қозоғистон нефть захираларига ҳам Марказий Осиёда энг бой мамлакатдир. Асосий конлари Урал-Эмба-Ақбўта ва Манғишлоқ (Манғистов) нефть-газли минтақаларида жойлашган. Аниқланган захираларига кўра нефть 3,2 млрд. т. ни ва табиий газ 6 трлн м³ни ташкил қилади. Ҳозирги вақтда 60 кон фаолият кўрсатмоқда.

Республикада дастлабки нефть конлари XX аср бошларидан аниқланган (Доссор-Макат-Эмба), 60 йиллар давомида Манғишлоқ (Жетибой, Узень, Тасболат кабилар) конларидан фойдаланиш бошланди. Уларнинг нефти енгил, учувчан бирикмаларга анча бой, шу билан бирга таркибида смола ва парафин

бирикмалари кўп (50%). 70-80 йиллар давомида энг истикболли Бўзачи, Тенгиз, Қаламқас, Қаражанбас, Қизилўрда вилоятида Қумкўл конлари аниқланди. Булар орасида ўзининг захиралари катталигига кўра Тенгиз жаҳондаги энг йирик биринчи бешликка киради. Сўнгги йилларда бир қатор газ конлари ҳам аниқланади. Булар Устюртдаги Жоман, Қуёнқулоқ, Яхши Қуёнқулоқ, Чўмишти, Оқкўл, Қизилой ҳамда Манғитлоқ ярим ороли жанубидаги Оймаша конларидир. Қозоғистоннинг нефть ва газ конлари захиралари кўплигига қарамай жойлашган ўрни анча ноқулайлиги билан ажралиб туради. Улар аҳоли энг сийрак ва қурғоқчил Ғарбий районларда асосий истеъмол районларидан жуда узоқда жойлашган.

Металл рудали минерал ресурслар бўйича Қозоғистон нафақат МДХда, балки жаҳондаги энг бой мамлакатлардандир. Мухими у ҳам қора, ҳам рангдор металлларга бой.

Айниқса рангдор металл рудалари хилма-хиллиги ва захираларига кўра алоҳида ажралиб туради. Ҳозирги вақтда 74 мис кони аниқланган. Булар Жезқазған, Саяк, Қўнғирот, Бўзшакўл, Чатиркўл ва бошқалар.

Полиметалл конлари орасида Зирян, Ускемен, Лениногорск, Змейногорск, Белоусов (Шарқий Қозоғистон), Текели, Ачисой энг йирикларидан ҳисобланади. Шунингдек, боксит (Арқалиқ, Тўрғай), хромит (Донское), вольфрам, молибден, кумуш, олтин, никель кабиларнинг ҳам ўнларча конлари мамлакатнинг турли ҳудудлари бўйлаб жойлашган.

Қозоғистон Ўрта Осиё давлатлари орасида анча бой темир руда захираларига эга бўлган давлат ҳисобланади. Унинг ҳиссасига МДХ давлатлари умумий захираларининг 17% тўғри келади. Қустанай областида Соколов-Сарбай, Качар, Аяк, Лисаковский, Марказий Қозоғистонда Атасув, Қоражол, Шимолий Оролбўйи каби темир руда конлари энг аҳамиятлидир. Шунингдек республика марганец конларига (Жезди) ҳам нисбатан бой.

Кимёвий минерал ресурслари ҳам анча хилма-хил ва бой. Бу хил ресурсларининг асосини фосфорит конлари ташкил қилади. Қоратов фосфорит ҳавзаси захираси ва сифат кўрсаткичларига кўра МДХдагина эмас, балки

жаҳондаги энг йирик конлардан ҳисобланади. Бундан ташқари Ақтўбе (Актюбинск) фосфорит кони ҳам республика халқ хўжалигида аҳамиятли.

Қозоғистонда туз минерал бойликлари жуда хилма-хил ва кенг географияга эга. Туз захиралари шунчалик каттаки, уларни агар республика ҳудудида ёйиб чиқилса, 70 смлик қатламни ташкил қилган бўлар эди. Тузларнинг деярли барча турлари бор.

Норуда қурилиш минерал ресурслари ҳам катта захираларда ва хилма-хилликда мавжуд. Улар орасида асбест (Жетигара), графит, слюда, флюорит, доломит, оҳактош кабилар алоҳида аҳамиятга эга.

Бошқа хил табиий ресурслардан Қозоғистон деярли барча турдаги тугамайдиган ресурслар (куёш радиацияси, шамол, геотермал кабилар)га анча бой. Қозоғистоннинг энг муҳим бойликларидан бири ер ресурслари (270,1 млн га) бўлиб, у кўрсаткичларига кўра МДХдаги йирик республикалардан ҳисобланади. Бу ердаги ер майдонининг 82 % и қишлоқ хўжалигига яроқли ерлардир. Унинг яйловлари ва ўтлоқлари 190 млн га, ҳайдаладиган ерлар эса 30,2 млн га. Қозоғистон ҳайдаладиган ерлар майдони бўйича жаҳонда олтинчи ўринда. Яйловлари ва ўтлоқлари майдони бўйича эса жаҳонда туртинчи ўринда. Шу билан бирга сув ресурсларига унча бой эмас. Умумий иқлимий хусусиятларига боғлиқ ҳолда сув захиралари ўзгариб тўради. Мамлакатда ички сув ресурслари 115,3 млрд м³ ни ташкил этади. Унинг 60,4 млрд м³ сув захираси республика ҳудудида, 54,9 млрд м³ сув захираси эса қушни мамлакатлар ҳудудидан кириб келади. Қозоғистон ҳудудидаги ички сув захираларининг 62 % и Жанубий Қозоғистонга, 30 % и Шимолий Қозоғистонга, 4,8 % и Марказий Қозоғистонга, қолган қисми эса бошқа ҳудудларга тегишлидир.

Қозоғистонда умумий сони 85 мингга яқин дарё, 48 мингдан ортиқ кўллар бор. 8 мингга яқин кўлларнинг ўзунлиги 10 км-дан ошади. Кўлларнинг умумий майдони 45 минг км², унинг 94 % нинг майдони 1 км²- дан ошмайди. Балхаш, Зайсан, Олакўл, Тенгиз, Силети, Сасиккўл, Қушмурун, Марқакўл йирик кўллар ҳисобланади.

Ер юзасининг фақат 4 % қисми (11 млн га) ўрмонли ҳудудлар ҳисобланади. Шунингдек, рекреация ресурсларининг имкониятлари ҳам катта. Хилма-хил табиий ландшафтлар, кўллар (уларнинг сони 40 мингдан ортиқ), минерал сув манбалари ва шифобахш балчиқлар ва бошқалар республика рекреация ресурсларининг асосини ташкил қилади.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Қозоғистон Республикаси аҳолиси МДХ давлатлари орасида энг кўп миллатлилардан биридир. Расмий маълумотларга кўра, унда 110 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилади. Бунинг асосий сабаби аҳолисининг ўзига хос динамикасидир. Унинг аҳолиси сони қуйидагича ўзгариб бордин (млн киши ҳисобида): 1926й. – 6,0; 1939й. – 6,1; 1959й. – 9,3; 1979й. – 14,7; 1989й. – 16,5; 1995й. – 16,7; 1997й. – 15,9; 2006й – 15,2. Кўриниб турибдики 1939-1959 йй. ва 1959-1979йй. орасида аҳоли сон жиҳатдан анча юқори суръатларда ўсган. Биринчи даврда оғир уруш йиллари бўлганига қарамасдан бу ҳолатнинг бузилишига сабаб, собиқ Иттифоқнинг Ғарбий ва Марказий районларидан анчагина саноат корхоналари ва аҳолининг эвакуация қилинганлигидир. Иккинчи босқичда аҳолининг тез кўпайганлигининг сабаби, ушбу даврда Қозоғистонда кенг доирада кўрик ва бўз ерларни ўзлаштириш ишларининг давом эттирилгани ва энг муҳими Ғарбий районлардан миллионлаб турли миллат вакилларининг бу республикага кўчириб келтирилганлигидир. Иккинчи сабаб, II жаҳон урушидан олдин, айниқса ундан кейинги даврларда Қозоғистонда кўплаб ер ости конларининг ўзлаштирилиши ва янги саноат корхоналарининг ишга солиниши сабабли европалик миллат вакилларида ўн минглаб кишилар кўчириб келтирилган.

Учинчи сабаб, Қозоғистон 30-йиллар охирлари ва 50-йиллар бошларида амалга оширилган оммавий репрессия қилинганларининг ҳам анчагина қисмини қабул қилган.

Шундай қилиб, бу ҳолатлар нафақат Қозоғистон аҳолисининг сон жиҳатдан тез кўпайишига, шунинг билан аҳоли миллий таркибининг мураккаблашиб кетишига ҳам олиб келди.

Сўнгги 1989 й. Аҳоли рўйхати маълумотларига кўра республика аҳолисининг миллий таркибида қозоқлар 39,7% (1959 йилда 30,0%), руслар 37,8% (42,7%), украинлар 5,4% (8,2%), немислар 5,8% (7,1%), ўзбеклар 2,0% (2,5%), бошқа миллат вакиллари 9,3% (9,5%) ни ташкил қилади. Кўриниб турибдики, аҳоли миллий таркиби динамикасида 1959 ва 1989 йиллар орасида европалик миллат вакиллари ҳиссаси тобора камайиб, маҳаллий миллат вакиллари ҳиссаси ортиб борган. Бунинг асосий сабаби бу миллий гуруҳларда аҳоли табиий кўпайиш кўрсаткичларининг турлича кечаётганидир, яъни маҳаллий миллат вакилларида туғилиш кўрсаткичлари анча юқори ва европалик миллатларда эса, аксинча, паст эканлигидир.

1999 йилги маълумотлар бўйича республикадаги қозоқларнинг сони 7985 мингни ташкил этди (республика аҳолисининг 53,4 % и). Ҳозирги пайтда республика аҳолисининг 57,2 % ни қозоқлар ташкил этади (2006й). Қозоқлар асосан республиканинг жанубида ва ғарбида жойлашган. Бу кўрсаткичлар бўйича қозоқлар Қизилўрда областида умумий аҳолининг 94 %-ни, Атирау областида 89 %-ни, Манғистауда 79 %-ни, Жанубий Қозоғистонда 68 %-ни ташкил этмоқда. Қишлоқ жойларда аҳолининг 90 %-дан ортиғи қозоқлардир. Мамлакатда қозоқлардан кейинги энг кўп диаспора-руслар, республика аҳолисининг 27,2 %-ни (5 млн га яқин) ташкил этади. Украинлар эса 3,1 % (469,4 минг), немислар 1,6 %, ўзбеклар 2,7 %, татарлар 1,6 %-га тенг. Шунингдек 2,6 % бошқа миллат вакиллари ташкил этади. Бутун жаҳонда қозоқларнинг умумий сони 12,5 млн дан ортиқ. Жаҳондаги 3 мингдан ортиқ халқларнинг ичида демографларнинг тақдирлашича сони жиҳатдан қозоқ этноси 70 ўринда. Қозоқларнинг 4 млн-дан ортиғи республикадан ташқарида жаҳоннинг 54 давлатида яшайди.

Аҳолининг ҳудудий жойлашиши табиий яшаш шароити ва ҳудудий иқтисодий жиҳатдан ўзлаштириши даражасига боғлиқ ҳолда турличадир. Сўнги маълумотларга кўра Қозоғистон аҳолисининг ўртача зичлиги ҳар 1км майдонга

5,5 кишини ташкил қилади. Бу МДХда энг паст кўрсаткичдир. Жанубий ва Шимолий Қозоғистон интенсив деҳқончилик районларида аҳолининг ўртача зичлиги энг юқори 22-25 кишини ташкил қилади. Аммо Ғарбий ва Марказий Қозоғистоннинг чўл ҳудудларида бу кўрсаткич ҳар бир км² га 1-2 кишидан ортиқ эмас.

Қозоғистонда урбанизация даражаси Марказий Осиёда энг юқори. 2005 йилда жами аҳолининг 57,0 % шаҳарларда, қолган қисми эса қишлоқларда яшаган. Умуман республикада урбанизация жараёни анча тез борди. 1926 йилда шаҳар аҳолисининг салмоғи атиги 9 % ни ташкил қилган эди.

Ҳозирда Қозоғистонда 86 шаҳар, 200 атрофида шаҳарча мавжуд. Мамлакатда битта миллионер шаҳар Алмати шаҳри (1 млн 175,4 минг) мавжуд. Йирик шаҳарлар қаторига Қарағанда (518 минг), Астана (511 минг) киради.

Республикада аҳолининг 59,2 % (2006й.) меҳнатга лаёқатли ёшдагилардан иборат. Аммо Қозоғистон ҳудудида меҳнат ресурсларига ҳамиша эҳтиёж сезилади. Аҳолининг меҳнатга яроқли қисми собиқ иттифоқ даврида 16-дан 60 ёшгача эркаклар, 16-дан 55 ёшгача бўлган аёллар ташкил этган бўлса, ҳозир 16-дан 63 ёшгача эркаклар, 16-дан 58 ёшгача бўлган аёллар меҳнат ресурслари ҳисобланади. Республикада аҳолининг 48,2 %-ни эркаклар, 51,8 %-ни аёллар ташкил этади.

1-жадвал

Қозоғистон Республикасида аҳолининг тармоқлар бўйча бандлиги (%-ҳисобида)

№	Иқтисодий тармоқлари	кўрсаткичлари
1.	Саноатда	24
2.	Қишлоқ ва урмон хўжалигида	14
3.	Қурилишда	8
4.	Транспорт ва алоқада	11
5.	Савдо ва умумий овқатланишда	5
6.	Таълим соҳасида	15
7.	Соғлиқни сақлашда	8
8.	Бошқа соҳаларда	15

Манба: Ахметов.Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Хўжалиги. Ҳозирги Қозоғистон республикаси иқтисодиёти (халқ хўжалиги) индустриал-аграр характерга эга. Тарихий даврлар давомида асосан кўчманчи чорвачилик билан шуғулланиб келган бу ўлка хўжалигида XIX аср охирларида, расмий маълумотларга кўра, 77% аҳоли чорвачилик ва 18% аҳоли деҳқончилик билан шуғулланиб келган. Иттифоқ даврида Қозоғистоннинг бой табиий бойликларини ўзлаштирилиши натижасида ҳозирги давр саноатининг асосий тармоқлари яратилди, транспорт-коммуникация ва шаҳарлар тизими бунёд қилинди. Республика сўнгги вақтларда собиқ иттифоқнинг 40% рух, 60% кўрғошин, 90% сариқ фосфори, 95% хром рудаси, 35% га яқин мис ва бошқа турдаги саноат маҳсулотларини етказиб берган.

Саноати. Республика хўжалигининг етакчи тармоғи саноатдир. 2006 йил маълумотига кўра таркиби ва уларнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмига кўра (% ҳисобида) тутган ўрни қуйдагича: ёқилғи-энергетика 26,6 %, металлургия-26,1 %, кимё нефтокимё -4,0 %, машинасозлик ва металлсозлик-5,4 %, қурилиш материаллари, ойна ва чинни-кулолчилик 5,5 %, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза- қоғоз-2,4 %, енгил саноат 12,1 % ва озиқ овқат саноати - 17,9 %.

Саноат тармоқлари таркиби ва уларнинг иқтисодиётида тутган ўрни кўрсаткичлари шуни кўрсатадики, Қозоғистон саноатининг таянч тармоқлари ёқилғи –энергетика ва металлургия мажмуалари экан, улар жами саноат маҳсулотларининг салкам 53 % ни ишлаб беради. Нисбатан сустривожланган

тармоқлари эса аҳолининг кундалик истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган энгил ва озиқ-овқат саноатларидир. Улар биргаликда саноатнинг 30 % маҳсулотини беради.

Ёқилғи-энергетика саноати. Ёқилғи саноатлари орасида кўмир саноати энг аҳамиятлилардандир. У иссиқлик электростанция(ИЭС)лари, металлургия, кимё, маиший хизмат соҳаларининг ривожланишида муҳим база бўлиб хизмат қилади. Қарағанда, Экибастуз ва бошқа кўмир конларидан йилига 80 млн т. (2003й.) кўмир қазиб чиқарилмоқда. Қазиб олинаётган кўмирнинг 95% ортиғини номлари тилга олинган энг йирик ҳавзалар бермоқда. Шулардан айниқса Экибастуз ҳавзасининг ҳиссасига қазиб чиқарилаётган кўмирнинг ярмидан кўпи тўғри келади. Муҳими, ундан энг арзон таннархдаги энергетик кўмир қазиб чиқарилмоқда. Иқтисодий таҳлиллар шуни кўрсатдики, Экибастуз ҳавзаси асосан умумий қуввати 20-25 млн кВт иссиқлик электр станцияларини ёқилғи билан таъминлаши мумкин. Алоҳида электр станцияларнинг қуввати 3-4 млн кВт ва ундан ҳам юқори бўлиши мумкин. Ҳозирнинг ўзида бу ҳудудда бирнеча йирик электр станциялари мавжуд. Экибастузнинг энергетик кўмири билан Шимолий Қозоғистон, Ғарбий Сибир ва Уралнинг 20-дан ортиқ ИЭС-лари ишламоқда.

2-жадвал

Қозоғистон Республикасида кўмир ва нефть қазиб чиқариш динамикаси
(млн. т. ҳисобида)

Йиллар	Кўмир	нефть	Йиллар	кўмир	нефть
1918	0,09	286	1976	93,7	25820
1940	7	697	1989	138	30648
1950	17	1810	1998	80	45309
1960	32,4	18656	2000	72,4	50630
1970	61,5	19882	2005	80,4	59400

Манба: Ахметов.Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси

Экибастуз ҳавзасидаги “Богатир”, “Жанубий”, “Шарқий” очик усулда қазиб чиқариладиган карерлар ишлаб чиқариш қувватини янада ошириш ва Майкўбе ҳавзасида очик усулда кўмир қазиб чиқаришни йўлга қўйиш тадбирлари бўйича ишлар олиб борилмоқда.

Нефть саноати республика иқтисодиётига индустрлаштиришнинг дастлабки йилларида бошлаб хизмат қилиб келмоқда (Эмба-Доссар-Макат нефть ҳавзаси). Аммо унинг ривожланиши 60-йиллар ўрталаридан бошлаб Манғишлоқ нефть-газ ҳавзасининг ўзлаштирилиши билан тез ривожланди. 70-йиллар ўрталаридан бошлаб Ғарбий Қозоғистон, Қизилўрда, Ақтўбе областларида янги конларининг ишга туширилиши билан тармоқнинг имкониятлари янада кенгайди.

Дастлаб ўзлаштирилган Эмба-Доссар ҳавзаси нефти анча сифатли, Манғишлоқнинг Узень, Жетибой, Янги Узен, Қоражанбас, Қаламқас каби конларидан смола ва парафинга бой, шу билан бирга ноёб мотор мойлари (энг паст температураларда ҳам ўз сифатини ўзгартирмайдиган) бериш хусусиятига эга бўлган нефть қазиб чиқарилади. Энг йирик Тенгиз, Қорачиғаноқ каби конлардан таркибида олтингугурт бирикмалари кўпроқ нефть қазиб олинади. Умуман олганда Қозоғистонда нефтнинг 14-га яқин истиқболли ҳавзалари мавжуд. 1993 йил Қозоғистон Республикаси ва “Шеврон” компанияси ҳамкорлигида “Тенгизшевройл” ҳамкорлиги тошқил қилинди, Тенгиз ва Королёв нефт конини ўзлаштириш бошланди. Тенгиз нефтини экспорт қилиш мақсадида 2001 йил узунлиги 1580 км Тенгиз – Новороссийск нефт қувури ишга туширилди.

Мазкур нефть, худди шундай табиий газ бойликларини ўзлаштириш бир қатор муаммоларга эга. Булар:

- 1) нефтли районларнинг республиканинг асосий истеъмол районларидан анча узоқда, унинг чекка ғарбида жойлашганлиги;
- 2) Бу районларни табиий шароити анча мураккаб ва аҳоли унда жуда сийрак жойлашганлиги сабабли, меҳнат ресурслари билан таъминлаш анча мушкул;
- 3) Конларни, корхоналарни, у ерларда яшайдиган аҳолини истеъмол суви ва бошқа яшаш воситалари билан таъминлаш муаммолари анча кескин ва бошқалар.

Қазиб чиқариладиган нефть қувурлар ва кемаларда Россиянинг Орсқ, Саратов, Самара, Шимолий Кавказ нефтни қайта ишлаш марказларига жўнатилади. Республика истеъмол учун керакли нефтни эса қувурлар орқали (Омск –Павлодар–Шимкент) Ғарбий Сибирдан келтирилади. Қозоғистонда

Атирау (Гурьев), Павлодар, Шимкент шаҳарларида нефтни қайта ишлаш корхоналари бор.

Қозоғистонда Каспий шельфлари билан қўшиб ҳисоблаганда 6 трлн м³ газ захираси мавжуд. Газ захиралари Атирау–Эмба худудида йўлдош газ захиралари, Манғистау ярим оролидаги Тенге, Устюрт конларида табиий газ захиралари сифатида мавжуд. Асосий йирик газ конлари Қорачиғанок , Имаш, Янгийўл, Ғарбий Прорва, Тошпўлат, Чинор, Узан в.б. 1980 йилдан бошлаб Ғарбий Қозоғистонда Қорачиғанок кони ишга туширилди. У Қозоғистон газ захирасининг 70 % ни ташкил этади. Бу конни узлаштириш учун жаҳоннинг ЭНИ (Италия), Бритишгаз, Шеврон Тексако (АҚШ) ва Лукойл (Россия) каби йирик компаниялар қатнашмоқда. Қорачиғанок конини ишга туширишда 9 млрд доллар чет эл инвестицияси сарфланган. Ундан олинadиган даромад 65 млрд АҚШ доллари, шундан 47 млрд АҚШ доллари Қозоғистонга, 18 млрд АҚШ доллари иштирокчи компанияларга тегишлидир. Қорачиғанокда қуввати 5 млн т нефтни қайта ишлаш заводи ва қуввати 5 млрд м³ газ қайта ишлаш заводи ишга туширилиши режалаштирилмоқда. Ҳозир Қорачиғанокдан Ақсай – Қизил Октябрь – Қустанай – Астана газ қувури тортилмоқда. Атирау областида Тенгиз нефт конида ва Янгийўзан шаҳрида газ қайта ишлаш заводи ишламоқда. Қозоғистонда ҳозирги вақтда газ қайта ишлаш ҳажми–7 млрд м³ ни ташкил этмоқда, бу жиҳатдан жаҳонда 25 уринда. Республикани газ билан таъминлаш учун Туркменистондан 6,8 млрд м³, Ўзбекистондан 7,2 млрд м³, Россиядан 2 млрд м³ газ олади. Қозоғистонда газдан фойдаланиш ишлаб чиқаришдан 2 баробар кўп. Сунги йилларда Жамбул областининг Сарисув худудидан газ топилди ва уни қайта ишлаш бошлаб юборилди.

Қозоғистонда электроэнергиянинг 90% га яқини ИЭСда ишлаб чиқарилади. Мамлакатнинг област марказлари ва йирик шаҳарларида ИЭСлар ва ИЭМлар қурилган. Бундай электр станциялар Қарағанда ва Экибастуз кўмири асосида ишлайди. Экибастуз атрофида ҳар бирининг қуввати 4 млн кВт МАЭС–1 ва МАЭС–2 ишламоқда, шунингдек МАЭС–3 қурилиши давом этмоқда. Яқин келажакда Алмати областида МАЭС–4ни қуриш режалаштирилмоқда. Шунга

ухшаш Павлодар областида қуввати 2,4 млн кВт Аксу МАЭСи Аксу ферросплав заводини энергия билан таъминлаб бермоқда. Бундай ИЭСларга Қарағанда атрофида МАЭС–1 ва МАЭС–2, Павлодар, Ақтўбе, Алмати шаҳарларидаги иссиқлик электр станциялари ва қуввати 1,3 млн кВт соат Тараз МАЭСи киради.

Мамлакатда ишлаб чиқариладиган электроэнергиянинг 8 % и гидро-электростанцияларида ишлаб чиқарилади. Қозоғистоннинг сув энергетика ресурслари йилига 160 млрд кВт соат электр энергия олишга имкон беради. Қозоғистон ГЭСларида электр энергия олишда Россия ва Тожикистондан кейин учинчи уринни эгаллайди. Сув электр станциялари Иртиш дарёси ва унинг ирмоқларида қурилган. Бу ерда Иртиш, Бухтарма, Ускемен ГЭСлари ишламоқда ва қуввати 1,3 млн кВт Шульби ГЭСи қурилмоқда. Олтой тоғи дарёларида Улби, Хайрюзовск, Тургусунск, Тишинск кичик ГЭСлари бор. Или дарёсида Қапчағай, Сирдарёда Чардара ГЭСлари бор. Алмати шаҳри ёнидаги Катта ва Кичик Алмати дарёларида кичик сув электр станцияларининг каскадлари ишламоқда. Қозоғистоннинг майда дарёларида сунги йилларда юзга яқин кичик ГЭСлар қурилган. Бундай станцияларга қуввати 30 мВт-дан 100 кВт гача булган станциялар киради. Хужаликни ривожлантириш мақсадида майда дарёларда кичик ГЭСлар қурилмоқда.

3-жадвал

Электроэнергия ишлаб чиқариш млрд кВт соат

Йиллар	ишлаб чиқариш	Йиллар	ишлаб чиқариш
1930	2,6	1989	89,7
1950	8,5	1990	87,4
1970	34,6	1994	66,4
1980	61,6	1997	60,0
1985	81,5	2005	63,7

Манба: Ахметов.Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Манғистов области Ақтау шаҳридаги АЭС Қозоғистондаги ва Ўрта Осиёдаги ягона АЭСдир. Унинг қуввати 350 минг кВт, у уран билан ишлайди. АЭСнинг электроэнергиясидан Каспий денгизининг сувини чучуклаштиришда фойдаланилади.

Қозоғистонда шамол энергиясининг ҳам роли катта. Ғарбий Қозоғистон ва Марказий Қозоғистон ҳудудларида ва бошқа доимо шамол бўлиб турадиган

худудларда шамол ускуналарини ўрнатиш орқали электроэнергия олиш амалга оширилмоқда.

4-жадвал

Электроэнергиясидан фойдаланиш

Тармоқ ичидаги исроф	Экспорт	Электр станциялардаги ўз эҳтиёжлари	Истемолчилар				
			Саноатда	Транспортда	Қ/х	Аҳоли	Бошқалар
18,0	1,3	11,2	41,1	5,6	2,8	10,4	9,6

Манба: Ахметов.Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Республика худудида ишлайдиган электр станцияларини юқори вольтли электр тизимлари билан боғлайдиган яхлит энергетик тизими хали ишлаб чиқилмаган. Шимолий Қозоғистон энергетик тизими Шарқий ва Марказий Қозоғистон энергетик тизими билан туташтирилган. Алмати энергетик тизими Бишкек шаҳри орқали Жамбул, Жанубий Қозоғистон областлари ва ундан утиб Ўзбекистон билан туташтирилган. Ақтўбе энергетик тизими Урал билан, Урол эса МДХ Европа қисмининг энергетик тизими билан туташтирилган. Қозоғистон худудида узунлиги 450 минг км энергетик тизими мавжуд.

Металлургия саноати. Қозоғистон иқтисодиётида бекиёс аҳамиятга эга. Республиканинг бой минерал-хомашё базаси металлургия саноатининг барча тармоқларини самарали ривожлантиришга имкон беради.

Металлургия – Қозоғистон саноатида ишчиларнинг сони жиҳатидан биринчи (27 %) ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми бўйича иккинчи (26,1 %) тармоқдир. Ана шундай тармоқлардан бири қора металлургия саноатидир. Темир рудаси, коксланадиган кўмир, марганец, ўтга чидамли ва флюс материалларининг етарли бўлиши Қозоғистонда тармоқнинг яхши тараққий этишини таъминлайди. Қарағанда металлургия комбинатининг асосий маҳсулотлари – чўян, пулат, прокат. Ҳозирги пайтда Қарағанда металлургия комбинати Буюк Британиянинг Испат фирмаси билан биргаликда “Испат - Қармет” қушма корхонаси бўлиб қайта ташкил этилди.

Тармоққа 1938 йили асос солинди. Темиртов шаҳрида аввал темир-терсак, 50-йиллар бошларидан эса темир рудаси негизда металлургия заводи, сўнгра эса тўла циклли металлургия комбинати юзага келди. Ҳозирги даврда Қозоғистон бу борада Ўрта Осиёда ягонадир. 1993 йилда 222 минг т. чўян, 4,6 млн т. (1990 йилда 6,7 млн т.эди) пўлат ишлаб чиқарди. 2005 йилда 5 млн 338 минг т пўлат ишлаб чиқарди.

Республикада бу тармоқ корхоналари қаторига Ақтўбе ва Ақсудаги феррокотишмалар, Соколов-Сарбой бойитиш комбинатлари ва бошқалар ҳам киради. Қора металлургияга керакли бўлган хом ашёнинг бири марганец кони. Марганец Жезди, Қоражал, Учхотин конларида учрайди. Шунингдек, қора металлургияда Топарнинг охактоши, Алексеевканинг доломити ва кварцити ҳам фойдаланилади.

Рангдор металлургия саноати республикада янада аҳамиятли. Бу тармоқ корхоналарида 51 хилдан ортиқроқ турли рангдор металллар ишлаб чиқармоқда. Энг муҳими, улар ҳозирги пайтда республиканинг айни экспорт-валюта тушими воситаси бўлиб хизмат қилмоқда. Жумладан рангдор металллар жаҳоннинг 30 дан ортиқ давлатларига экспорт қилинмоқда.

Энг йирик тармоғи кўрғошин-руҳ саноатидир. Унинг ҳиссасига жами рангдор металллар қийматининг ярмига яқин тўғри келади. Тармоқ корхоналари Ускемен, Лениногорск, Шимкент (у қувватига кўра МДХдаги энг йирик корхонадир) шаҳарларида жойлашган. Бу комбинатларга эса 8 та бойитиш комбинатлари руда концентратлар етказиб бериш билан машғул.

5-жадвал

Металлургия саноати маҳсулотларини ишлаб чиқариш (2005й), минг т.

№	Маҳсулотлар	Қозоғистон	Унинг ичида металлургия базаси		
			Шимолий	Марказий	Шарқий
	Қора металлургия				
1	Чўян	4283	-	4283	-
2	Пулат	5388	227	5145	-
3	Прокат	4040	-	4040	-
4	Ферросплав	1447	1434	13	-
	Рангли металлургия				
1	Алюминий	1468	1468	-	-

2	Қурғошин	257	-	58	99
3	Рух	316	-	18	298
4	Мис	445	-	428	17
5	Титан	17	-	-	17
6	Олтин	9,6	-	3	6,9
7	Кумуш	707	-	551	156

Манба: Усиков.В.В. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Мис саноати асосан Марказий ва Шарқий Қозоғистонда шаклланган. Фақат Қарағанда областида 3 та мис комбинати (Балхаш, Жезқазған, Қарсақпай) жойлашган. Шунингдек яна 2 та мис комбинатлари Рудали Олтой тоғлари этакларида (Ускемен ва Глубокое) фаолият кўрсатмоқда.

Алюминий саноатининг йирик маркази бўлиб Павлодар шаҳри ҳисобланади. У Кустанай ва Ақмўла областлари боксити асосида ишлайди.

Олтин мамлакатнинг ғарбидан ташқари барча ҳудудларида учрайди. Олтиннинг йирик конлари Ақбақай, Ақсу, Жолумбет, Бештепа, Майқайн, Бақирчоқ конларидир. Қайта ишловчи корхоналар Ускемен, Риддер

Қозоғистон вольфрам конларининг заҳиралари бўйича жаҳонда биринчи ўринни эгаллайди. Мамлакат баланси бўйича вольфрамнинг 16 та кони мавжуд.

6-жадвал

Қозоғистоннинг жаҳондаги рангли металллар ишлаб чиқаришдаги ўрни (2005й)

№	Рангли металллар	Қозоғистоннинг жаҳондаги ўрни									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Мис							+			
2	Қурғошин										+
3	Рух							+			
4	Алюминий									+	
5	Титан		+								
6	Магний								+		
7	Рений		+								
8	Бериллий		+								
9	Тантал			+							
10	Ниобий			+							
11	Галлий			+							

12	Таллий			+							
13	Ванадий					+					
14	Висмут						+				
15	Кадмий							+			
16	Кумуш									+	

Манба: Усиков.В.В. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Шунингдек, республикада титан, магний, никель, молибден, кўплаб тарқок табиатда кам учрайдиган стратегик аҳамиятга эга рангдор металллар ишлаб чиқрилади.

Машинасозлик саноати. Ҳар қандай давлат иқтисодиётининг энг йирик таянч тармоғи бўлиб машинасозлик саноати ҳисобланади. Кўп жиҳатдан давлатлар иқтисодиёти ана шу тармоқнинг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади.

Қозоғистонда машинасозликнинг кўп тармоқли мажмуаси ташкил топган. У оғир машинасозлик (тоғ-кон, металлургия саноатлари машина ва ускуналари), қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, аниқ ва мураккаб ҳамда машина-ускуналарини таъмирлаш машинасозликлари ихтисослигига эга. Унинг йирик марказларидан Қарағандада кон-шахта, Ускеменда рангдор металааллургия тоғ-кон машина-ускуналари, Атирауда нефть-газ саноати ускуналари, Алматида—станоклар, Астанада хилма-хил, шу жумладан қуриқ ерга ишлов берадиган, хайдов, донли экинларга ишлов берадиган ҳосилни йиғишда қатнашадиган машина-ускуналари, Кентовда экскаваторлар, Павлодарда тракторлар ишлаб чиқарилади. Электротехника маҳсулотлари Алмати, Петропавловск. Шимкентда, Ақтўбеда рентген аппарати ускуналари, Семейда кабель, Талдикўрғонда аккумулятор ва бошқалар ишлаб чиқарилади.

Кўриниб турибдики, республика машинасозлик саноати бир томонлама, фақат маҳаллий эҳтиёжлар учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича ривожланган. Бу камчиликларни тузатиш, тармоқнинг экспорт имкониятларини кенгайтириш ҳозирги мустақил Қозоғистон олдидаги энг муҳим вазифадир.

Қозоғистон бугунги кунгача автомобиль йиғувчи сифатида 1996 йили Алматида барпо этилган “Искер–Газ” корхонаси орқали маълум. Аввалги №1 Алмати авторемонт корхонасида “Газель” микроавтобуси билан “КамАЗ”- нинг

уч хилини йиғиш қўлга олинган. Татаристоннинг Набережные Челны шаҳридаги оғир юкларни ташийдиган Кама автомобиль зовидан икки давлат ўртасидаги келишувга кўра жанубий пойтахтга машинасозлик комплекси келтирилди. 2001 йилдан бошлаб 100 дан ортиқ юк машиналари йиғилиб халқ хўжалигига берилди. “Искер–Газ” корхонаси нефтчилар ва геологлар учун махсус автомобиль техникаларини (автокранлар) маҳаллий заводлар билан биргаликда ишлаб чиқармоқда. Келажакдаги режаларда “КамАЗ”- автомобиль базаси асосида Қозоғистонда бензин ва сув ташийдиган машиналар йиғиш кўзда тутилмоқда. Мамлакатда машинасозлик саноати асбоблар ва ускуналарнинг икки мингдан ортиқ турларини ишлаб чиқаради.

Кимё саноати. Кимё саноати ҳам машинасозликка ўхшаш асосан маҳаллий хомашёлар асосида ярим тайёр ёки бирламчи ишлов берилган маҳсулотлар фосфор, нефтни қайти ишлаш маҳсулотлари, металлургия саноати чиқиндилари асосида сульфат кислотаси, сода кабилар ишлаб чиқаради, бошқача айтганда, бир томонлама ривожланган. Энг йирик корхоналари Жамбул областида ва Шимкентда сариқ фосфор, Павлодарда кимёвий воситалар, Қарағандада минерал ўғитлар ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Бундан ташқари сунъий тола (Қустанай, Астана, Павлодар), автомашина ва трактор шиналари (Шимкент), фармацевтика маҳсулотлари (Алмати, Шимкент, Семей, Павлодар, Урал), пластмасса (Алмати), лак бўёқ (Алмати, Астана), синтетик каучук (Темиртау) кабилар ҳам ишлаб чиқарилади.

Кимё фармацевтика саноати бошқа саноат тармоқларига қараганда тез ривожланмоқда. Унинг 100-дан ортиқ корхоналари мамлакатда фойдаланаётган 10 % дориларни бермоқда.

Республика кимё саноатининг муҳим тармоғи бўлиб нефт-кимё соҳаси ҳисобланади. Атирау, Павлодар, Шимкент нефтни қайта ишлаш заводларида асосан ёқилғи ва айрим мотор мойлари ишлаб чиқарилади.

Шундай қилиб, бу тармоқ хомашёлари кўлами ва хилма-хиллиги ниҳоятда катта бўлишига қарамасдан республикада анча сустривожланган.

Кимё саноати экологик жиҳатдан табиатга энг кўп зарар келтираётган тармоқларнинг бири. Унинг фаолияти Шимкент, Тараз, Актау, Темиртау, Павлодардаги ҳавонинг, сувнинг, тупроқнинг ифлосланиши билан боғлиқ. Темиртауда Нура дарёси ва Павлодардаги ер ости сувларининг симоб билан ифлосланиши катта ҳавф тўғдирмоқда. Уни зарарсизлантириш учун мураккаб ва серҳаражат ишлар олиб борилмоқда.

Қурилиш материаллари саноати. Республика хўжалигининг етакчи тармоқларидан бири бу қурилиш материаллари саноатидир. Бу тармоқ хўжаликнинг барча тармоқлари билан чамбарчас боғлиқ. Қозоғистонда қурилишга керакли материалларнинг захираси кўп.

Қурилиш материалларидан цемент (Қарағанда, Шимкент, Семей, Ускемен, Созтепа), асбест (Жетигара, Тараз, Қарағанда, Семей, Шимкент), темир-бетон конструкциялари (Қустанай, Рудный, Актау, Степногорск ва бошқа бирнеча йирик шаҳарларда), оҳак (Қустанай, Қизилўрда, Степногорск), ойна (Шўртанди, Қурманғазӣ) каби жуда муҳим маҳсулотлар ишлаб бермоқда. Қозоғистонда гранит, мәрмар, габродиобаз, микрокварцит, амазонит, лабродорит ва бошқа қурилишга таълуқли бўлган минерал тошлар турлари мавжуд.

Ёғочни қайта ишлаш саноати асосан Россиядан келтириладиган ва қисман ўзида тайёрланадиган ёғоч асосида турли мебеллар, қурилиш воситалари, маҳаллий эҳтиёж маҳсулотлари (ўтов уйлар, миллий музика асбоблари) кабиларни ишлаб чиқаради. Қизилўрдада целлюлоза-картон, Семейда шпаллар, Шимкентда гугурт корхоналари маҳсулот бермоқда.

Енгил саноат. Қозоғистон енгил саноатнинг асосан чорвачилик хом ашёлари қайта ишловчи тармоқлар: жунни ювиш ва қайта ишлаш (кийиз-намат тайёрлаш, ип йигириш), тери - чарм ишлаш, улардан пойабзал, пўстин, бош кийимлари тикиш тармоқлари ташкил қилади.

Енгил саноатнинг энг асосий тармоқларидан бири бу тўқимачилик саноатидир. У хўжаликнинг қадимги соҳаси. Қозоғистондаги тўқимачилик саноати ҳозирги замон технологияси билан жиҳозланган. Тўқимачилик саноати асосий хом ашёси пахта ва жундир. Пахта тозалаш заводлари Жанубий

Қозоғистонда Шимкент, Туркистон шаҳарлари ва Мақтаорол аҳоли пунктида, жун ювиш комбинатлари Семей ва Тараз шаҳарларида ишга туширилган. Тўқимачилик саноати марказлари Шимкент, Алмати (ип-газлама), Қарағанда шаҳарларида. Қарғали ва Қустанай комбинатларида тайёрланган юқори сифатли жундан тўқилган матолардан пальто, костюмлар тикилади. Алмати, Қарағанда, Шимкент, Ускемен, Жезқазған шаҳарларида трикотаж буюмлар ишлаб чиқарувчи фабрикалар бор. Қарағанда, Шимкент, Семей шаҳарларида пайпоқ ишлаб чиқарилади. Астана шаҳрида жун йигирувчи комбинат, Ускеменда ипак матоларини ишлаб чиқарувчи комбинат мавжуд. Урал, Қизилўрда, Қустанай, Тараз шаҳарларида жойлашган мўйна, терини ошловчи заводларнинг аҳамията каттадир. Бу заводларда қўй териси, кундуз, тулки, бўри, оқ сичқон ва қуённинг терилари қайта ишланади. Пойабзал корхоналари асосан Семей, Тараз, Алмати, Қизилўрда, Қустанай, Қарағанда, Талдикўрғон шаҳарларида фаолият кўрсатади. Бу корхоналар эҳтиёжни тулиқ қоплай олмайди, пойабзал асосан четдан келтирилади. Аҳолига хизмат кўрсатувчи яна бир соҳа-бу фарфор-фаянс буюмлари ишлаб чиқариш. Корхоналари асосан Астана ва Қапчағайда жойлашган. Бу тармоқлар асосан ички эҳтиёжлар учун маҳсулотлар ишлаб чиқарадилар.

Озиқ-овқат саноати. Тармоқнинг аҳамияти нисбат катта. У республиканинг озиқ-овқатга (асосан сут-гўшт ва ун-нонга) бўлган эҳтиёжини тўла қоплаш имкониятига эга. Шу билан бирга у анча маҳсулотларини экспортга ҳам чиқара олади. Ҳозирги вақтда озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозланган. Озиқ-овқат маҳсулотлари қолдиқлари қайта қишлоқ хўжалигида фойдаланилади.

Энг муҳим тармоғи гўшт саноатидир. Мамлакатда гўшт маҳсулотларига бўлган талабнинг ўсиши-аҳолининг турмуш даражасининг ўсишини кўрсатмоқда. Республикада 40 га яқин йирик қушхоналар бор. Улар орасида Семипалатинск, Ақтўбе, Петропавловск, Урал, Тараз, Шимкент гўшт комбинатлари йириклиги билан ажралиб туради. Айниқса Шимолий Қозоғистон, Шарқий Қозоғистон ва Жанубий Қозоғистон областлари асосий гўшт маҳсулотлари етказиб берувчи

районлардир. Жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш қувватига кўра Семей гўшт комбинати МДХда фақат Москва ва Санкт-Петербург корхоналаридан кейин туради. Бу комбинат молнинг тирик вазнининг 98 %-ни фойдаланиб, 100 дан ортиқ маҳсулотлар турини етказиб беради.

7-жадвал

Гўшт саноатида муҳим маҳсулот турларини етказиб бериш, минг т

№	Маҳсулот турлари	1999й	2000й	2001й	2002й	2005й
1	Гўшт маҳсулотлари шундан:	99,1	77,2	74,3	67,3	65,7
2	Сигир ва бузоқ гушти	51,9	36,9	32,0	20,8	22,5
3	Қўй гўшти	12,7	12,4	12,7	12,4	12,7
4	Чучқа гўшти	7,8	10,8	9,8	5,9	4,8
5	Парранда гўшти	12,6	14,6	17,2	25,2	28,2
6	Юқори сифатли гўшт ва гўшт маҳсулотлари турлари	14,6	2,5	3,6	3,0	4,8

Манба: Ахметов.Е.А. ва бошқалар. Қозғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Сут - озиқ-овқат индустрияси тармоқларининг асосий маҳсулотларидан ҳисобланади. 2002 йил статистик маълумотларига кўра хўжаликнинг барча турларида сут етказиб бериш 4,1 млн т-ни ташкил этди, ҳар бир сигирдан 2044 кг сут соғиб олинди. Алмати, Қарағанда, Қустанай, Кўкчетау, Шимкент, Павлодар шаҳарларида энг йирик сут-консерва комбинатлари жойлашган. Алмати, Қустанай, Кўкчетау сут комбинатлари сут маҳсулотларининг 75 %-ни етказиб бермоқда.

Тармоқнинг иккинчи соҳаси деҳқончилик маҳсулотларини қайта ишлаш тармоқларидир. Булар: 1) ун-эловатор комбинатлари. Уларнинг энг йириклари Петропавловск, Қустанай, Акмўла, Қарағанда, Семей, Алмати, Шимкент корхоналаридир; 2) Урал ва Актюбинскдаги тарикни қайта ишлаш; 3)

Ускемендаги гречихани қайта ишлаш; 4) Қизил Ўрдадаги шолени оқлаш корхоналаридир.

Бу соҳанинг муҳим йўналишларидан бири қанд лавлагини қайта ишлаш тармоғидир. Тараз, Талдикўрғон областларида 10 га яқин шакар, Тараз шаҳрида қанд – рафинад заводлари маҳсулот бермоқда. 2003 йилда мамлакатда 481419 т қанд ва шакар етказиб берилди.

Республикада ўсимлик мойи (пахтачилик районларида) кунгабоқар (Шарқий Қозоғистон ва Павлодар областларида) мойи ишлаб чиқариш, мева ва сабзавот консервачилиги (Жанубий Қозоғистон) тармоқлари ҳам маълум даражада ривожланган. Буларга қўшимча Атирау, Баутино, Балиқчи, Зайсан, Балхашдаги йирик балиқ консерва комбинатларини ҳам қайд қилмоқ керак.

Алмати вилоятида экиладиган сариқ тамакини фойдаланиб ишлайдиган Алмати тамаки комбинати – Қозоғистондаги тамаки ишлаб чиқарувчи асосий корхонадир. Уни 1993 йилдан бошлаб АҚШнинг “Филип Моррис” фирмаси бошқариб келмоқда. Компания Алмати вилоятининг Шелек туманида тамаки етиштириш программасини ишлаб чиқди.

Қишлоқ хўжалиги. Маълуки қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ер ресурсларига асосланган. 2003 йилнинг 1 январидagi статистик маълумот бўйича, республиканинг жами қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар 78,6 млн га-ни ташкил қилди.

Республика қишлоқ хўжалигининг муҳим хусусиятларидан бири ишлаб чиқарилаётган жами маҳсулотлари ҳиссасида деҳқончиликнинг устунлик қилишидир. Сўнгги маълумотларга кўра, деҳқончиликнинг ҳиссасига 56,9 % дан кўпроқ қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тўғри келади.

Қозоғистон ер ресурслари ва уларнинг кўлами МДХ бўйича энг катта. Айниқса фойдаланадиган ва ишлов бериладиган (хайдаладиган) ерлар ҳажми, уларнинг аҳоли жон бошига тўғри келишига кўра энг яхши шароитга эга. Масалан, хайдаладиган ерлар аҳоли жон бошига МДХда ўртача 1,3га, Ўзбекистонда 0,2га тўғри келгани ҳолда, Қозоғистонда 2,2 га дан тўғри келади.

Республикада деҳқончилик районлари асосан шимолий, шимоли-ғарбий, шарқий ҳудудларни ва жанубда тоғ этакларида ўзлаштирилган ерларда мавжуд. Жами деҳқончилик қилинадиган ерлар 2005 йил маълумоти бўйича 18 млн га-ни ташкил этди.

Деҳқончилик. Одатда деҳқончилик тармоқлари дончилик, техника экинлари, картошка-сабзавот-полизчилик ва ем-хашак экинлари тармоқлар гуруҳига бўлинади. 2005 йил маълумотига кўра жами экин майдонларининг 79 % донли экинлар, 3,4 % техника экинлари, 1,8 % картошка, сабзавот ва полиз экинлари ҳамда 15,8 % ем-хашак экинлари билан банд бўлган. Бу маълумотлар шуни кўрсатадики, Ўрта Осиё давлатлари орасида Қозоғистонда донли экинлар ва ем-хашак экинлари энг кўп майдонларда, аксинча техника ва сабзавот, картошка ва полиз экинлари энг кам майдонларда экилмоқда.

Қозоғистон экин майдонлари МДХда Россиядангина орқада, жами Ўрта Осиё минтақаси экин майдонларидан эса 4,5 бараварга яқин каттадир.

Донли экинларнинг 60% дан кўпроғи Шимолий Қозоғистон ҳиссасига тўғри келади ва асосан баҳорги буғдой экилади. Республика ялпи дон маҳсулотлари етиштиришда МДХ-да фақат Россия ва Украинадан кейинда туради, дон маҳсулотлари етиштириш ва уни экспорт қилишда МДХда етакчилик қилади, жаҳонда эса биринчи бешлик мамлакатлари қаторидан ўрин олади – АҚШ, Канада, Европа Иттифоқи ва Австралиядан кейин. Донли экинлардан буғдой, арпа, жавдар (Шимолий Қозоғистон), буғдой, шоли, маккажўхори (Жанубий Қозоғистон), буғдой, маккажўхори (Шарқий Қозоғистон), арпа, тарик (Ғарбий Қозоғистон) экилади. 2005 йил Қозоғистоннинг қишлоқ хўжалигида 12 млн 374 минг т. дон маҳсулотлари етиштирилди. Шундан, буғдой-9 млн 937 минг т., арпа-1млн 388минг т., маккажўхори-458 минг т., шоли-276 минг т., сули-130 минг т., қорақумиқ-52 минг т., тарик-51 минг т., қорабуғдой- 71 минг т.

Техника экинларидан Жанубий Қозоғистонда пахта, қанд лавлаги, тамаки, Шарқий ва Шимолий Қозоғистонда кунгабоқар, зиғир кўпроқ экилади.

Картошка энг кўп Шимолий Қозоғистонда, сабзавот ва полиз экинлари кўпроқ Жанубий Қозоғистонда асосан сунъий суғориладиган майдонларда экилади.

Ем-хашак (беда, маккажўхори, рапс ва бошқалар) экинлари майдони чорвачилик эҳтиёжлари учун доимо кенгайтириб келинмоқда ва у Қозоғистоннинг барча деҳқончилик районларига хосдир.

Қозоғистонда узумчилик ва боғдорчилик ҳам ўз ўрнига эга, у Тяньшан тоғлари этаклари (Алмати атрофлари), айниқса Шимкент вилоятининг суғориладиган жанубий районларида ривожланган. Аммо республиканинг бошқа минтақаларида иқлимий шароитлари туфайли боғдорчиликни (узумчилик ҳақида гап ҳам бўлиши қийин) ривожлантириш чекланган.

Чорвачилик. Чорвачилик Қозоғистоннинг ёш ва қадимий тармоғи. Бу тармоқ қорамолчилик, йилқичилик, туячилик, қўйчилик, чўчқачилик, буғичилик ва паррандачилик тармоқларига бўлинади.

Чорвачиликнинг етакчи тармоғи қўйчиликдир. Бу тармоқни қозоқ ўлкасининг қадимий миллий тармоғи дейиш мумкин. У Қозоғистоннинг барча районлари чорвачилигида етакчи тармоқ ҳисобланса-да, энг кўп Жанубий, Ғарбий ва Шарқий Қозоғистон районларида ривожланган. Уларда жами республика қўйларининг 87 % боқилади.

Қўй подаларининг ўсиш динамикаси қуйидагича (млн бош ҳисобида): 1928 йилда – 19,2, 1934 йилда – 2,3, 1941 йилда – 8,1, 1954 йилда – 18,4, 1960 йилда – 28,9, 1980 йилда – 36,2, 1995 йилда – 25,1, 2005 йилда – 13,4.

Қозоғистонда думбали, қоракўл, майин ва ярим майин жунли қўйчилик соҳалари кенг ёйилган. Шулардан думбали ва қоракўл қўйлари Жанубий ва Ғарбий Қозоғистон, майин ва ярим майин жунли қўйлар Қозоғистоннинг бошқа районларида кенг тарқалган.

8-жадвал

Чорва молларининг республика ҳудудлари бўйлаб тарқалиши.

Чорва турлари	Сони, минг бош	Иқтисодий районлари				
		Шимолий	Ғарбий	Жанубий	Марказий	Шарқий
қорамоллар	5203	30	18	31	7	14
чўчқалар	1292	56	9	16	8	11
Қўйлар	13409	5	18	57	6	12
йилқилар	1120	25	16	37	10	12
Туялар	125	0,5	62	36	1	0,5
паррандалар	26 млн	36	6	39	8	11

Манба: Ахметов.Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Қорамолчилик республика чорвачилигининг иккинчи йирик тармоғидир. Қорамоллар сони қўйидагича ўзгарди (млн бош ҳисобида): 1960 йилда – 5,5; 1990 йилда – 9,8; 1995 йилда – 8,1, 2005 йилда – 5,2. Унинг районлаштирилиши қуйидагича: Шимолий Қозоғистонда сут-гўшт; Жанубий Қозоғистонда гўшт-сут; Қозоғистоннинг асосан дашт ва чала чўл ҳудудларида гўшт қорамолчилиги шаклланган.

Булардан ташқари Қозоғистонда йилқичилик (барча районларида), туячилик (чўл ва чала чўл ҳудудларида), чўчқачилик ва паррандачилик (Шимолий Қозоғистон ва шаҳар атрофи хўжаликларида), Шарқий Қозоғистонда холдор буғичилик, тоғ олди ва интенсив деҳқончилик районларида асаларичилик ва бошқа тармоқлар аҳамияти катта.

Транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалари. Қозоғистоннинг транспорт ва коммуникация тармоқларини сув транспорти, темир йўл, автомобиль, ҳаво, қувур йўллари ва телекоммуникация ташкил этади. Тармоқнинг таркибига ўнлаб йирик давлат ва хусусий корхоналар киради.

Транспорт ва коммуникация тармоғи хизмат кўрсатадиган йирик корхоналар “Қозоғистон темир йўллари”, “Қозоқавтойўл” ёпиқ акциядорлик жамияти, “Казаэроавиация”, Астана ва Алматы аэропортлари, Ақтау ва Баутино денгиз савдо портлари, “Қозоктелеком” очик акциядорлик жамияти ва. б. Бу корхоналарда 420 минг ишчи ва хизматчилар меҳнат қилади.

Қозоғистон асосан қуруқлик республикаси бўлгани учун жами ташиладиган юк ва йўловчиларнинг 97% дан кўпини қуруқлик транспорти ташийди. Шу жумладан йўловчиларнинг 85 % га яқини автомобиль, 11,4 % темир йўл, 2,9 % и

ҳаво транспортларида амалга оширилмоқда. Ташиладиган юкларнинг 57,5 %- и темир йўл, 27 %-и кувур йўллари, 15,5 %- и автомобиль йўл транспортларида амалга оширилмоқда.

Темир йўл транспорти XX аср бошларида Оренбург-Тошкент, Арис-Луговая, Жанубий Трансибир (Петропавловск орқали) магистрал йўлларининг бирин кетин ишга туширилиши билан пайдо бўлди. Кейинчалик эса Семипалатинск – Луговая (Турксиб), Ғарбий Қозоғистондаги йўллар, меридианал йўналишдаги Петропавловск – Чу магистрал темир йўллар қурилиши амалга оширилди. Келажакда Қизилўрда – Жезқазғон – Ускемен – Шар станциялари бир – бири билан тутуштирилади. Ҳозирги вақтда республика ҳудудида 14,5минг км узунликдаги темир йўллар хўжаликка хизмат қилмоқда. Қозоғистон темир йўл магистралининг ҳар 1000 км²-га зичлиги 5,3 км-га тенг.

Автомобиль транспорти энг оммавий юк ва йўловчилар ташиш тармоғидир. Автомобиль йўлларнинг умумий узунлиги 115минг км бўлиб, шундан 88,9 минг км асфальтланган. У республиканинг барча районларида кенг тарқалган. Халқаро аҳамиятга эга бўлган йўллар 12,4 минг км-ни ташкил этади. Бу тармоқнинг муҳим аҳамияти унинг республика ички районларини бир – бирлари билан боғлашидадир. Мамлакатда халқаро йўналишда транзит автомобиль йўллари ўтган. Улар Европа ва Россияни Ўрта Осиё билан боғлайди. Алмати – Астана автомобиль йўли халқаро стандартка мос қайта қурилди. Бу йўл орқали транзит юклар Россиядан Хитойга ва шунингдек Қозоғистонни Қирғизстон, Покистон орқали Ҳиндистон билан бирлаштиради.

Яқинда Покистон, Қозоғистон, Қирғизстон, Хитой давлатлари орасида Қорақурум тош йўли орқали Алмати – Карачи орасини автомобиль йўли билан туташтириш ғояси тадбиқ этилди. Уни қуришга Покистон 500 млн АҚШ долларини ажратди.

Кувур транспорти Қозоғистонда ташиладиган юклар ҳажмига кўра учинчи ўринни эгаллайди. Унда асосан нефт ва нефт маҳсулотлари ташилади. Унинг умумий узунлиги 6 минг км дан ортиқ бўлиб, Ғарбий Қозоғистон нефтини Россиянинг Орск, Саратов, Самара нефтни қайта ишлаш корхоналарига ва

аксинча Ғарбий Сибирь нефтини Павлодар ва Шимкент нефтни қайта ишлаш заводларига етказиб беради.

Сув транспортлари орасида дарё транспорти муҳимидир. Фойдаланиш имконияти мавжуд бўлган 6 минг км-ли сув йўли бор. Асосий сув артерияси Иртиш дарёсидир. Зайсан кўлидан бошланган бу дарё бўйлаб 1750 км масофада кемалар хилма – хил юклар ташийди. Шундай ишлар Урал дарёсида (1100 км) ҳам қисман амалга оширилади. Дарё сув йўлида 6-та асосий портлар мавжуд.

Денгиз транспорти Қозоғистон ҳудудида фақат Каспий денгизида фаолият кўрсатади. Каспий денгизининг Қозоғистон ҳудудидаги қирғоқ бўйлари 2300 км дан ортиқроқдир. Ундаги Октов, Баутино, Ералиев портлари орқали Қозоғистон ўз иқтисодий алоқаларини Озарбайжон, Туркменистон республикалари ҳамда Россиянинг Шимолий Кавказ ва Волга бўйи районлари билан олиб боради. Бу портлардан йилига 1,5 млн т қуруқ ва 8 млн т суюлтирилган маҳсулотлар ташилади.

Қозоғистонда ҳаво йўллари компанияларининг кўшни ва хорижий давлатлар билан халқаро аҳмияти бор алоқа йўллари шаклланган. Қозоғистонда 51та аэропорт мавжуд, уларнинг 21-таси республика аҳамиятига эга. Остона, Алмати ва област марказларидаги аэропортлар халқаро самолётларга хизмат кўрсатади. Қозоғистондаги 19-та хорижий ҳаво компанияларининг 9-си узоқ хорижга юк ташишни амалга оширади.

Қозоғистон Республикаси иқтисодий районлари.

Қозоғистон табиий ва иқтисодий географик тафовутларга кўра 5 та иқтисодий районларга ажратилади. Улар Шимолий, Жанубий, Ғарбий, Шарқий ва Марказий Қозоғистон районларидир.

9-жадвал

Қозоғистон Республикаси иқтисодий районлари бўйича маълумот (2005й).

	Майдони		Аҳоли сони		Аҳолининг ўртача зичлиги	Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси нисбати	
	Минг км ²	%	Млн киши	%	Киши км ²	шаҳар	қишлоқ
Ғарбий Қозоғистон	736,1	27,0	2,1	14	2,9	58	42
Шимолий Қозоғистон	565,7	20,8	3,6	24	6,3	58	42
Марказий Қозоғистон	428,0	15,7	1,4	9	3,6	86	14
Шарқий Қозоғистон	283,3	10,4	1,5	10	6,0	60	40
Жанубий Қозоғистон	711,8	26,1	6,5	43	9,3	51	49
Қозоғистон Республикаси	2724,9	100	15,1	100	5,5	57	43

Ғарбий Қозоғистон иқтисодий райони – тўрта областни ўз ичига олади. Булар Оқтепа, Атирау, Ғарбий Қозоғистон ва Манғистов областлари. Бу иқтисодий район мамлакатнинг энг катта ҳудудини эгаллайди. Аҳоли сони бўйича эса учинчи ўринда туради. Республика ҳудудининг 27 % ни, аҳолисининг эса 14 % ни ташкил этади. Аҳоли зичлиги энг паст бўлиб, 1 км² га 2,9 киши тўғри келади.

Бу район республиканинг аҳоли сийрак жойлашган чўлли район. Каспий бўйи пасттекисликлари, Умумий Сирт ва Урал тоғларнинг жанубий қисмини, Манғистов ярим оролини, Устюрт, Муғожар тоғи, Турон пасттекислигининг шимоли–ғарбий қисмини эгаллаган. Ғарбий Қозоғистон республика хўжалигида алоҳида ўрин тутадиган нефт–газ казиб чиқарадиган ва уни қайта ишлайдиган, шунингдек газ, хром, никель, ферросплав, минерал ўғитлар ва нефт саноати учун асбоб–ускуналар ишлаб чиқарадиган район.

Район иқтисодиётида қишлоқ хўжалик тармоқларидан чорвачилик ва деҳқончилик ривожланган. Ғарбий Қозоғистон республикадаги асосий балиқ овловчи ва балиқни қайта ишловчи марказдир.

Мамлакатнинг ғарбида жойлашган бу иқтисодий район Россия Федерациясининг Шарқий Европа текислиги билан Ўрта Осиё чўллари оралиғида жойлашган. Шундай географик шароитга эга бўлган ҳудуд иқлими кескин континентал ва қўрғоқ. Қиши совуқ, ҳудуднинг катта қисмини чўл ва чалачўллар бўлганлиги учун чучук сув танқислиги сезиларли даражада. Усимликлари анча сийрак.

Ғарбий Қозоғистонда саноат тармоқларига қараб ҳар бир вилоятнинг ўзига хос ихтисослашув йўналишлари мавжуд. Масалан, Атиров, Манғистов областлари балиқ, нефт, газни қайта ишлашга ихтисослашган. Ақтўбе, Ғарбий Қозоғистон областлари никель, хром, ферросплав, минерал ўғитлар ва газ ишлаб чиқаришга, шунингдек енгил ва озиқ–овқат саноатига ихтисослашган.

Ғарбий Қозоғистон хўжалигининг ривожланишида Россия Федерациясининг Волга бўйи ва Урал иқтисодий районларининг яқин жойлашганлиги, шунингдек район ҳудудида нефт, газ ресурсларининг мавжудлиги ўз таъсирини кўрсатади. Нефт саноатининг ривожланиши билан, Ғарбий Қозоғистонда ҳудудий

ишлаб чиқариш комплекси яхши ривожланмоқда. Эмба ҳавзаси ва Манғистов ярим оролида нефт ва газни қайта ишлаш, Атирауда нефтни қайта ишлаш, полиэтилен ишлаб чиқаришга, Янги Узен ва Тенгизда эса газни қайта ишлаш саноати ривожланган.

Ақтау шаҳрида нефт, газ ва кимё маҳсулотлари асосида пластмасса ишлаб чиқарилади. Ғарбий Қозоғистондаги хром ва никель конларининг йирик захираси қора металлургия саноатининг маркази – Кампирсой ҳавзаси бор. Ақтўбе шаҳрида ферросплав заводи хром конлари хом ашёси асосида ишлайди.

Машинасозлик саноатига Атираудаги машинасозлик заводи, Ақтўбе рентген аппаратураси заводи, Урал механик арматура, асбоб, қурилиш–монтаж курулларини ишлаб чиқарадиган ва кема таъмирлаш заводи киради.

Кимё саноати нефт ва нефт–кимё саноати асосида ривожланмоқда. Йирик кимё саноатига Атирау полиэтилен заводи, Ақтўбе кимё комбинати киради. Ақтўбе кимё комбинати маҳаллий фосфоритлар ва Каспий бўйи тузларидан фойдаланади.

Ғарбий Қозоғистон оҳактош, мергель, гипс ва бошқа қурилиш материалларига бой.

Озиқ-овқат саноатида балиқ қайта ишлаш тармоғи яхши ривожланган. Бу иқтисодий районда балиқ заводлари билан бирга, балиқни қайта ишловчи бирқанча корхоналар бор. Шуларнинг энг йириги Атирау балиқ қайта ишловчи комбинат. Ундан ташқари Ералиев ва Баутино шаҳарларида жойлашган балиқ-консерва заводлари ишламоқда. Шу билан бирга Ғарбий Қозоғистон ва Ақтўбеда ун-крупa корхоналари бор.

Енгил саноатда тери-тўн, кигиз, пойабзал, тикувчилик тармоқлари яхши ривожланган. Урал шаҳрида кигиз фабрикаси жойлашган. “Клара Цеткин” номидаги тикувчилик фабрикаси ҳам йирик ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида қорамолчилик тармоғи етакчилик қилади. Сабаби, район ҳудудининг 92 %-ни яйловлар ва ўтлоқлар эгаллаган. Бу районда майин жунли “Едилбой” ва қорақўлчилик, шимолий дала зонасида гўшт-сутга

ихтисослаштирилган қорамолчилик ривожланган. Шу билан бирга бу районда қадимдан йилқичилик ва туячилик билан шуғулланиб келинган.

Дехқончиликда янги ерларнинг ўзлаштирилиши туфайли, ҳайдаладиган ерларнинг майдони 3,8 млн-га етказилди. Бу районда бўғдой, тарик, кўзги қора бўғдой, қанд лавлаги, кунгабоқар етиштирилади.

Шимолий Қозоғистон иқтисодий райони – тўрта областни ўз ичига олади. Булар Ақмўла, Қустанай, Шимолий Қозоғистон ва Павлодар областлари. Шимолий Қозоғистон Республиканинг чекка шимолий ҳудудининг Ишим, Тобол ва Убаган дарёлари ҳавзасида, шарқий қисми Иртиш дарёсининг ўрта оқимида жойлашган. Шимолий Қозоғистон майдони жиҳатдан Ғарбий Қозоғистон ва Жанубий Қозоғистондан кейин учинчи ўринда тўради. Район республика ҳудудининг 20,8 %-ни, аҳолисининг эса 24 %-ни ташкил этади. Шимолий Қозоғистон ҳудудида мамлакат пойтахти Астана шаҳри жойлашган.

Минтақа ҳудуди асосан текисликлардан иборат. Шимолий қисми Ғарбий Сибир текислиги билан қўшилган бўлса, жанубий қисми Қозоғистон паст тоғларидан иборат. Шимолий Қозоғистон ўрмон – дашт ва дашт зонасидан чўл зонасига алмашадиган ҳудудда жойлашган.

Районнинг шимоли – ғарбида Қустанай темир рудаси кони, унинг ёнида Житиқора асбест, Тўрғай қўнғир кўмир ҳавзаси, жанубида эса Арқалиқ боксит конлари бор. Павлодар областида Экибастуз тошкўмир, Майкубе қўнғир кўмир, Бўзшакўл мис, Кереку, Тобилжон, Қалқаман ош тузи конлар бор. Житиқора (Қустанай), Майқайн (Павлодар), Степняк, Васильков, Жолимбет, Ақбейт, Бештепа (Ақмўла) олтин конлари мавжуд. Районда оҳактош, чинни қуми ва бошқа қурилиш материаллари учрайди.

Россиянинг саноатлашган районлари билан қўшничилиги Шимолий Қозоғистонда тоғ – кон саноати ва энергетика тизимини ривожланишига замин яратади. Район электр энергетикасининг асосини ИЭС – лар ташкил этади. Бундай қувватли корхоналар Петропавловск, Қустанай, Астана, Рудный, Экибастуз, Павлодар шаҳарларида ишлайди. Йирик ИЭС – лар қуввати 4 млн кВт ни ташкил

этади, булар иқтисодий район билан биргаликда бошқа районларга ҳам электр энергиясини етказиб беради.

Район саноатида озиқ – овқат саноати тармоқлари етакчилик қилади. Районда гўшт, сут, мой экстракция, ун–крупa саноати тармоқлари ихтисослашган.

Рудный, Экибастуз, Петропавловск, Житиқорада жойлашган гўшт комбинатлари гўшт-консерваси, ёғ ва бошқа маҳсулотлар беради. Сут заводлари сариёғ, пишлок, творог, куритилган сут ва бошқа сут маҳсулотларини етказди. Районда ўрта ва кичик сут маҳсулотларини етказиб берувчи корхоналар кўп. Ун комбинатлари Астана, Петропавловск, Кукчатау, Павлодар, Қустанай шаҳарларида жойлашган.

Енгил саноат қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлаш билан шуғулланади, ичида тикувчилик, пойабзал тармоқлари анча ривож топган. Улар вилоят, туман марказлари, йирик аҳоли пунктларида ҳам мавжуд. Петропавловск, Павлодарда мўйна заводи, Астана, Қустанай, Петропавловск, Павлодарда тикувчилик, пойабзал комбинатлари жойлашган.

Шимолий Қозоғистондаги оғир саноатнинг тоғ – кон иши тармоғи ривожланган. Қустанай темир кони асосида Соколов – Сарбай, Лисаков, Качар кон бойитиш комбинатлари ишламоқда. Аркаликда боксит қазиб олиниб, сув ва электр энергетикаси кўп бўлган Павлодар глинозём заво­дига келтирилиб, алюминий олинади. Павлодар областининг Ақсу шаҳрида ферросплав заводи сифатли пўлат ишлаб чиқаради.

Машинасозлик саноатида қишлоқ хўжалик машиналари жумладан, Астана шаҳрида “Ақмўласельмаш”, “Қозоқсельмаш” заводлари дон йиғувчи, ўт урувчи, эррозияга қарши фойдаланувчи техника турлари ишлаб чиқарилади. Павлодарда трактор, Қалқаманда бульдозер, Макинда автомобиль ва трактор деталларини ишлаб чиқарадиган заводлар бор. Петропавловскда қора металлургия саноати учун деталлар, Кукчатова медицина аппаратлари, тарози ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Кимё саноатига қарашли корхоналар Қустанайда суний тола комбинати ва Павлодар нефтни қайта ишлаш корхоналаридир. Қурилиш саноати корхоналари Қустанай ва Астанада ғишт заводи, темир – бетин конструкцияси

заводи, Житикорада асбест комбинати асбест қувурлари, шифер, плита ва бошқа маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Остонада фарфор – фаянс заводи жойлашган.

Ер ресурслари районнинг муҳим табиий бойлигидир. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар майдони – 50 млн га, шундан 24 млн га – ҳайдаладиган ерлар, 26 млн га эса чорва учун яйловлар, пичанзорлар, ўтлоқлардир.

Қишлоқ хўжалиги ерларининг 43 % и ҳайдаладиган ерлар. Экинзорларнинг 78 %-да донли экинлар, асосан ёзги бўғдой экилади.

Республика ҳудудида йиғиладиган дон маҳсулотларининг 90 % -и Шимолий Қозоғистон ҳиссасига тўғри келмоқда. Бу районда республикада экиладиган баҳорги бўғдойнинг 75 %-и экилади. Районнинг марказий қисмида қурғоқчиликка чидамли тарик етиштирилиб, унинг майдони республикада тарик экиладиган районларнинг 40 % ни ташкил этади.

Жанубий Қозоғистон ва Шарқий Қозоғистон районлари билан солиштирганда, бу районда техник экинларнинг улуши кам. Мой берадиган техник экинлардан кунгабоқар асосан Павлодар областида экилади (республика кунгабоқар экинзорларининг 20 % и). Қанд лавлаги Иртиш дарёси ҳавзасида экилади. Йирик дарё ҳавзалари ва шаҳар атрофи хўжаликларида картошка, сабзавотлар экилади.

Иқтисодий районда чорвачилик деҳқончилик билан бир қаторда ривожланмоқда. Шимолий Қозоғистонда сут ва гўшт-сут йўналишидаги йирик қорамол чорвачилиги етакчилик қилади. Унга Қустанай ва Шимолий Қозоғистон вилоятларининг ўрмон – дашт ва дашт зоналари табиий шароити қўл келади. Шунинг учун сут йўналишидаги қизил сизирлар, жанубида эса гўшт йўналишидаги қозоқларнинг оқ бош сизирлари боқилади.

Қўйчилик асосан Павлодар, Қустанай областларининг жанубида, Ақмўла областида ривожланмоқда. Районнинг барча ҳудудларида йилқичилик ривожланган, республикада боқиладиган йилқиларнинг 1/3-и шу район ҳиссасига тўғри келади. Қустанай, Шимолий Қозоғистон ва Ақмўла областларида чўчқачилик ривожланган.

Шарқий Қозоғистон – иқтисодий район шу номдаги областни ўз ичига олади. Республикадаги полиметалл конлари билан энг арзон электр энергиясини ишлаб чиқарадиган район. Районнинг агросаноат комплексида чорвачилик етакчи ўринда, деҳқончилик ва унинг хом ашёларини қайта ишлайдиган тармоқлар иккинчи даражали тармоқлардир.

Иқтисодий райони Иртиш дарёсининг юқори оқимида, Олтой тоғи ва Сарыарқанинг шарқий қисмида жойлашган. Ер майдони жиҳатдан Қозоғистондаги энг кичик иқтисодий район. Қозоғистон ҳудудининг 10 % и, аҳолисининг 12 % и, саноат маҳсулотининг 18 % и, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 13 % и шу район улушига тўғри келади.

Шарқий Қозоғистон райони иқтисодий - географик шароити хўжалик тармоқларини жойлаштириш ва ривожлантиришга қулай. Бу районнинг Қатонқарағай, Бухтарма, Зайсан, Марқакўл ва Сасиккўл ҳудудлари туризмни ривожлантиришга имкон беради. Шарқий Қозоғистон табиатининг хилма-хиллиги жиҳатдан республиканинг жанубий районларидангина кейин туради.

Шарқий Қозоғистон табиий ресурсларининг кўплиги жиҳатдан мамлакатда олдинги ўринда. Бу ерда полиметалл конлари 18-асрдан бошлаб қазиб чиқарилмоқда. Полиметаллнинг асосий таркиби кўрғошин-рух ва мис. Полиметаллдан ташқари олтин, кумуш, кадмий, сурма, темир, молибден, висмут, индий, таллий, теллур, симоб ва бошқа металллар учрайди. Жанубий Олтой ва Қалба тизмасида қалайи, вольфрам, ванадий конлари мавжуд. Олтин қазиб олишда Семей ўлкаси етакчилик қилади. Олтиннинг Бақирчоқ, Боко, Октябр конлари машҳурдир. Иқтисодий районда мамлакатдаги кўрғошин захирасининг 26,1 % и, рухнинг 45,8 % и, миснинг 47,9 % и, олтиннинг 52,2 % и, титаннинг 37,1 % и мавжуд.

Шарқий Қозоғистоннинг асосий бойликларидан бири сув энергетика ресурслари. Республикадаги сув захирасининг 50 %-и шу район ҳиссасига тўғри келади. Энергетика ресурси сифатда Иртиш ва унинг ирмоқлари Улба, Бухтарма, Курчим ва Нарим дарёлари кўзга ташланади. Ўрмон ресурсларининг 40 % и ҳам

шу районда. Шунинг учун ўрмон хўжалиги бўйича республикада етакчи ҳисобланади. Шарқий Қозоғистон қурулиш материалларига ҳам бой.

Район хўжалигида рангли металлургия саноати етакчилик қилади. Бу ерда рангли металлларни қазиб олиш ва бойитишдан бошлаб, уларни қайта ишлаш, қўрғошин, рух, мис, кадмий ва бошқа металлларни ажратиб олишгача бўлган жараёнлар амалга оширилади. Шарқий Қозоғистонда рангли металлларнинг 32 тури қазиб олиниб, шундан 17 таси қайта ишланади.

Зирян қўрғошин комбинати Шарқий Қозоғистон рангли металлургиясининг йирик корхонаси ҳисобланади. Шарқий Қозоғистондаги қўрғошин-рух ва мис ишлаб чиқариш билан “Қозокрух” ва “Қозокмис” корпорация-лари шуғулланади. Шарқий Қозоғистон мамлакатда асосий олтин ишлаб чиқарувчи райондир. Қозоғистондаги 141 та олтин конларининг 62 таси шу район ҳудудида. Олтин ишлаб чиқаришда “Олтой”, “Бунашам”, “Суздаль”, “Марказий Муқыры”, “Алел”, “Андас -Алтын” корхоналари шуғулланади.

Районнинг энергетика асосини иссиқлик ва гидроэлектр стациялари ташкил этади. Рангли металлургиянинг ривожланиши гидроэнергияси билан боғлиқ. Иртиш дарёси ва унинг ирмоқларида сув энергетика ресурслари 7 млн. кВткуватга эга, бу йилига 62 млрд. кВт/соат электр–энергия олиш имкони-ни беради. Бирок, ҳозир бундай қувватнинг фақат 15% дан фойдаланилмоқда.

Ускеменнинг “Шарқмаш” заводи металлургия заводлари ва кон бойитиш комбинатлари учун бурғулаш ва юк машиналари, кон қазиш асбоб - ускуналари етказиб беради.

Енгил саноатнинг асосий маркази Семей шаҳрида иппиғирув, жун ювиш, пайпок, трикотаж комбинатлари жойлашган. Янги станоклар билан жиҳозланган трикотаж, тикувчилик комбинатлари Риддерда, Зырянда, ипак толасини чиқарувчи комбинат Ускеменда жойлашган.

Озиқ –овқат саноати маҳаллий хом ашёга асосланган. Буларнинг ичида гўшт саноати етакчилик қилади. Гўшт комбинантлари Семей, Риддер, Зырян, Ускемен, Аягуз шаҳарларида жойлашган. Ускеменда йирик кунгабоқар мойини олиш комбинанти ишлайди.

Чорвачиликни ривожланишига районнинг қишлоқ хўжалигига яроқли ерининг 80 % и, яъни йилнинг барча мавсумларида фойдаланиш имконияти мавжуд бўлган ўтлоқлар ва тоғ яйловлари қулайдир. Район табиий шароитининг хусусияти билан унинг қулайлигига боғлиқ гўшт–жун йўналишдаги кўйчилик чорвачиликнинг асосий тармоғи ҳисобланади. Тоғли районларда Ангор эчкилари боқилади. Сут-гўшт ва гўшт-сут йўналишида боқиладиган қорамоллар барча ҳудудларда мавжуд. Олтой, Қалба тизмаси, Тарбағатай этакларида славян халқлари жойлашган ҳудудларда чўқчилик билан шуғулланилади.

Дехқончилик қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бири. Дехқончилик районлари Иртиш бўйида, Конли Олтойда, Қалба тизмасида, Тарбағатай водийсида ривожланган. Шарқий Қозоғистонда донли экинлардан ёзги бўғдой етакчилик қилади. Донли экинлар ичида арпа, сули районнинг асосий экинзорларини эгаллаган. Сули мол озукаси сифатда ўстирилса, арпа пиво қайнатишда асосий хом ашё бўлади. Районнинг жануби ва ғарбида қурғоқчил ҳудудларида тарик ва маккажўхори етиштирилади. Техник экинлардан кунгабоқар кўплаб экилади. Бу ерга республикадаги кунгабоқар экинзорларининг 80 % и тўғри келади. Шаҳар атрофи ва саноатлашган ҳудудда картошка ва сабзавот экинлари етиштирилади.

Марказий Қозоғистон–иқтисодий район ҳудудидаги Европанинг Буюк Британия, Бельгия, Голландия, Дания мамлакатлари биргаликда сиғиб кетадиган Қарағанда областида шундан ярим аср олдин 4000 аҳолиси бор 1 тагина шаҳар бўлган эди. Иқтисодий район республика ҳудудининг 15,7 % ни, аҳолисининг 9 % ни ташкил этади. Қарағанда вилояти Улитов қирларида Қарқарали, Қарағайли, Қизиларай тоғларигача 1000 км гача бориб, Козоқнинг паст тоғлари Сарыарқани деярли ўз ичига олади. Бу ҳудуднинг табиий ресурслари қадимдан маълум. Унинг мисини, оҳақтошини бутун Ўрта Осиё билади. Ўлканинг асосий бойлиги ер бағридаги йирик конлардир. Қарағанда ҳавзасининг коксланувчи тошкўмири билан Жезқазған, Қўнғирот, Саяк мис конларидир. Қурилиш материаллари районнинг барча ҳудудларда учрайди, шу билан бирга темир, марганец конлари, полиметталлар, нодир металлар ҳам учрайди.

Иқтисодий районда темир ва марганецнинг 40 яқин конлари маълум. Энг муҳимлари: Ақтау, Учхотин, Қамиш, Қаражол, Қарсақбай, Жезди, Найзатас.

Полиметаллар таркибида кўрғошин, мис ва бошқа рангли металлар бор. Райондаги муҳим полиметалл конлари: Гулшат, Қизилеспе, Ақшағил, Қарағайли, Жайрем. Яна бошқа рангли металлардан вольфрам, молибден, ванадий, висмут, сурманинг катта захиралари мавжуд.

Марказий Қозоғистонда саноат тармоқларидан, мис қазиб чиқариш, тошкўмир, кўрғошин-рух, нодир металлар, кимё-металлургия, қора металлургия яхши ривожланган.

Район республикадаги оғир саноат ривожланган ҳудуд. Қарағанда кўмир ҳавзаси Қозоғистоннинг муҳим ёқилғи базаси ҳисобланади. Қарағанда кўмири ёпиқ усулда қазиб олинади. Ундаги 60 шахта, 2та йирик кўмир ҳавзасидан кўмир очиқ усулда қазиб олинади. Район энергетикаси маҳаллий кўмирга асосланган. Кўмрдан фойдаланувчи йирик электр станциялар – Абай, Қарағанда, Темиртау шаҳарларида жойлашган. Саноат тармоқларининг ривожланиши муносабати билан Экибастуз – Қарағанда электр тармоғи тортилган.

Марказий Қозоғистон – қора металлургиянинг республика аҳамиятига эга бўлган хом ашё базаси. Районда қора металлургиянинг ривожланиши Қарағанданинг коксланувчи кўмири ва Атасу, Тўрғай, Соколов-Сарибай, Аят, Лисаков, Качар темир конларининг ўзлаштирилиши билан амалга ошди. Юқоридаги кўмир ва темир конларидан фойдаланиб, Темиртау шаҳрида тўлиқ циклда ишловчи қора металлургия комбинати ишламоқда.

Райондаги оғир саноатнинг ичида яхши ривожланган яна бир тармоқ – рангли металлургия. Районда мис, кўрғошин, рух, вольфрам, молибден ва нодир металларни қазиб чиқариш тармоқларининг аҳамияти катта. Мис саноати Жезқазған ва Балхашда атрофида қазиб олинadиган мис конлари асосида ривожланди.

Райондаги кўрғошин – рух ишлаб чиқарувчи корхона “Сарыарқаполиметалл” ишлаб чиқариш бирлашмасига тегишли.

Вольфрам ва молибден казиб чиқариш саноати ҳам ривожланиб келмоқда. Тоғ – кон саноати корхоналари Акжол, Жамбул, Акшатау ва Юқори Қайрактыда жойлашган.

Машинасозлик саноатида Қарағанда оғир машинасозлик заводи муҳим ўрин эгаллайди. Унда кўмир казиб олишда ишлатиладиган кон – шахта асбоб – ускуналари, бурғулаш машиналари, шунингдек ўзи юрадиган комбайнлар ва кранлар ишлаб чиқарилади. Бу заводдан чиққан маҳсулотлар республика кўмир ҳавзаларини керакли машиналар билан таъминлаб туради.

Кимё саноати – синтетик каучук (Темиртау), резина - техника буюмлари (Саран), сирка кислотаси (Балхаш) ишлаб чиқаради. Мис заводларида кимё саноатининг хом ашёси ҳисобланадиган газлар йиғилади.

Енгил саноатда Қарағанда пойабзал фабрикаси, трикотаж, тикувчилик, жиҳозлаш буюмлари, пайпоқлар ишлаб чиқарадиган корхоналар фаолият кўрсатмоқда.

Озиқ–овқат саноатига қарашли Қарағанда гўшт, ун, кондитер комбинатлари, вино, ликёр-арок, коньяк, пиво заводлари, Балхаш балиқ-консерва заводлари бор.

Марказий Қозоғистон иқлимининг қуруқлиги, сувининг камлиги, тупроғининг унумдор эмаслиги қишлоқ хўжалигини ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Қишлоқ хўжалигида суғорма деҳқончилик билан бирга гўшт – сут йўналишидаги чорвачилик ривожланган. Маҳаллий жойнинг табиатига мослашган гўштли – мойли едилбой қўйлари боқилади. Районнинг шимолидаги яйловларда гўшт – сут йўналишидаги қорамоллар ва йилқилар боқилади.

Деҳқончиликнинг асосий мақсади - боҳорги буғдой етиштириш, чорва молларини ем-ҳашак билан таъминлаш. Районда маккажухори, техник экинлардан кунгабоқар, картошка етиштирилади.

Жанубий иқтисодий район-маъмурий жиҳатдан Алмати, Жамбул, Жанубий Қозоғистон, Қизилўрда областларини ўз ичига олади. Республика ҳудудининг 26,1 %-ни, аҳолисининг эса 43%-ни ташкил этади.

Жанубий Қозоғистон ҳудудининг кўп қисмини чўл ва тоғли ҳудудлар эгаллаган. Район чегараси ғарбда Орол денгизидан бошланиб, шарқда Хитой

билан оралиқдаги давлат чегарасигача бўлган 700 км масофага чўзилган. Шимолида Бетпақдала ва Балхаш кўлидан бошланиб, жанубида Ўрта Осиё давлатлари оралиғидаги чегарагача 200 км масофани ташкил этади. Майдони жиҳатдан Ғарбий Қозоғистондан кейин 2 ўринда туради. Район худудининг шимолий қисмини республикадаги энг қуруқ иқлимли-қумли чўл, жанубини эса мўътадил нам иқлимли тоғ минтақаси эгаллаган.

Район сув ресурсларига бой, мамалакатдаги сув ресурсларини 49 % и шу район ҳиссасига тўғри келади. Лекин сув ресурслари худуд бўйлаб нотекис тақсимланган. Асосий дарёлар жанубий қисми орқали ўтади. Сирдарё, Или, Талас, Қоратол, Ақсу, Лепси дарёлари сув - энергетика ресурсларигача бой. Масалан, Сирдарё дарёсида Чордара, Или дарёсида Қапчағай гидроэлектр станциялар ишлайди.

Районда ер ости чучук сув захираси кўп. Ер ости сувининг Мойинқум, Бетбақдала, Қизилқумга ўхшаш худудларда ҳўжалик учун аҳамияти катта.

Жанубий Қозоғистон ер бағри ҳар тарфлама тадқиқ этилган, Жанубий Қозоғистон вилоятидаги Қоратоғ тизмаси фойдали қазилмаларга бой. Жанатас, Ақсай, Шолақтау конларида фосфоритнинг катта захираси учрайди. Полиметалл кони эса Аччисой, Мирғалимсой, Хантағы, Байжансой конларида қазиб чиқарилади. Қоратоғ фосфорити республикани ўғит билан таъминловчи асосий база ҳисобланади. Вилоятда ундан бошқа асбест, мармар, темир конларининг муҳим захиралари мавжуд.

Алмати области худудида Жунғор Олатоғи тоғ минтақаларида жойлашган Текели полиметалл кони бор. Шу билан бирга йирик кўмир, ёнувчи сланец, торф, оҳактош, мармар конлари аниқланган.

Қизилўрда областида рангли металлургия, нефт-кимё саноати хомашёлари, Орол денгизида сульфат билан ош тузининг катта захиралари бор.

Жанубий Қозоғистон области худудида, Туркистон ўлкасида цемент саноати хом-ашёси, гипснинг катта захиралари аниқланган. Кентау шаҳри атрофида полиметалл рудалари қазиб олинади. Ундан ташқари ер бағридан қўнғир кўмир, темир, мармар ва бошқа фойдали қазилмалар учрайди.

Жанубий Қозоғистон хўжалиги тоғ – кон саноати, оғир, енгил ва озиқ–овқат саноатларига, қишлоқ хўжалигига ихтисослашган. Саноат тармоқларидан машинасозлик билан рангли металлургия, кимё, нефт маҳсулотлари ишлаб чиқариш, енгил ва озиқ-овқат саноатлари республика бўйича яхши ривожланган.

Жанубий Қозоғистон мамлакатининг асосий суғорма деҳқончилиқ райониدير. Унда техник экинлардан – пахта, қанд лавлаги, тамаки, шоли ва ғалла етиштирилади, мевазорлар ва тоқзорлар мавжуд.

Жанубий Қозоғистонда саноат тармоқларидан рангли металлургия, кимё, нефтни қайта ишлаш, машинасозлик, металл эритиш, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ – овқат саноати ривожланган.

Қоратоғ ва Жунғор Олатоғи тоғларидаги полиметалл рудалари асосида Ачисой полиметалл комбинати, Текели кўрғошин-рух конлари асосида Шимкент кўрғошин заводи ишга туширилган. Қоратоғ фосфоритига асосланган Қоратоғ кон-кимё комбинатининг мамлакат иқтисоди учун аҳамияти катта. Шимкентда кимё–фармацевтика ва фосфор тузларини ишлаб чиқарувчи заводлар, Таразда суперфосфат заводи ишлайди. Фосфор саноатининг йирик корхоналар: “Қоратоғ”, “Химпром”, “Фосфор”, “Казфосфат” заводи.

Саноат тармоқлари орасида хом-ашёни комплекси фойдаланиши яхши йўлга қўйилган Масалан, фосфор саноати қолдиқлари шлақ, цемент ишлаб чиқаришда фойдаланилса, фосфорни қора металлургияда фойдаланилади.

Шимкент нефтни қайта ишлаш заводи 1969 йилда ишга туширилган. Заводга хом-ашё Россиянинг Ғарбий Сибирь районида ОМСК-Павлодар-Шимкент газ қувири орқали ташилади. Қолган 10 % нефт Қизилўрда вилоятидаги Қумқўл конидан келади. Бу заводда қайта ишлаш натижасида олинган маҳсулотлар: А-76, А-72 бензини, дизель ёқилғиси, керосин олинади.

Машинасозлик ва металлсозлик саноати районда 1950 йилдан бошлаб ривожлана бошлади. Унинг асосий тармоқлари электротехника, асбобсозлик, йўл қурилиш машиналари, станоксозлик корхоналари Алмати, Шимкент, Тараз, Кентау шаҳарларида жойлашган. Машинасозлик саноати, асосан ташқаридан

келтириладиган металдан фойдаланиб ишламоқда. Масалан: “Поршинь” “Электроасбоб”, Шимкент шаҳридаги “Электроаппарат” заводлари ва бошқалар.

Район бўйича хўжаликнинг қўшимча тармоғи—қурилиш материаллари саноати кучли ривожланган. Махаллий хом ашё асосида республикадаги цементнинг асосий қисмини ишлаб чиқарадиган Шимкент ва Сазтубе цемент заводлари ишлайди.

Жанубий Қозоғистон райони енгил ва озиқ-овқат саноати маҳсулотлари умумий ҳажми бўйича республикада етакчи ўринда туради. Асосий хом-ашё қишлоқ хўжалигидан олади. Жанубий Қозоғистон области республикадаги ягона пахта етиштирувчи райондир. Районда енгил саноатнинг ривожланишига қорақўлчилик билан пахтачиликнинг яхши йўлга қўйилиши ижобий таъсир этмоқда. Республика бўйича йиғиладиган пахта, жун, тери маҳсулотларинг 70 % и шу районда етиштирилади. Енгил саноатнинг йирик корхоналари Алмати, Шимкент (пахта тозалаш заводлари ва пахта газламалари комбинатлар), Тараз, Қизилўрда (пойабзал фабрикалари), Шимкент (пайпоқ ва костюм ишлаб чиқарувчи фабрикалари) шаҳарларида мавжуд.

Республика бўйича озиқ – овқат саноати маҳсулотларининг 50 % и шу районга тегишли. Озиқ–овқат саноатининг йирик корхоналарига Алмати гўшт, мева, тамаки комбинатлари, вино заводи, Тараз билан Талдиқурғоннинг қанд заводлари, ”Арал туз” комбинати, Қизилўрда шоли тозалаш заводи, Балхаш, Орол ва Олақўл балиқ заводлари киради. Мамлакатдаги хусусийлаштириш сиёсатига мос, хўжаликнинг саноат тармоғига тегишли кўпчилик корхоналар мулкчиликнинг янги шаклларига айлантирилди. Унга масалан: Алмати вино заводи “Бахус” акциядорлик жамиятининг қарамоғида бўлса, тамаки комбинатига “ Филип Моррис” компанияси бошчилик қилади.

Жанубий Қозоғистон қишлоқ хўжалиги суғорма деҳқончилик ва яйлов чорвачилигига асосланган. Республиканинг 70 %-дан ортиқ суғорма ерлари ва 40 %-дан зиёд қўйлари шу район ҳиссасига тегишлидир.

Қишлоқ хўжалик соҳасида деҳқончилик яхши ривожланган. Деҳқончилик тармоғи район иқтисодига кўп даромад келтиради. Унда қишлоқ хўжалигида банда ҳолининг катта қисми тўғри келади.

Деҳқончиликнинг асосий ихтисослашган тармоғи–техник экинлари етиштириш. Улар, асосан, озиқ-овқат ва енгил саноатга хом ашё сифатида фойдаланилиб, истеъмолчиларга тайёр маҳсулот сифатида етказиб берилади. Асосий техник экинлар- пахта ва қанд лавлаги. Пахта Келес ва Арис дарёлари ҳавзасида, қанд лавлаги эса Аси, Талас, Чув, Қоратол дарёлари бўйларида ва Қирғиз Олатоғи, Или Олатоғи, Жунғор Олатоғининг этакларида суғориладиган ерларда етиштирилади.

Жанубий Қозоғистонда бағдорчилик ва тоқзорчилик тармоқлари ривожланган. Жамбул, Жанубий Қозоғистон областларидаги Арис ва Келес водийларида жойлашган аҳоли тоқчилик билан шуғулланади.

Сирдарё билан Или дарёлар бўйида суғориладиган ерларда ва Қоратол дарёси водийларида шоли етиштирувчи йирик районлар ташкил этилган. Алмати шаҳри атрофларида тамаки етиштирилади.

Хусусийлаштириш сиёсати олиб борилиши муносабати билан, деҳқончилик тармоқлари ҳозирда давлат, хусусий, аралаш, чет эл мулкчилик шаклларига айлантирилмоқда.

Чорвачилик тармоқларидан қўйчилик, қорамолчилик, туячилик ривожланган. Айниқса қоракўлчиликка Жамбул, Жанубий Қозоғистон, Қизилўрда областлари ихтисослашган. Бу областлар республикада қўй ва эчкилар сони ва жун қирқиш бўйича етакчилик қилиб келмоқда.

Жанубий Қозоғистоннинг тоғ олди районларида қорамоллар боқилади. Қорамолларнинг Олатоғ сигири, Талас сигири, гўшт-сутли оқбош сигирлари шу районда боқилади.

Йилқичилик билан районнинг барча вилоятлари шуғулланади. Қизилўрда областининг “Қуланды” ва Алмати областидаги “Басши” йилқичилик заводлари қозоқи йилқи кўпайтиришга ихтисослашган. Шунингдек Алмати областидаги

“Дегерес”, “Алғабас”, “Қизилағаш” ва Жамбул областидаги “Қулан” йилқи заводлари кучим йилқилари кўпайтириш билан шуғулланади.

Туячилик билан асосан чўл район – Жанубий Қозоғистон области шуғулланади. Районнинг йирик шаҳарлари атрофида чўқчилик ва парандачилик корхоналари жойлашган. Улар асосан, шаҳар аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлайди.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1.Қирғиз автоном области – 1920-1925 йиллар давомида Қозоғистон Республикаси ана шундай номланган.

2.Легирловчи металллар – пўлат ва прокат ишлаб чиқаришда уларнинг сифатини яхшилашда қатнашадиган металллар. Улар вольфрам, молибден, тантал, ниобий, ванадий хром, титан, магний ва бошқалар.

3.Очиқ усулда қазиб чиқариш – ер юзасига яқин жойлашган айрим минерал бойликларни, устки қатламларни олиб ташлаб, замонавий техник воситалар ёрдамида қазиб чиқариш. Ҳозирги даврда кўмир, темир рудаси, айрим рангдор металллар, кимёвий ва қурилиш материалларидан иборат минераллар шу йўл билан қазиб олинмоқда. Одатда уларнинг таннархи шахта усулида қазиб чиқарганга нисбатан кўп марталаб арзонга тушади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Қозоғистон Республикасининг ташкил топиши, катталиги, ИГЎ хусусиятларини аниқланг.
2. Қозоғистоннинг табиий шароити ва табиий ресурслари қандай хусусиятларга эга?
3. Қозоғистоннинг аҳолиси ва меҳнат ресурслари кўрсаткичларини таҳлил қилинг.
4. Ҳозирги давр хўжалигининг асосий хусусиятларини аниқланг.
5. Саноатнинг асосий тармоқларини таҳлил қилинг.
6. Қозоғистоннинг транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалари қандай ривожланган?
7. Қозоғистоннинг ички иқтисодий районларини аниқланг, уларни бир-бирлари билан таққосланг.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Қозоғистонда қанча област мавжуд?

А) 10 та.

В) 14та.

С) 19та.

Д) 20та.

2. Қозоғистон Республикасининг қайси шаҳарларида нефтни қайта ишловчи корхоналар мавжуд?
А) Қарағанда, Семей, Қизилўрда.
В) Шимкент, Павлодар, Атирау.
С) Урал, Аркалик, Кустанай.
Д) Семей, Алмати, Тараз.
3. Қозоғистонда қанча кўмир азиб олинади?
А) 50 млн.т. В) 60 млн.т. С) 70 млн.т. Д) 80 млн.т.
4. Қозоғистон Республикаси майдони бўйича жаҳонда нечанчи ўринни эгаллайди?
А) 6. В) 7. С) 8. Д) 9.
5. Қозоғистон Республикасида 1997 йилгача қанча област бор эди?
А) 14. В) 15. С) 17. Д) 19.

13-Мавзу: Қирғизстон Республикаси

Қирғизистон ҳудуди инсон маданиятининг қадимги ўчоқларидан бири ҳисобланади. Ҳудудда тош даврида одамлар яшаганлиги маълум. Милоддан илгари 3-минг йиллик охири, 2-минг йилликнинг бошларида мис ва бронзадан ясалган қуроллар топилган.

Қирғиз халқининг шаклланишида Жанубий Сибир ва Марказий Осиёнинг катта қисимларида яшаган жуда кўп элат, уруғ ва қабилалар қатнашган. Ҳудудда дастлабки давлат милоддан аввалги 2-асрга тўғри келади. Саноғимиздан олдинги 2-8-асрларда ғуннлар (хуннлар) тақибидан холос бўлиш учун қирғизларнинг бир қисми Енисей ва Байкал кўли ҳудудларига бориб жойлашишган. Ўша ерларда ўзларининг биринчи давлатларини ва қирғиз қағанатини барпо этишган. Маданияти шаклланган, ёзма ижоди вужудга келган. "Манас" халқ эпосида қадимги қирғизларнинг тарихий воқеалари, анана ва турмуш тарзи сақланиб қолган.

5-асрда аста-секин ўтлоқ яшашга мослашиб бордилар. Қирғиз уруғлари Тяньшанга келиб жойлаша бошладилар. Сайхали Тош дарасидаги қоя тошлардаги тасвирлар, Бўрон минораси ва Ўзгандаги архитектура мажмуаси қирғизлар маданиятининг юқори даражада тараққий этганлигидан далолат беради.

10-асрнинг бошланишига қадар буюк қирғиз хонлиги Жанубий Сибир, Мўғулистон, Байкал, Иртишнинг юқори қисмини, Қашғарнинг маълум қисмини,

Иссиқкўл ва Таласни ўз қарамоғига қўшиб олган эдилар. Қирғиз хонлигининг тараққий этиши нафақат босиб олиш ишлари билан, балки савдо-сотик ишларини Хитойликлар, тибетликлар, Жанубий Сибир ҳамда Ўрта Осиё халқлари билан биргаликда олиб бордилар.

11-12-асрларда Қирғизларнинг қарамоғидаги жойлар қисқариб борди. Бирок бу хол улар этник мустақиллигини сақлашга ва шу халққа мойил этник гуруҳларнинг жипслашувига сабаб бўлди. Қирғиз этногенезининг охириги босқичи муғуллар, айротлар, найман ва бошқа халқларнинг аралашуви билан боғлиқ.

18-асргача Енисей қирғизлари Олтин Ўрда, кейинчалик Айрот ва Жунғория хонликлари қарамоғида бўлдилар. Уларнинг кўпчилиги Тяншанга келиб жойлаша бошладилар. Умуман олганда, 16-асрда қирғиз халқи этногенези шаклланиб бўлган эди.

1863 йилда Шимолий Қирғизистон, 1876 йилда Жанубий Қирғизистон Россия империяси таркибига қўшиб олинган.

XIX аср ўрталаридан сўнги чоракларигача аввал Шимолий Қирғизистон, сўнгра эса Жанубий Қирғизистон чор Россияси томонидан босиб олинди. 1924 йилда Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши ўтказилиши натижасида 1924 йил 14 октябрда РСФСР таркибида Қорақирғиз автоном области ташкил этилди. 1925 йил 25 майда Қорақирғиз автоном области Қирғиз автоном области, 1926 йил 1 февралдан Қирғизистон АССРга, РСФСР таркибида ташкил қилинди. 1936 йил 5 декабрда собиқ иттифоқнинг янги Конституцияси қабул қилиниши муносабати билан Қирғизистонга иттифоқдош республика (ҚССР) мақоми берилди.

Қирғизистон Республикаси ўз миллий мустақиллигани МДХда энг биринчилардан бўлиб эълон қилди (30.VIII.1991й.). Жаҳон сиёсий харитасида ўзига хос янги бир суверен давлат юзага кедди.

Шундай қилиб, суверен Қирғизистон Республикаси Марказий Осиё минтақаси ва жаҳон ҳамжамиятида тенг ҳуқуқли демократик давлат сифатида шаклланмоқда. У Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, кўплаб дунёвий сиёсий,

иқтисодий, молиявий, ижтимоий жамиятлар, ташкилотлар, уюшмаларга аъзо. Уни жаҳоннинг юзлаб мамлакатлари мустақил давлат сифатида таниди.

Ҳозирга Қирғизистон Республикаси маъмурий–худудий таркибида Исиккўл, Норин, Ўш, Жалолобод, Чув, Талас ва сўнгги вақтларда ташкил этилган Баткент областлари мавжуд. Пойтахти Бишкек (аввалги Пишпек, Фрунзе) шаҳридир,

Қирғизистон Республикаси Марказий Осиё минтақсининг жануби-шарқий қисмида жойлашган. У дунёнинг таниқли тоғли давлатлари каторидан ўрин олади. Ана шу хусусиятлар Қирғизистоннинг иқтисодий географик ўрни (ИГЎ)ни белгилайди. Республиканинг ИГЎ нисбатан ноқулай. Унинг ноқулайлига аввало баланд тоғли рельефи билан боғланган. Шунга кўра Қирғизистон худудини биронта транзит транспорт йўллари кесиб ўтмайди, яъни темир ва автомобиль йўллари республика кириб келади, аммо ундан нарига чиқиб кетмайди, бу биринчидан. Иккинчидан, яна ўта баланд Тяньшан тоғлари сабабли Шимолий Қирғизистон билан Жанубий Қирғизистон районлари ўзаро иқтисодий алоқаларни темир йўл орқали фақат Қозоғистон, Ўзбекистон, Тожикистон давлатлари оша бора олади. Бу ҳолатлар, табиийки, бу республика иқтисодиёти ривожланишида катта муаммоларни келтириб чиқаради. ИГЎни бирмунча қулайлаштириш имкониятлари ҳозирги вақтда қурилиш ишлари бошлаб юборилган Андижон–Ўш–Эргаштом–Қашғар халқаро магистрал автомобиль йўли ва қурилиши режалаштирилаётган Шимолий ва Жанубий Қирғизистонни боғловчи Тяньшан тоғлари оша тоннеллар ва бошқа мураккаб йўл иншоотларини қуриш орқали ўтказиладиган транспорт йўлагини яратиш туфайлигина амалга оширилиши мумкин. Ана шунда республика ИГЎ маълум даражада қулайлашади.

Қирғизистоннинг умумий майдони 198,5 минг км² бўлиб минтақада тўртинчи, МДҲда еттинчи ва жаҳонда саксон олтинчи ўринларни эгаллайди. Аҳолисининг сони 5,2 млн киши (2006й.). Бу кўрсаткич бўйича у минтақада охирги, МДҲда 10, ва жаҳонда 108 ўринни эгаллайди. Республика шимолда Қозоғистон, шарқда Хитой, жанубда Тожикистон ва ғарбда Ўзбекистон республикалари билан чегарадош, чегаралари асосан баланд тоғларнинг сўв

айирғичлари орқали ўтадики бу ҳолат хатто қўшни давлатлар билан алоқа қилишни ҳам мураккаблаштиради, бундан маълум даражада Ўзбекистон ва Қозоғистон чегаралари мустасно.

Табиий шароити. Қайд қилинганидек рельефи анча мураккаб. Унинг ҳудудида минимал баландлик тоғ олди адирликларида 400 м дан максимал баландлик 7439 м (Победа чўққиси) гача тебранади. Унинг баланддиги 1000м гача бўлган қисми 10% ҳудудини, 1000-3000 м гача бўлган қисми 60 % ҳудудини ва 3000 м дан баланд бўлган қисми ҳудудининг 30 % ни ташкил қилади.

Иқлими мўътадил тоғ иқлими хусусиятига эга. Водийлар ва тоғ олди адирликларида январ ойи ўртача t° си -15° дан -8° гача. Июль ойининг ўртача t° си $+5^{\circ}$ дан $+27^{\circ}$ орасида, Ёғин миқдори водийларда ўртача 200-400 мм дан тоғли ҳудудларда 700-1000 мм орасида фарқланади. Республиканинг агроиқлим имкониятлари деҳқончилик ишларини то тоғларнинг 2000-2400 м ли ёнбағирларигача олиб боришга имкон беради.

Табиий ресурслари. Табиий ресурслари хилма-хил. Улар орасида табиий минерал ресурслар алоҳида иқтисодий аҳамиятга моликдир. Ер ости қазилма бойликларининг муҳим тури уларнинг ёқилғи-энергетика минерал бойликларидир. Унда кўмир бойлиги катта захираларда ва хилма-хилликда мавжуд. Республикада кўмирнинг геологик захираси 31 млрд т.ни ташкил ққлади. Бошқача айтганда, кўмир захираларига кўра Қирғизистон Қозоғистондан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Унда юқори сифатли тошкўмир ва қўнғир кўмир захиралари деярли барабар нисбатда учрайди. Республикада нефть ва газ конлари фақат Жанубий Қирғизистоннинг Мойлисой районида мавжуд ва анча кам қувватлидир. Қирғизистоннинг энг қимматли энергетика ресурси дарёларидаги гидроэнергетика қувватларидир. Норин, Қорадарё, Талас каби дарёлари ва уларнинг ирмоқлари анча катта гидроэнергия захираларига эга. Айниқса Норин дарёси бу борада катта имкониятга эга. Умумий гидроэнергетика захираларига кўра Қирғизистон минтақада Тожикистондан кейин 2-ўринни эгаллайди ва унинг захиралари минтақа гидроэнергетика потенциалининг 30 %га тўғри келади. Норин дарёси эса Вахш ва Панж дарёларидан кейин 3 ўринда туради.

Шунингдек, Қирғизистоннинг металл рудали минерал бойликлари ҳам катта. У симоб (Хайдаркон), сурьма (Қадамжой) захираларига кўра МДХда энг юқори ўринларни эгаллайди, полиметл (Сумсар), олтин (Қумтор), алюминий хом ашёлари каби бойликлар ҳам аҳамиятли. Кимёвий минерал ресурслардан турли тузлар, қурилиш материаллари (цемент, хом ашёлари, мрамар кабилар)га ҳам анча бой.

Республиканинг муҳим табиий бойликлари қаторига бой ўсимлик қоплами ҳам киради. Айниқса унинг ўрмонлари ноёб хусусиятларга (Фарғона тизмаси ғарбий ёнбағрларидаги реликт ёнғоқзор ўрмонлари) эга бўлиб республика ҳудудининг 3,3 %ни қоплаб ётади. Бундан ташқари унинг баланд субальп, альп яйловлари ҳам катта иқтисодий аҳамиятга эга. Бундай ўтлоқлар республика ҳудудининг 50% дан кўпроғини эгаллайди.

Рекреация ресурслари республиканинг яна бир катта иқтисодий мавқеига эга бўлган табиий бойлик туридир. Тоза ҳаволи, дилбар кўринишли тоғ ландшафтлар, баланд тоғ кўллари Иссиқкўл, Саричелак кабилар, тез оқар дарё ва сойлари, шифобахш минерал сув ва балчиқлари биргаликда, дарҳақиқат, катта бойликни ташкил қилади, Уларнинг асосида кўплаб сердаромад томоша боғлар, дам олиш ва даволаниш масканлари ташкил қилиш, тоғ туризми ва спортини кенг ривожлантириш мумкин. Бу соҳани ривожлантириш айниқса ҳозирги мустақиллик йилларида республиканинг валюта тушумини купайтириши мумкин.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. 2006 йил маълумотига кўра Қирғизистон Республикасининг аҳолиси 5,2 млн кишини ташкил этди. 1913 йилда республика ҳудудида 1 млндан кам аҳоли қайд қилинган. Демак, шу йиллар давомида аҳоли сони 5 баравар кўпайган. 60-йиллар бошларигача Қирғизистонда аҳоли табиий кўпайиш ва кўчиб келувчилар ҳисобига анча тез ўсди. Кейинги даврлар давомида туғилишнинг ва кўчиб келувчиларнинг камайиши ҳисобига аҳолининг ўсиш суръатлари секинлашиб борди. Бунинг кўп ҳолларда асл сабаби республика аҳолисининг миллий таркибида кўрилади.

Аҳолиси миллий таркибининг асосий хусусиятларидан бири, худди кўшнисини Қозоғистонга ўхшаш, унда европалик миллат вакиллари, биринчи

навбатда руслар ҳиссасининг катталигидир. Сўнгги даврлар давомида республика аҳолиси таркибида қирғиз ва рус миллатлари ҳиссасининг ўзгариб бориши маълумотларини келтирамиз: 1959 йилда аҳоли рўйхати маълумотларита кўра қирғизлар ҳиссаси 40 %, руслар ҳиссаси эса 29,8 % эди. Бу курсаткичлар 1970 йилда ўз навбатида 43,8 % ва 29,2 %, 1979 йилда эса 48 % ва 25 % , 2000 йилда 64,6 % ва 12,5 %га тенг бўлди. Шунингдек, ўзбеклар 16%, украинлар ва немислар ҳар бирининг ҳиссаси 1 % ни ташкил қилади. Шу билан бирга козоқлар, тожиклар, уйғурлар, дунганлар, яҳудийлар, татарлар ва бошқа миллат вакиллари аралаш яшайди. Қирғизистонда яшаётган йирик миллий гуруҳлардан руслар асосан Шимолий Қирғизистонда, ўзбеклар эса Жанубий Қирғизистонда (улар ўз ҳудудларида жами аҳолининг 1/3 қисмига яқинини ташкил қилади) жойлашганлар.

Республика аҳолиси анча нотекис жойлашган. Ҳар 1 км² майдонга ўртача 26 кишидан тўғри келгани ҳолида, аҳоли энг зич яшайдиган Фарғона ва Чу водийларида (республика аҳолисининг бу ҳудудларда 3/4 қисми яшайди) бу кўрсаткич 100-150 кишига, Фарғона водийсининг интенсив деҳқончилик районларида эса 150-200 кишига тўғри келади. Асосий аҳоли манзилгоҳлари денгаз юзасидан 1500 м гача бўлган баландликлардаги тоғ оралиғи водийларида жойлашган. Ундан баланд ҳудудларда аҳоли зичлиги кескин пасайиб боради ва ҳудудининг 1/3 қисмини ташкил қилган баланд тоғ районларида аҳоли деярли яшамайди.

Урбанизация даражаси кўпчилик Ўрта осие давлатларига ўхшаш унчалик юқори эмас (38%). Энг йирик шаҳарлари Бишкек (600 минг киши) ва Ўш (226 минг киши), қолган шаҳарлари ўрта ва кичик шаҳарлар гуруҳига киради.

Хўжалиги. Қирғизистон республикасининг ҳозирги хўжалиги аграр-индустриал характерга эга. Шу билан бирга унинг хўжалик мажмуаси таркиби ва ривожланиши хусусиятлари бошқа Ўрта Осие республикаларидан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Ялпи миллий маҳсулотда саноат 20,5 %, қишлоқ хўжалиги 38,4 %, хизмат кўрсатиш тармоғи 12 %, савдо 10,1 %ни ташкил этади.

Саноати. Саноати асосан уруш ва ундан кейинги йилларда тез суръатлар билан ривожланди. Саноатининг ўзига хос томони (ихтисоси) шундаки, унда Қозоғистон, Туркменистондагидек ундирувчи тармоқлар эмас, балки ишлов берувчи тармоқлар устунроқ ривожланган. Саноатининг етакчи тармоқлари: машинасозлик (қишлоқ хўжалик машиналари, метал кесувчи станоклар, электротехника буюмлари, приборлар ва бошқ.), рангли металлургия (симоб, сурма ва қўрғошин-руҳ рудаларини казиб олиш ва бойитиш), нефтни қайта ишлаш, енгил (ип-газлама, жун, ипак матолари, трикотаж, кўн-пойабзал, тикувчилик буюмлари и.ч., гилам тўқиш), озиқ-овқат (гўшт-сут, ун-ёрма ва б.) саноати.

10-жадвал

Қирғизстон Республикасида ёқилғи казиб чиқариш динамикаси

Йиллар	Кўмир минг. т.	Нефть(газ конденса-ти билан) минг.т.	Табиий газ млн м ³
1998	550	77,1	17,9
1999	417	77,0	25,1
2000	419	77,0	31,9
2001	2270	68,0	34,8
2005	3160	79,2	45,9

Манба: Интернет маълуматлари.

Кўмир саноати. Қирғизстонда кўмир соҳасида 12 та шахта ва очиқ усулдаги карерлар ишламоқда. Республикада йилдан-йилга кўмир казиб чиқариш ҳажми ошиб бормоқда.

Географик ўрнига ва табиий-ўзлаштириш имкониятларига кўра Жанубий Қирғизистон кўмир конларидан Кўкёнғоқ ва Тошкўмир (юқори сифатли тош кўмир), Қизил Қия ва Сулюкта (кўнғир кўмир) конлари энг яхши шароитга эга. Бу конлар республикада казиб чиқарилаётган кўмирнинг 95 % га яқинини бермоқда. Баланд тоғли Норин ва Иссиқкўл ҳудудларида жойлашган кўмир конлари (Қора Кичик, Норин) асосан кўнғир кўмирли ва ўзлаштирилиши имкониятлари жуда мураккаб.

Нефт ва газ саноати. Қирғизстонда нефт ва газ қайта ишловчи “Қирғизмунайгаз” АЖ ва “Қирғиз петролеум компани” қк фаолият олиб бормоқда.

Электроэнергетика саноати. Тармоқнинг энг аҳамиятли йўналиши электро-энергетика саноатидир. Қирғизистонинг бу саноатини бир тармоқли деб аташ мумкин. Гап шундаки, жами ишлаб чиқариладиган электр энергиясининг 90% дан ортиғи ГЭСларда ишлаб чиқарилади. Қирғизстонда қуввати 3,6 млн кВт бўлган 17та электростанция (15та ИЭС ва 2та Иссык-Куль электромарказ) фаолият кўрсатмоқда. Шунингдек қуввати 42 мВт бўлган 13 та кичик электростанциялар ишламоқда (йилига 125 млн кВт/с). Хар йили республикада 12,9 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади. Шундан 2,5 млрд. кВт/соат электр энергиясини қушни мамлакатларга экспорт қилади.

11-жадвал

ГЭСларда электроэнергия ишлаб чиқариш динамикаси.

ГЭСлар номи	Қуввати (МВт)	Энергия и/ч (млрд кВт/с)	Ишга туширилган Вақти (йил)
Учкўрғон	180	0,75	1962
Тўқтагул	1200	4,1	1975
Отбоши	40	0,12	1982
Қурибсой	800	2,6	1982
Тошкўмир	450	1,5	1987
Шамолдисой	240	0,91	1995

Манба: Интернет маълуматлари.

Асосий ГЭСлари Норин дарёсида қурилган. Бу дарёда режа бўйича 6 та йирик ГЭСлардан иборат каскадни қурилиши режалаштирилган. Ҳозирги вақтда Учкўрғон, Қурибсой, Тўқтагул, Отбоши, Тошкўмир ва Шамолдисой ГЭСлари қурилган. ГЭСларнинг энг йирига Тўқтагул бўлиб, умумий қуввати 1,2 млн кВтдир. Ишлаб чиқарилаётган электр энергиясининг таннари асосан гидроқувватлар ҳисобидан бўлганлиги учун, анча арзондир.

Металлургия саноати корхоналари асосан металл рудаларини қазиб чиқариш, уларни тозалаб бойитилган руда концентратларини тайёрлаш билан шуғулланади. Истеъмол тайёр металлга айлантириш ишлари Қозоғистон, Россия ва бошқа республикалар корхоналарида амалга оширилади. Кон-бойитиш корхоналарининг асосийлари Сумсар (полиметалл), Хайдаркон (симоб), Қадамжой (сурма),

Сарижаз (калайи) ҳисобланади. Мешкед, Қумбел, Қулжа-Башат конларидан вольфрам, олтин, калайи казиб олинади. 1996 йил Канаданинг “Камеко” ҳусусий корпорацияси билан ҳамкорликда Қирғизстон-Канада “Кумтар голд опереитинг компани” ққ ташкил этилди. Келишувга кура ундирилган олтиннинг 2/3 қисми Қирғизстонга, 1/3 қисми “Камеко” ҳусусий корпорациясига тегишлидир. 1998 йилда “Камеко” ҳусусий корпорацияси томонидан 20,3 т. олтин 221,4 млн АҚШ доллариға сотилган. Келажакда корпорация томонидан йилиға 30 т. олтин казиб чиқариш мўлжалланмоқда. Талас областининг баланд тоғли ҳудудларида Жерой олтин кони базасида 1997 йилда машҳур Австралия компанияси “Нормандия майнинг лимитед” ва “Қирғизолтин” давлат концерни билан ҳамкорликда қидирув ишларини олиб бормоқда. Бу конни ўзлаштиришға 100 млн АҚШ доллари сарфланмоқда ва йилиға 5-6 т. олтинни қайта ишлаш кўзда тутилган. Шунингдек Чув водисида ҳам Қора-Болта тоғ-кон комбинати ва Малайзиянинг “Берхард” тоғ-кон корпорацияси билан ҳамкорликда қўшма корхона ташкил қилинди ва бу лойиҳаға Канаданинг “Килборн” фирмаси ҳам қушилди.

Машинасозлик нисбатан яхши ривожланган. Электротехника, қишлоқ хўжалик, транспорт машинасозлиғи, қисман аниқ ва мураккаб машинасозлиғи тармоқда асосий ўринға эға. Мазкур тармоққа тегишли бўлган 494 та корхона фаолият курсатмоқда. Шулардан электротехника машинасозлиғи корхоналари 12та, кимё ва нефткимёси машинасозлигининг 2та йирик корхонаси, станоксозлик машинасозлиғида 3та корхона, приборсозликда 9та корхона, автомобил саноатида 3та корхона, трактор ва қишлоқ хўжалик машинасозлиғида 3та корхона, металсозликда 64та корхона ва бошқа машинасозлик тармоқларида 16та. Машинасозлик саноати ичида электротехника машинасозлиғи салмоқли ўринни эгаллайда (56%). Электротехника машинасозлиғи иқтисодиётда ҳам муҳим урин эгаллайди. Уларнинг корхоналари асосан Бишкек (хашак тайёрлаш (пресслаш) машиналари, ўлчов асбоблари, электрон ҳисоблаш техникаси, автомашина йиғув корхоналар), Мойлисой (электр ёритқич воситалари), Ўш (механика, таъмирлаш корхоналари) ва бошқалар ҳисобланади.

Енгил саноат. Республика саноатининг йирик тармоқларидан бири енгил саноат ҳамдир. Унинг энг йирик ишлаб чиқариш марказлари асосан Бишкек ва Ўш шаҳарларидир. Бишкекда дағал жун газлама, уст-бош кийимлари тикиш, трикотаж, пойабзал корхоналари, Ўшда эса ип-газлама ва шойи газлама комбинатлари, Тўқмоқ жун қайта ишлаш фабрикаси, Қора-Болта гилам фабрикаси, Қоракўл, Талас, Жалолобод шаҳарларида тикувчилик фабрикалари, Қизилқия ва Янгиер шаҳарларида пойабзал фабрикалари жойлашган.

Озиқ-овқат саноати. Қирғизистон саноатининг яна бир йирик тармоғи озиқ-овқат саноатидир. Унинг тармоқлари республика ҳудуди бўйлаб кенг ёйилган. Қанд-шакар саноати корхоналари Шимолий Қирғизистоннинг Чу ва Талас водийларида жойлашган. Ёғ-мой, тамаки, гўшт-сут, ун, консерва, иссиқ ва совуқ ичимликлар каби маҳсулотлар ишлаб чиқариш корхоналари Қирғизистоннинг асосий шаҳарлари бўйлаб жойлаштирилган. Жумладан гўшт саноатининг Бишкек, Ўш, Қоракўл, Қайинди ва бошқа шаҳарларда 15та йирик корхоналари бор. Бишкек, Тўқмоқ, Қора-Болта, Қизилсу, Беловодск шаҳарларида сут маҳсулотлари корхоналари, Бишкек, Тўқмоқ, Иссыккўл шаҳарларида мева-консерва комбинатлари, Бишкек, Қора-Болта, Беловодск, Жалолобод шаҳарларида алкоғолли ичимликлар корхонаси, Қант, Тўқмоқ, Беловодск шаҳарларида шакар заводлари, Бишкек, Тўқмоқ, Қора-Болта, Ўш, Жалолобод шаҳарларида нон маҳсулотлари корхоналари, Қизилқия, Ўш, Жалолобод шаҳарларида тамаки фабрикалари, Тўқмоқ, Ўш, Қорасу шаҳарларида ёғ-мой комбинатлари, Бишкек, Тўқмоқ, Қора-Болта, Ўш, Жалолобод, Қорасу, Қоракўл, Балиқчи, Сулюкта шаҳарларида ун-крупа саноати корхоналари жойлашган.

Қишлоқ хўжалиги. Қирғизистон Ўрта Осиё мамлакатлари орасида пахтачилик мажмуасининг ҳиссаси пастлиги билан ажралиб туради. Жумладан, 2005 йилда республика бўйича атиги 70 минг тонна пахта ҳосили йиғиб олинган. Амалда бу ҳажмдаги пахтани Ўзбекистоннинг битта тумани бериши мумкин. Бунинг асосий сабаби республиканинг табиий агроиклим шароити билан боғлиқ. Шу асосда унинг деҳқончилик тармоқлари шаклланган. Республикада қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерлар майдони 10,6 млн. гектар (мамлакат ҳудудининг 50,9

%). 1 млн. гектар ер суғорилади. Сўнгга йилларда экин майдонлари деҳқончилик тармоқлари ўртасида қуйидагача тексимланмоқда (жами экин майдонларига нисбатан % ҳисобида) донли экинлар - 55,9 %, техника экинлари – 11,8 %, картошка, сабзавот, полиз экинлари–11,1 % ва ем-хашак экинлари 22,2 %.

12-жадвал

Донли экинларнинг кўрсаткичлари

Йиллар	Майдони минг. га	Ялпи ҳосил минг. т	Ҳосилдорлик ц/га
1991	539,8	1373,9	25,5
1992	572,7	1516,5	26,5
1993	612,2	1507,8	24,6
1994	558,4	996,3	17,8
1995	503,8	913,3	18,1
1996	585,8	1329,3	22,7
1997	667,6	1619,0	24,2
1998	623,0	1619,0	26,0
1999	620,7	1630,0	26,2
2000	589,7	1568,7	26,4
2005	568,6	1478,5	25,2

Манба: Интернет маълуматлари.

Дарҳақиқат, донли экинлар экиладиган майдонлар ҳиссасига кўра Қирғизистон минтақада сўнгги ўн йилликлар давомида Қозоғистон ва Ўзбекистондан кейин учинчи ўринни эгаллаб келмоқда. Унинг барча водийларида энг кўп экиладиган ғалла экини буғдойдир. Тоғ этакларида арпа, суғориладиган майдонларда маккажўхори ва шоли анча кенг тарқалган. Шунингдек, дуккакли экинлар (нўхат, мош, ловия) ҳам аҳамиятлидир.

13-жадвал

Буғдой етиштириш

Йиллар	Майдони минг. га	Ялпи ҳосил минг. т	Ҳосилдорлик ц/га
1991	188,7	434,3	23,0
1992	246,7	634,4	25,7
1993	333,7	830,7	24,9
1994	320,5	565,6	17,6
1995	340,6	625,0	18,3

1996	434,0	964,1	22,2
1997	537,0	1273,7	23,7
1998	488,6	1203,7	24,6
1999	456,6	1109,1	24,3
2000	443,7	1039,1	23,4
2005	438,9	986,0	23,2

Манба: Интернет маълуматлари.

Тоғ этакларида арпа, суғориладиган майдонларда маккажўхори ва шоли анча кенг тарқалган. Шунингдек, дуккакли экинлар (нўхат, мош, ловия) ҳам аҳамиятлидир.

14-жадвал

Қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш

Қишлоқ хўжалик экинлари	1990	1995	2000	2005
Арпа (минг га)	266,4	150,7	8,8	60,8
Ялпи ҳосил минг. т	591,6	158,9	105,2	148,0
Ҳосилдорлик ц/га	22,2	10,5	17,1	14,8
Маккажўхори (минг га)	65,7	35	66,5	63,7
Ялпи ҳосил минг. т	40,6	116,1	338,3	302,0
Ҳосилдорлик ц/га	610,8	33,2	51,6	48,6
Шоли (минг га)	1,2	4,5	6,4	5,8
Ялпи ҳосил минг. т	2,1	6,7	1,9	2,1
Ҳосилдорлик ц/га	17,5	14,9	29,7	25,4

Манба: Интернет маълуматлари.

Технака экинлари - пахта, қанд лавлаги, тамаки, кунгабоқар, соя кабилар - республика ҳудудида аниқ районлаштирилган ҳолда экилади. Жумладан, пахта, тамаки асосан Жанубий Қирғизистонда қанд лавлаги, соя, кунгабоқар, қисман тамаки Шимолий Қирғизистонда кўпроқ макон топган.

Картошка кўпроқ Шимолий Қирғизистонда экилса, сабзавот ва айниқса полиз экинлари Жанубий Қирғизистонда кўпроқ етиштирилади.

Картошка етиштириш динамикаси

Йиллар	Майдони минг. га	Ялпи хосилдорлик минг. т	Хосилдорлик ц/га
1991	22,4	137	326,3
1992	27,1	124	362
1993	26,6	108	308,2
1994	34,1	90,2	310,9
1995	43,7	98,7	431,6
1996	49,1	114,5	562,4
1997	56,1	120,9	678
1998	58,9	131,2	773,5
1999	64,0	149,5	957,2
2000	68,9	150,9	1045,5
2005	65,2	138,7	982,6

Манба: Интернет маълуматлари.

Жанубий Қирғизистон ва Чув водийсида сабзавотларнинг иссиқсевар турлари етиштирилади (бодринг, помидор, булғор қалампери, боқлажон, пиёз). Тоғли зоналарда (Иссиқкўл ботиғи, Талас водийси) карам, редиска, илдизмевали сабзавотларнинг эртапишар навлари етиштирилади. Қирғизистонда жами бўлиб сабзавотларнинг 20 тури етиштирилади. Сунгги йилларда мамлакатда сабзавотларни иссиқхоналарда етиштириш кўлга олинмоқда ва иссиқхона майдонлари ортиб бормоқда. Иссиқхоналарнинг катта майдонлари Чув водийсидадир.

Энг кўп экин майдонлари ем-хашак экинлари учун ҳам ажратилади ва у Қирғизистоннинг барча районларига хосдир. Бунинг асосий сабаби республикада чорвачилик энг аҳамиятли (ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда уларнинг хиссаси деярли тенгдир) тармоқлардан ҳисобланади. Бунинг устига Қирғизистон яйловларидан асосан мазсумий фойдаланиш мумкин. Гап шундаки, унинг яйловлари чорвачилик учун фақат ёздагина аҳамиятли. Қишлоқ яйловлари эса Қирғизистонда жуда ҳам чекланган. Шу сабабли қишда кўп сонли чорва молларини асосан кўлда овқат бериб боқилиши талаб этилади ва улар емиши учун шунчалик кўп миқдорда экин майдонлари ажратилади.

Сабзавотлар етиштириш динамикаси

Йиллар	Майдони минг. га	Ялпи хосилдорлик минг. т	Хосилдорлик ц/га
1991	19,5	399	170,0
1992	22,2	404	154,0
1993	14,9	255,3	140,0
1994	22,4	262,2	115,2
1995	30,6	318,4	103,2
1996	32,2	368,5	113,4
1997	36,1	478,7	132,0
1998	38,4	555,9	143,0
1999	46,9	719,3	152,0
2000	46,9	746,8	157,0
2005	42,4	684,6	148,3

Манба: Интернет маълуматлари.

Чорвачилигида етакчи тармоғи қўйчиликдир. 2005 йилда республикада 3,7 млн қўйлар қайд қилинган (1990 йилда уларнинг соии 10 млн бошга яқин эди). Асосан майин ва ярим майин жунли қўйлар энг кўп тарқалган. Қорамолчилик чорвачиликнинг иккинчи соҳасидир. Жами қорамоллар сони 1 млн бошга яқин. Асосан интенсив деҳқончилик районларида бу тармоқ энг кўп аҳамиятга эга. Шунингдек, 360 минг йилқи, 200 минг чўчка, 2,1 млн га яқин паррандалар мавжуд. Буларга қўшимча, асаларичилик, Жанубий Қирғизистонда пиллачилик, баланд тоғ районларида тоғ қўтосчилиги ҳам мамлакат иқтисодиётида ўз ўрнига эга.

Чорва моллари таркиби (минг бош ҳисобида)

Йиллар	Қорамол	Қўй ва эчки	Чўчка	Паррандачилик
1991	518,6	9106,6	357,7	13571,2
1992	514,7	8361,7	----	10420,5
1993	511,2	6972,6	246,6	6916,5
1994	480,9	4783	169,4	2208,5
1995	470,9	3899,4	113,9	2031,8
1996	459,9	3312,9	88,0	2122,4
1997	473,5	3333,5	92,6	2329,6
1998	492,2	3308,5	105,5	2727,5
1999	511,5	3263,8	104,8	2979,9
2000	523,8	3197,8	101,1	3063,7
2005	533,4	3098,2	97,1	3453,3

Манба: Интернет маълуматлари.

Транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалари. Қирғизистоннинг юк обороти бўйича энг йирик тармоғи темир йўл транспортидир. Унинг ҳиссасига жами ташилган юкларнинг 64 % тўғри келади. Темир йўлларнинг умумий узунлиги 400 км га яқин бўлиб, Ўрта Осиё республикалари орасида у энг қисқадир. Айниқса Қирғизистоннинг давлатлараро юкларини ташишида бу тармоқнинг аҳамияти катта.

Ички районлараро юк ташишда асосан автомобиль транспорти етакчилик қилади. Республика ҳудуди тоғли ва темир йўл транспорти асосан айланма йўллар орқали ҳаракат қиладиган бўлганлиги учун жами юк оборотида унинг ҳиссаси нисбатан юқори (31%). Юкларнинг асосий қисми асосан ёз ойларида Шимолий ва Жанубий Қирғизистон районлари ўртасида ташилади.

Сув транспорти асосан Иссыккўл доирасида, кўпроқ Балиқчи ва Қорақўл шаҳарлари орасида юк ташиш ишларини амалга оширади. Шу сабабли унинг имкониятлари анча чекланган.

Ҳаво транспортининг аҳамияти эса табиатининг тоғлилик характери туфайли анча юқори. У республиканинг баланд тоғли районларини бир-бири билан боғлашда ва халқаро алоқаларни самарали ташкил этишда катта хизмат қилмоқда.

Қирғизистоннинг ташқи иқтисодий алоқалар мустақиллик йилларида ҳар тарафлама ривожланиб бормоқда. Республиканинг иқтисодий алоқалари сўнгги йилларда тобора кўпроқ жаҳоннинг бошқа давлатлари, биринчи навбатда турли ривожланган давлатлари билан олиб борилмоқда. Экспортга асосан минерал бойликлар концентратлари, гўшт-сут маҳсулотлари, жун ва тери, тамаки, қисман шакар, сабзавот ва мевалар, хашак пресшлаш машиналари, электр лампочкалар ва бошқаларни чиқармоқда. Импорт маҳсулотлари сифатида асосан саноат корхоналари учун технологик жиҳозлар, кимёвий воситалар, металл, ёқилғи-мойлаш воситалари, табиий газ, айрим турдаги енгил ва озиқ-овқат бошқа давлатлардан келтиради. Кўриниб турибдики, республика экспортида асосан хом

ашё маҳсулотлари, импортида эса истеъмолга тайёр оғир ва енгил саноат маҳсулотлари кўпроқ қатнашмоқда.

Иқтисодий районлари.

Иқтисодий ривожланиш даражаси ва ишлаб чиқариш ихтисосига кўра, рельефининг, иқлимининг ўзига ҳослиги асосида етти та район ажратилган. Булар ўз навбатида учта иқтисодий зонани ташкил этади. Шимолий (Чув, Исиккўл, Талас), Марказий (Норин), Жанубий (Ўш-Жалолобод, Қуйи Норин, Қадамжой - Ҳайдаркен).

Шимолий иқтисодий район. Чув водийси Қирғизистоннинг шимолида жойлашган бўлиб Қозоғистон билан чегарадош. Минтақа табиий ресурсларга унчалик бой эмас. Асосий бойликлари полиметалл рудалари, қурилиш материаллари ва бошқалардир. Шунингдек бу ерда иссиқ минерал булақлар ҳам топилган бўлиб, улар асосида Исиккота курорти ишга туширилган. Чув водийси республиканинг қулай транспорт-географик ўрнини эгаллайди. Унинг ҳудуди орқали муҳим транспорт магистраллари - Луговой -Бишкек – Балиқчи темир йўли, Тошкент-Бишкек-Алмати автомобил йўллари ўтказилган. Чув водийси Республиканинг асосий саноат ва қишлоқ хўжалик минтақаси ҳисобланади. Асосий саноат тармоқларидан машинасозликда-физик приборлар, электро-техника маҳсулотлари, қишлоқ хўжалик машиналари, автомобиллар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Шунингдек енгил, озиқ-овқат ва қурилиш материаллари саноати ҳам яхши ривожланган. Чув водийси мамлакатнинг асосий суғориладиган минтақасидир. Бу ерда республика суғориладиган ерларининг 1/3 қисми жойлашган. Ҳайдаладиган ерларда қанд лавлаги, дон, полиз экинлари, сабзавотлар экилади. Дон етиштириш бўйича Чув водийси етакчи ўринда туради. Республикада етиштириладиган доннинг 40 фоизи шу ерга тўғри келади. Донли экинлардан бўғдой кўп етиштирилади. Бундан ташқари тарик, маккажўхори

етиштириш ҳам яхши йўлга қўйилган. Бишкек, Тўқмоқ, Қораболта каби саноат марказлари атрофларида сабзавотчилик ривожланган. Чув водийсида Республиканинг 60 фоиздан ортиқ сабзавотлари етиштирилади. Боғдорчилик ва узумчилик ҳам суғориладиган ерларда ривожланган. Водийда сут-гўшт чорвачилиги устун туради. Шунингдек қўйчилик, чўчқачилик, паррандачилик ҳам яхши ривожланган.

Чув водийси бошқа районларга нисбатан юқори даражада урбанизациялашган. Жами аҳолисининг 55 фоизга яқини шаҳарларда яшайди.

Унинг ҳудудида республика аҳолисининг 1/3 қисми истиқомат қилади. Водийда аҳоли зичлиги 1 км²га 75 кишидан ортади.

Водийнинг марказий қисмида мамлакат пойтахти Бишкек шаҳри жойлашган. Шаҳарда хилма-хил саноат корхоналари қурилган. Булардан йирик қишлоқ хўжалик машинасозлиги, автомобил йиғиш, электрон ҳисоблаш машиналари, чарм-пойабзал, трикотаж ва бошқа саноат корхоналари ишлаб турибди.

Бишкек йирик маданият маркази ҳамдир. Бу ерда кўплаб олий ўқув юртлари, коллежлар ва умумтаълим мактаблари мавжуд. Шаҳарда барча замонавий транспорт турлари ривожланган. Шаҳар ўзининг кўкаламзорлиги, замонавийлиги билан ажралиб туради. Бишкекдан ташқари водийда Тўқмоқ ва Қораболта шаҳарлари жойлашган.

Тўқмоқда йирик корхоналардан тўқувчилик фабрикаси, ойна заводи, жунни қайта ишлаш фабрикалари ишлаб турибди. Шунингдек шаҳарда шакар, сут, гўшт, ун ва ун маҳсулотлари, консерва ишлаб чиқариш ва бошқа озиқ-овқат корхоналари бор.

Машинасозликни асосини иккита авторемонт заводи ташкил этади.

Қораболта шаҳри Бишкекдан 60 км ғарбда жойлашган ёш шаҳарлардан биридир. Шаҳар йирик транспорт марказига айланган. Унинг ҳудудидан Бишкек-Ўш, Бишкек-Тошкент автомагистраллари ўтган. Шаҳарда шакар, спирт, сут заводлари, ун ва ун маҳсулотлари саноати, электротехник ўйинчоқлар заводи ва бошқа корхоналар ишлаб турибди.

Йсикқўл водийси республиканинг 12 фоиз худудини ташкил этади. Исикқўл ботиғи шимолда Кунгай Олатов, Жанубда Терской Олтови билан ўралган. Табиий ресурсларидан тошқўмир, қалай рудалари, турли қурилиш материаллари ва бошқалар топилган. Шунингдек водийда минерал булоқлар ва шифобахш балчиқлар ҳам мавжуд бўлиб, улар асосида Жети-Оғиз, Оқсу, Жергалан каби курорт-санаторийлари ишлаб турибди.

Водий хўжалигида майин юнгли қўйчилик, гўшт ва сут чорвачилиги, йилқичилик етакчи ўринда туради.

Дехқончилик асосан водийнинг шарқий қисмида ривожланган. Бу ерларда дончилик, картошка етиштириш, ҳамда чорва моллари учун озуқабоп экинлар етиштириш яхши йўлга қўйилган. Боғдорчиликда олма, шафтоли, қора смородина кабилар экилади.

Минтақа саноати қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Бундан ташқари қурилиш материаллари, айрим машинасозлик тармоқлари, тикувчилик, ёғочсозлик, қўмир, балиқ саноати ва бошқалар ривожланган. Исикқўл водийси рекреацион ресурсларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу ерга нафақат МДХ давлатларидан, балки бошқа ўзоқ хорижий мамлакатлардан ҳам дам олувчилар ташриф буюришади.

Водийнинг 70 фоиз аҳолиси қишлоқларда яшайди. Асосий шаҳарлари Қоракўл, Балиқчи, Чўлпонота.

Талас водийси Шимолий Қирғизистондаги энг кам ривожланган райондир. Бу ерда асосан қишлоқ хўжалиги билан шуғулланишади. Водий чорвачилигида майин юнгли қўйчилик, қорамолчилик, йилқичилик деҳқончиликда эса тамаки, маккажўхори, буғдой, сабзавот етиштириш ва мевачиликка ихтисослашган.

Саноати маҳаллий қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайди. Охирги йилларда электроэнергетика саноати ҳам ривожланиб бормоқда. Тоғ-кон саноати шаклланимоқда.

Маркази Талас шаҳри. Шаҳарда пойабзал ва тикувчилик фабрикалари, сут заводлари, қурилиш материаллари ва бошқа саноат корхоналари жойлашган.

Таласдан ташқари Қоракўл шаҳри ҳам бор. У Тухтағул сув омборининг қурилиши билан ташкил топган.

Марказий Қирғизстон (Норин вилояти) Республика ҳудудининг 26 фоизини, аҳолисининг эса 6 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1 км²га 5,5 киши тўғри келади. Минтақа баланд тоғлардан иборат бўлиб, бошқа иқтисодий зоналар ва асосий темир йўллардан олисда жойлашган. Минтақани - Шимолий Қирғизистон билан доволон орқали ўтган Норин - Балиқчи - Бишкек автомобил йўли боғлаб туради.

Иқтисодий районнинг асосий бойлиги - Норин дарёси ва унинг irmoқ-ларидаги гидроэнергия ресурслари, ҳамда бепоеън яйловлардир. Минтақанинг фойдали қазилмалари кўнғир кўмир, темир рудаси, олтин, минерал туз ва бошқалар бўлиб ҳали тўлиқ ўрганилмаган.

Район хўжалигида яйлов чорвачилиги устун туради. Аҳолиси чорвачилик билан шуғулланади. Бу ерда кўплаб майин жунли қўйлар боқилади. Республикада етиштириладиган жуннинг 1/5 қисмини етказиб беради. Дехқончилик яхши ривожланмаган.

Минтақанинг айрим ҳудудларида дон етиштириш, доривор кўкнори ва чорва учун озукабоп экинлар экилади.

Аҳоли манзилгоҳлари дарё водийларида ва тоғ оралиғи ботикларида жойлашган бўлиб, бир-биридан анча узилиб қолган. Районнинг маъмурий маркази Норин шаҳри бўлиб, Норин дарёсининг чап қирғоғида, денгиз сатҳидан 2037 метр баландда жойлашган. Шаҳарда гўшт-сут комбинатлари, сут заводи, тикувчилик фабрикаси ва бошқа корхоналар ишлаб турибди.

Жанубий Қирғизстон- Республика ҳудудининг 33 фоизини аҳолисининг эса 43 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1 км²га 30 киши тўғри келади.

Минтақанинг катта қисми Фарғона водийсига тўғри келади. Баланд тоғлар Шимолий Қирғизистондан ажратиб туради. Шимолий Қирғизистон билан Жанубий Қирғизистон Бишкек-Ўш автомобил йўли билан алоқа олиб боришади.

Рельефида текисликлар билан бир қаторда тоғолди ва баланд тоғликлар ҳам бор.

Жанубий Қирғизистон табиий ресурсларга бойлиги билан ажралиб туради. Айниқса бу минтақада ёқилғи - энергетика ресурслари ва рангдор металлургия конлари кўп. Жумладан кўнғир ва тошкўмир конлари, нефт, газ, сурьма, симоб, рух, калай, олтингугурт, минерал туз ва бошқалар. Шунингдек минтақада шифобахш минерал булоқлар ҳам кўп.

Иқтисодий районда тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати, тоғ-кон саноати, рангдор металлургия, машинасозлик саноатлари яхши ривожланган.

Қишлоқ хўжалигида пахта ва тамаки етиштириш устун туради. Шунингдек районда дончилик, боғдорчилик, узумчилик ва сабзавотчилик ҳам яхши йўлга қўйилган. Минтақада чорвачилик сут-гўшт етиштиришга ихтисослашган. Чорва моллари суғориладиган ерларда ҳамда тоғ яйловларида боқилади.

Аҳолисининг асосий қисми минтақанинг шарқий қисмида истиқомат қилади. Бу ерда мамлакатнинг иккинчи йирик шаҳри Ўш жойлашган. Ўш вилояти аҳоли зичлиги бўйича республикада биричи ўринда туради (1 км² га 110 киши).

Ўш шаҳри Марказий Осиёдаги қадимги шаҳарлардан бири бўлиб, унинг иқтисодий географик ўрни жуда қулай. Шаҳар Оқбура дарёсининг ҳар икки соҳилида жойлашган бўлиб, Жанубий Қирғизистоннинг саноати ривожланган маркази ҳисобланади.

Шаҳардан Тяншан, Помир тоғлари орқали Қашғар, Ҳиндистон ва Афғонистонга карвон йўллари бошланган.

Замонавий Ўш шаҳрида кўплаб саноат корхоналари, олий ўқув юртлари жойлашган. Тўқимачилик комбинатлари, ипакчилик комбинати, насос заводи, темир-бетон конструкциялари заводи, Пединститут, Политехника институти ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ўш шаҳридан сўнг иккинчи йирик саноат маркази Жалолобод шаҳридир. Шаҳарда 20 дан ортиқ санаот корхоналари ишга туширилган. Булар: қурилиш материаллари комбинати, пахта тозалаш заводи, мебел фабрикаси, тикувчилик фабрикалари, тамаки фабрикаси ва бошқалардир. Жалолобод ўзининг минерал иссиқ сувлари ва шифобахш балчиқлари билан яна ҳам машҳур. Шаҳардаги курорт-санаторийларда тери, суяк, асаб ва бошқа касалликлар даволанади.

Областнинг шарқий қисмида Қорадарё водийсида Ўзган шаҳри жойлашган. Ўш каби Ўзган ҳам қадимий шаҳарлардан биридир. Қадимда бу ердан Марказий Осиёни Қошғар билан туташтирувчи савдо йўли ўтган. Шаҳарда қадимги тарихий обидалар кўп. Шаҳар қадимда Қорахонийлар давлатининг пойтахти бўлган. Шаҳар яқинида кўплаб минерал булоқлар топилган. Энг машҳури Қора-Шоро бўлиб, бу ерда минерал сувлар шишаларга қуйилади. Ўзганга нафақат республика, балки кўплаб хорижий мамлакатлардан сайёҳлар ташриф буюришади.

Тоғ-кон саноатининг ривожланиши натижасида Жанубий Қирғизистонда бир қанча ишчи посёлкалари ташкил топди. Мойлисой - республиканинг энг ёш шаҳарларидан бири бўлиб, нефт кони асосида бунёд этилган. Ҳозирги кунда шаҳарда электротехника саноати яхши ривожланган (Электролампа, ёритиш приборлари, электроизоляция маҳсулотлари).

Минтақадаги Қизилқия, Сулюкта, Тошкўмир, Кўк-Ёнғоқ каби шаҳарчалар кўмир конлари яқинида жойлашган ва асосий кўмир қазиб олувчи марказлар ҳисобланади. Булардан энг йириги Қизилқия бўлиб, Фарғона водийсига энг кўп кўмир чиқазади. Шунингдек шаҳарда ўтга чидамли маҳсулотлар, йирик тамаки фабрикаси каби саноат корхоналари ишлаб турибди.

Қизилқия яқинидаги симоб ва сурьма конлари асосида Кадамжой, Хайдаркен каби ишчи посёлкалари ташкил топган. Ҳозирги кунда Мойлисой, Хайдаркен, Кадамжой рангли металл қазиб олиш ва бойитиш марказлари ҳисобланади.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Ўрта Осиё Швейцарияси - баланд тоғлар, гўзал табиий ландшафтларга эга бўлганлиги учун Қирғизистон шундай ном ҳам олган.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Қирғизистон Республикасининг катталиги, чегаралари, ИГЎни

кўрсаткичларини аниқланг ва бошқа давлатларга таққосланг.

2. Қирғизистон халқининг шаклланаши, демографик хусусиятлари ва ҳудудий жойлашиш кўрсаткичларини таҳлил қилинг.
3. Республика табиий шароити ва табиий ресурсларининг муҳим томонлари ва географиясини аниқланг.
4. Қирғизистонинг асосий ишлаб чиқариш тармоқлари хусусиятлари ва географиясини баҳоланг
5. Республиканинг асосий иқтисодий районларини ўрганинг ва уларни таққосланг.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Кўкёнгёк конидан қайси фойдали қазилма қазиб олинади?

- А) Алюмин. В) Газ. С) Нефть. Д) Кўмир.

2. Қирғизистонда аҳолининг ўртача зичлиги 1 кв.м.га қанча киши тўғри келади?

- А) 20. В) 22. С) 24. Д) 26.

3. Қирғизистон давлати гидроэнергетика ресурслар бўйича МДХда нечанчи уринда туради?

- А) 3. В) 5. С) 7. Д) 9.

4. Қадамжой ва Хайдаркент конлари қайси давлат ҳудудида?

- А) Ўзбекистон. В) Қозоғистон.
С) Тожикистон. Д) Қирғизистон.

5. Қирғизистонда халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг қанча фоизи қишлоқ хўжалигига тўғри келади?

- А) 35. В) 40. С) 45. Д) 50.

6. Қирғизистонда қанча област мавжуд?

- А) 3. В) 4. С) 5. Д) 7.

7. Қирғизистон Республикаси майдони бўйича жаҳонда нечанчи ўринни эгаллайди?

- А) 6. В) 7. С) 8. Д) 9.

94. Туктағул сув омбори қайси давлат ҳудудида?

А) Қирғизистон.
С) Ўзбекистон.

В) Қозоғистон.
Д) Туркманистон.

8. Қирғизистонда лампа заводи қайси шаҳарда жойлашган?

А) Бишкек. В) Талас. С) Норин. Д) Мойлисой.

9. Қирғизистонда чорвачиликнинг етакчи тармоғи қайси тармоқ?

А) Туячилик. В) Қўйчилик.
С) Қорамолчилик. Д) Паррандачилик.

10. Қирғизистонда қорамоллар сони неча бош?

А) 437,8 минг В) 523,8 минг С) 600,8 минг Д) 800,6 минг.

14-Мавзу: Тожикистон Республикаси.

Тоҷик халқининг тарихи Ўрта Осиёлик халқлар: ўзбеклар, қирғизлар, туркманлар тарихи билан муҳим боғланиб кетган. Уларнинг қадимги авлодлари: бактриялик, суғдлар, саклар, массагетлар- ҳозирги Ўрта Осиё, қисман Хуросон ва хатто Хиндикуш ҳудудларида яшашган.

Амударёнинг юқори қисмида барпо бўлган Бактрия ва Суғдиёна давлатлари эрамиздан олдинги 6-4 асрларда Ахоманийлар империяси таркибига кирган. Бу империя мелоддан олдинги 320 йилда Александр (Искандар Зулқарнай) қўшинлари томонидан парчаланиб кетган ва унинг бир қисми Салавкийлар, катта қисми Юнон-Бактрия подшолиги таркибига кирган. 5 асрда Бактрия ва Суғдуёна ҳудудлари ҳамда бошқа областларни Эфталитлар (оқ ғуннлар) эгаллаб олишган. 6-асрнинг 2-ярмида Тожикистон ҳудуди Турк хоқонлиги, 7-8-асрларда араблар томонидан эгалланди ва бу ҳудудда ислом дини жорий қилина бошланди.

9-10 асрларда Тожикистон ҳудудининг маълум қисми Тоҳирийлар ва Сомонийлар давлати таркибида, 9-13 асрларда Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Ҳурийлар, Қорахитойлар, Хоразимшоҳлар давлатлари таркибида бўлган. 9-асрнинг охирида (874й) Боғдод халифалигига қарам бўлмаган ҳудудда тожик феодал давлати—Сомонийлар давлати барпо этилди. Сомонийлар даврида тожик халқининг шакилланиш жараёни тўғалланди, унинг тили ҳукумрон тилга айланди.

Сомонийлар давлатининг 100 йилдан ортиқ ҳукумронлик даврида шаҳарлар қурилди, маданият, ҳунармандчилик ривожланди. Форс-тожик шеърятининг асосчиси Рудаки, “Шохнома” асарининг яратувчиси Фирдавсийлар шу даврда яшаган ва ижод қилган. Бироқ, феодал ҳукумронларнинг ўзаро урушлари натижасида давлат парчаланиб кетди. Оқибатда 999 йилда бу ҳудудни туркий тилда сўзлашувчилар эгаллаб олишди. 12 асрда бу ҳудудда Салжукийлар (турк тилида сўзлашувчи) давлат барпо этилди.

1219–1221 йилларда мўғиллар итилоси туфайли бу ҳудудда маданий, ижтимоий–иқтисодий ҳаётга жиддий зарар етказилди.

14 – асрнинг 2–ярмидан бошлаб бу ҳудуд Амир Темур ва Темурийлар томонидан бошқарилди. Шаҳарлар қурилди, ободончилик ишлари ривожланди, деҳқончилик тикланди, фан ва маданият ўсди.

16-аср давомида Ўрта Осиё кўчманчи қабила бошлиғи Муҳаммад Шайбонийхон, Абдуллахонлар (1557-1598 йй.) томонидан бошқарилди. 1558 йилда Абдуллахон II Аштархонийлар томонидан ўлдирилди ва улар Ўрта Осиёнинг катта қисмини ва Балх областига 17-асргача ҳукумронлик қилишди. Ўзаро урушлар кучайди, натижада Хива хонлиги ташкил топди. 18-асрда Ўрта Осиёда хонликлар сони кўпайди, мустақил иш юритилди, ўзаро урушлар олиб борилди. Ҳозирги ҳудудда Ҳисор, Қўлоб, Қоратегин, Дарвиз, Вахан, Шуғнон князликлари вужудга келди. Бу асрда тожикларнинг кўп қисми Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ҳудудларида истиқомат қилдилар.

XIX асрнинг 2-ярмида Ўрта Осиё чор Россияси томонидан босиб олинди. Туркистон генерал-губернаторлиги вужудга келди. Унга Тожикистоннинг Помир ва Шимолий районлари қаради. Тожикистоннинг марказий ва жанубий районлари Бухоро амирлигига қаради. Россияда Октябр тўнтаришидан сўнг 1917 ноябр 1918 февралда Шимолий Тожикистонда шўро ҳокимияти ўрнатилди ва Туркистон АССР таркибига кирди. Қолган ҳудуди Бухоро амирлиги таркибида бўлди. 1920 йил Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил топди.

1924 йил Октябрь ойида Совет ҳокимияти томонидан ўтказилган миллий чегаралаш туфайли Тожикистон АССР ташкил бўлди ва Ўзбекистон республикаси таркибида фаолият кўрсата бошлади. Унинг таркибида 1925 йил январь ойидан бошлаб Тоғли Бадахшон автоном области ташкил топди. 1929 йил 5 декабридан у Тожикистон ССР мақомини олди. 1991 йил 9 сентябрь Тожикистон республикасининг мустақиллик куни ҳисобланади. Шу кундан бошлаб Тожикистон республикаси жаҳон сиёсий харитасида мустақил давлат сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. У БМТнинг кўплаб сиёсий, иқтисодий-молиявий, ижтимоий ташкилот ва жамиятларнинг аъзосидир.

Тожикистон республикасининг иқтисодий географик ўрни (ИГЎ) ўзига хосдир. Унинг ИГЎси бир қатор омиллар асосида маълум ноқулайликларга эга. Булар ҳозирги вақтда қуйидагилардир:

1. У Марказий Осиёнинг чекка жануби-шарқида жойлашган, Собиқ иттифок даврида шу сабабли бу республикага олиб келинган, транспорт йўллари у орқали бошқа районлар, республикаларга ўтиб кетмайди. Ҳозирги мустақиллик йилларида бу Республиканинг жаҳон давлатлари билан бир томонлама алоқа қила олиши унга иқтисодий-сиёсий жиҳатдан катта қийинчиликларни келтириб чиқармоқда.
2. Тожикистон ва уни ўраб турган давлатлар рельефининг баланд тоғликдан иборатлиги ўз ички районлари ва қўшни мамлакатлар билан кўп қиррали алоқаларни олиб боришда ҳам катта қийинчиликларни туғдиради. Жумладан, у жаҳон мамлакатлари билан фақат битта Ўзбекистон орқали ўтадиган йўллар орқалигина боғлана олиши мумкин. Бу йўл Шимолий ва Жанубий Тожикистон ҳудудларини ҳам бир-бирлари билан боғлаб туради ва ҳатто, ён қўшинлар ҳисобланадиган Хитой ва Афғонистон билан ҳозиргача замонавий темир ва автомобил йўллари орқали боғлана олиш имконияти йўқ;
3. Ўзбекларнинг «Қўшнинг тинч – сен тинч» мақоли Тожикистондаги сиёсий танглик сабабларида ўз исботини топган кўринади. Мана, 20 йилдан ҳам кўп бўлдики, қўшниси Афғонистон халқаро нотинчлик, терроризм, диний экстремизм ва Ислом фундаментамизминг уяси бўлиб келмоқда. Бу ҳолатлар Тожикистонининг

ИГЎнинг анча ноқулайлигини кўрсатади. Табиийки, ИГЎнинг бу хусусиятлари республика иқтисодиётининг ривожланишида кўшимча муаммоларни келтириб чиқарди.

Тожикистоннинг маъмурий-сиёсий таркибида Тоғли Бадахшон автоном республикаси, Сўғд, Хатлон областлари ва республика марказига бўйсунадиган Ҳиссор водийси туманлари бор. Тожикистоннинг сиёсий ижтимоий маркази Душанбе шаҳри бўлиб, унда 600 000 аҳоли яшайди.

Республиканинг умумий майдони 143,1 минг км² бўлиб, у Марказий Осиёда энг кичик, МДҲда 8 чи ва жаҳонда 91чи ўринда. Аҳолиси 7,3 млн киши (2006 й.), бу кўрсаткич бўйича минтақада 3 чи, МДҲда 6 чи ва жаҳонда 95 ўринда туради.

Табиий шароити. Табиий шароитининг хусусиятлари асосан унинг рельефи билан узвий боғланган. У қўшилари Қирғизистон, Хитой ва Афғонистон билан баланд тоғлар ва ён бағирлари жуда тик даралар ҳамда дарёлар билан чегарадошки, шу туфайли ана шу қўшинлари билан ҳозирги вақтда Тожикистоннинг иқтисодий алоқалари тўғридан тўғри деярли олиб борилмайди. Унинг жаҳонга чиқиш имкониятлари фақат Ўзбекистон орқалигина олиб борилмоқда.

Ана шу ҳолат Тожикистоннинг асосан рельефи билан боғлиқ. Республиканинг рельефи қандай хусусиятларга эгаллигини машҳур иқтисодий географ А. Н. Ракитников жуда аниқ ифодалайди. Унинг таърифи куйидагича мазмунга эга: “Ўз ҳудудларида агар қирғизлар от-уловда юра олсалар, тожиклар яёв юришларига тўғри келади” Бошқача айтганда, Тожикистоннинг тоғлари шу қадар тик, ёнбағрлари кескинки, улар бўйлаб юришда ҳатто от-улов ҳам иш бериши қийин.

Умуман, республика ҳудудини асосан Помир ва Олой тоғ тизимларига қарашли Марказий Осиёдаги энг баланд тоғлар эгаллаб ётади. Баландлиги туфайли «Дунё томи» номини олган Помир тоғлари булар орасида энг улкани (7495 м) ҳисобланади. Фақат Жанубий ва Шимолий Тожикистондагина баландлиги 350-800 мм гача бўлган нисбатан текис тоғ олди адирликлари ва тоғ оралиғи водийлари учрайди. Аҳоли асосий фаолият кўрсатадиган бундай

худудлар республика умумий майдонининг атига 7-8 % ни ташкил қилади. Ўртача баландлига 3000 м дан юқори бўлган худудлар эса жами майдонининг ярмидан кўпини эгаллайди. Табиийки, ана шу баландликда аҳоли деярли яшамайди. Геологик ҳолатига боғлиқ муҳим хусусиятларидан бири ундаги интенсив сейсмиклик даражасидир. Тез-тез бўлиб турадиган zilзилалар, сурилма ва тоғ кўчишлари иқтосидиётга анча зарар келтиради.

Жанубий Тожикистоннинг текисликларида асосан илиқ. Ёзи иссиқ ва давомли, ўртача $t^{\circ} +28^{\circ} -30^{\circ}$, қиши эса $+1^{\circ}$ атрофида тебранади. Қуруқ субтропик иқлими худудлардан ҳисобланадиган бу қисмида энг иссиқсевар деҳқончилик экинлари экилади. Тоғларда эса баландликка кўтарилган сари ёзу - қишда 1° пасайиб, ёғин миқдори эса камайиб боради. Жумладан, ёғин миқдори баланд адирликларда 400-600 мм дан Шарқий Помирнинг юқори баландликларида 60 мм гача боради. Шу сабабли, кўп сонли йирик доимий тоғ музликлари, булар орасида дунёда энг йирик Федченко музлиги, шу тоғларда жойлашган. Ўз навбатида, улар нафақат Тожикистонда, балки Ўрта Осиёнинг бошқа республикаларида оби-ҳаёт воситаси ҳисобланадиган асосий дарёлар (Амударё ва унинг irmoқлари)нинг манбаилари ҳисобланади.

Табиий ресурслари. Қўшниси Қирғизистонга ўхшаш Тожикистоннинг энг аҳамиятли табиий бойлиги бўлиб, унинг гидроэнергетика ресурслари ҳисобланади. У жами энергетика қувватлари захираси ҳажмига кўра Россиядангина ортда қолади. Майдони энг кичик бўлишига қарамай Тожикистон ҳиссасига жами Ўрта Осиё республикалари, асосий йирик дарёлари, гидроэнергия захиралари (300 млрд. кВт/с) нинг 60 % дан кўпроғи тўғри келади. Табиийки, бу ниҳоятда катта кўрсаткич. Таъкидлаш лозимки, ҳозирги вақтда бу кўрсаткичнинг атиги 5 % дан кўпроғигина ўзлаштирилган холос. Асосий манбалари Панж, Вахш, Зарафшон ҳисобланади.

Минерал ресурсларнинг барча гуруҳлари республикада учрайди. Ёқилғи минерал ресурслар орасида қўнғир кўмир конлари кўпроқдир. Улар орасида Шўроб (қўнғир кўмир), Фан-Ёнғоб (тошкўмир) конлари анча аҳамиятли. Нефть конлари фақат Қуйи Вахш водийсида ва Конибодом районларида топилган. Лекин

улар анча кам қувватли конлардир. Муҳим қазилма бойликларидан полиметалл, вольфрам, сурьма, олтин, нефелин, қалайи, турли тарқонқ рангдор металллар ҳисобланади.

Шулардан, Шимолий Тоҷикистондаги Қорамозор полиметал ва Жанубий Тоҷикистондаги Тақоб полиметал конлари ҳозирга вақтда халқ хўжалигида фойдаланилмоқда. Республикада ҳозирги вақтгача 28 та олтин кони очилиб фойдаланилмоқда. Энг асосийлари Шимолий Тоҷикистонда Джилау, Тарор, Зарафшон водийсида Чоре, Шохбас Кум-Манор конларида катта ишлар олиб борилмоқда. Шимолий Тоҷикистоннинг “Қояли” сурма кони МДХ даги 50 % сурма захирасига эга. Сўғд областида сурма ва симобдан ташқари 214 та бошқа турдаги фойдали қазилмалар мавжуд, уларнинг қаторида: қурғошин-руҳ(16та кони), мис ва висмут (3та), вольфрам ва молибден (1та), стронций (2та), темир (3та), олтин (15та), кумуш (7та), тошқўмир (11та), нефт-газ (11) ва бошқа конлар мавжуд. Республика кимёвий минерал ресурслардан тузларга анча бой. Хатлон областидаги Мўминобод тош тузи кони Марказий Осиёдаги энг йириклардан биридир. Минерал қурилиш материаллари географияси жуда кенг ва хилма-хилдир. Булар орасида цемент, ойна хом ашёлари, пардозлаш материаллари, қадимдан донг таратиб келаётган нодир рангдор лаъли тошлари ("Лаъли Бадахшон") алоҳида аҳамиятга эга. Шунингдек, Тоҷикистон хилма-хил рекреация ресурсларига ҳам анча бой: минераллашиш даражаси жуда хилма-хил иссиқ (+ 38 градусдан 96 градусгача) ёки совуқ минерал сувлар, даволаш балчиқлари минг бир дардга даво. Ниҳоят, ўзига хос ўрмон, ўз ўсимлик қопламига эга тоғ ландшафтлари, тоза ҳаво, тез оқар дарё ва сойлар узига тоғ туризми ишқибозлари, алпинистларни кўплаб тортиши турган гап. Агар уларнинг халқаро доирадаги аҳамиятини ҳисобга олсак, республика иқтисодиётида келгусида муҳим ўрин тутишини тушуниш қийин эмас.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Тоҷикистон республикаси аҳолиси МДХ давлатлари орасида XX аср давомида сон жиҳатдан энг кўп ўсишга эришди. Сўнгги юз йил орасида у 6,5 бараварга ўсди. 2006 йил бошида республика аҳолисининг умумий сони 7,3 млн кишини ташкил қилди (1989 йилда 5,2 млн

киши эди). Аҳолининг муҳим демографик хусусиятларидан бири табиий кўпайиш кўрсаткичларининг минтақада энг юқори эканлигидир. Жумладан, ҳар минг кишига туғилиш 2005йилда 26,8, ўлим 4,4 ва табиий кўпайиши 22,4 кишини ташкил қилди.

Тожикистонда табиий ўсиш кўрсакичларининг юқори ҳолда келаётганига аҳолининг миллий таркиби ҳам сабабчидир. 2000 йилда республика аҳолисининг 79,9 % ни тожиклар, 15,3 % ни ўзбеклар, 1,1 % ни руслар, 1,1 % ни қирғизлар, қолганларини бошқа миллат вакиллари (расмий маълумотларга қараганда республикада 55 миллат вакиллари яшайди, бу минтақада энг паст кўрсаткичдир) ташкил қилади. Бошқача айтганда, Тожикистон аҳолисининг 97 % га яқини маҳаллий миллат вакилларидан иборат ва уларда табиий ўсиш кўрсаткичлари анъанавий равишда юқоридир. Аҳолининг ўртача зичлиги ҳар бир км² 43 кишини ташкил қилади. Аммо унинг 85 % республика умумий ҳудудининг 1/10 қисмида яшайди. Аҳоли зич яшайдиган Шимолий Тожикистоннинг водий қисмида ўртача зичлик 100-150 кишини, Ҳисор ва Вахш водийларида эса 30-100 кишини ташкил қилади. Аксинча энг сийрак кўрсаткичли ҳудудларига Тоғли Бадахшон тўғри келади. Унда аҳолининг ўртача зичлиги ҳар 1 км² бир кишини ташкил қилади. Аҳолининг урбанизация даражаси ҳам анча паст, республика аҳолисининг 27,4 % шаҳарларда яшайди (2000й). Жами 19 шаҳар ва 48 шаҳарчалари бор. Энг йирик шаҳри республика пойтахти ҳисобланадиган Душанбе шаҳридир, унда 600000га яқин аҳоли бор. Хўжанд шаҳрида 160000 аҳоли бор. Бошқа шаҳарларда аҳоли 100000дан кам, улар ўрта ва кичик шаҳарлардир.

Тожикистондаги демографик ҳолат аҳолисининг 50 % дан камроғининг меҳнат ресурсларидан иборатлигини таъминлаган. Аксинча унда меҳнат ёшигача бўлган ёшдагилар ҳиссаси анча каттадир. Жами меҳнатда банд бўлганларнинг 20 % гина саноатда ва 46,8 % қишлоқ хўжалигида (минтақада энг юқори) ишлайди. Умуман республика меҳнат ресурслари билан яхши таъминланган.

Хўжалиги. Тожикистон халқ жўжалиги аграр–индустриал характерга эга. Умуман унда ҳозирги замон иқтисодиёт, айниқса, саноат тармоқлари асосан сўнгги чорак аср давомида таркиб топди. Ҳозирга вақтда Республикада 90 дан

зиёд саноат тармоқлари ташкил қилинган бўлиб, уларнинг 400дан ортиқ йирик корхоналари (буларга бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ташкил қилинган корхоналар кирмайди) республика иқтисодиётига хизмат қилмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Тожикистонда юзага келган сиёсий - ижтимоий вазият, республика иқтисодиётининг ривожланишида катта қийинчиликларни келтириб чиқарди. Айтиш лозимки, у кўп соҳалар бўйича олдинги ишлаб чиқариш кўрсаткичларидан ниҳоятда орқада қолиб кетди. Хориж инвестициялари Республикадаги нотинчлик сабабли маълум муддат кириб кела олмади, янги ишлаб чиқариш муносабатлари кенгроқ тарқалмади. Буларнинг барчаси республика иқтисодиётини кўп йилларга орқага суриб ташлади. Ҳозирги пайтда ўзи етиштирган хом-ашёни четга чиқармасдан, ўз худудида қайта ишлайдиган янги корхоналар қурилишига катта эътибор бера бошланди.

Саноати. 2000 йил маълумотига кўра республика миллий даромадининг 35 % дан кўпроғини саноат тармоқлари берди. Саноатининг тармоқлар таркиби (ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қиймати, фоиз ҳисобида) қуйидагича; ёқилғи-энергетика - 16,2 %, металлургия-17,0 %, кимё ва нефт - кимё-3,0 %, қурилиш материаллари, чинни ва ойнасозлик-2,6 %, ёғочни қайта ишлаш за целлюлоза- қоғоз-0,9 %, енгил саноат-36,2 %, озиқ-овқат саноати-12,5 %. Бошқача айтганда, Тожикистонда бошқа республикаларга нисбатан аҳоли истеъмоли маҳсулотлари ишлаб берувчи енгил ва озиқ-овқат саноатларининг ҳиссаси анча юқори (48,7 %). Аксинча оғир саноат тармоқлари нисбатан суст ривожланган.

Оғир саноат тармоқлари орасида ёқилғи - энергетика, айниқса электро-энергетика тармоғининг аҳамияти жуда катта. Республикада ёқилғи саноатида кўмир саноати тармоғи етакчилик қилади. 30 дан ортиқ кўмир конлари орасида қазиб чиқарилаётган кўмирнинг асосий қисмини (500минг т.) Шўроб кони беради. Бошқа конларнинг улуши у қадар кўп эмас. Энг муҳими уни қазиб чиқариш йилдан йилга камайиб бормоқда. Масалан, 90-йиллар бошларида 300 минг т. кўмир қазиб чиқарилган бўлса, 1993 йилда атиги 40минг т.ни ташкил қилди. Мажмуанинг етакчи тармоғи электроэнергетика саноатидир. 1993 йилда республикада 17,7 млрд кВт/с, 2001 йилда 12 млрд кВт/с электр ишлаб

чиқарилди. Ана шу миқдорнинг 95 % га яқинини ГЭСлар ишлаб бermoқда. Асосий ГЭСлар Вахш дарёсида (Норак ГЭСи - 2,7 млн кВт), Байпазин, Головная, Центральная, Припадная, Сирдарёда (“Халклар дўстлиги”), Варзоб ГЭСлар каскади ва бошқалар. Умуман келгусида Тожикистон дарёларида куриладиган ГЭСлар жами 286 млрд кВт/с электр энергияси ишлаб бериши мумкин.

Металлургия саноати тармоқлари орасида рангдор металлургия, айниқса алюминий саноати етакчилик қилади. Тармоқ таркибига Шимолий ва Марказий Тожикистондаги руда казиб чиқариш (Қорамозор) ва бойитиш ҳамда Турсунзодадаги МДХнинг энг йирик алюминий корхоналаридан бири киради. Корхона арзон Вахш электроэнергетикаси базасида Қозоғистон, Кения, Россиядан келтириладиган глинозём асосида метал беради. Республикада Буюк Британия, Канада, Россия давлатлари билан ҳамкорликда олтинни қайта ишловчи қушма корхоналар мавжуд.

Машинасозлик ва металсозлик саноати таркибига 70 дан зиёд корхоналар киради ва улар тўқимачилик дастгоҳлари, рўзгор совутгичлари, кабеллар трансформаторлар, электроаппаратуралар, қишлоқ хўжалик техникасига эҳтиёж қисмлар ишлаб чиқаради. Корхоналарнинг асосий қисми Душанбе, Хўжанд, Қўрғонтепа, Конибодом шаҳарларида жойлашган.

Кимё саноати анча суст ривожланган. Қўрғонтепа яқинидаги Вахш азотли минерал ўғитлари ишлаб чиқарувчи завод тармоқнинг асосини ташкил қилмоқда. Яванда йирик электрокимё комбинати мавжуд.

Қурилиш материаллари саноати ниҳоятда бой хом ашё базасига эга. Тармоқнинг негизини Душанбе цемент-шифер комбинати ташкил қилади.

Енгил саноат. Енгил саноат Тожикистонда ишлаб чиқиладиган турли қишлоқ хўжалик хом ашёларни қайта ишлашга ихтисослашган: унинг ҳиссасига республика саноат маҳсулотининг 36,2 % и тўғри келади.

Пахта тозалаш саноати бу тармоқнинг йирик йўналишларидан биридир. Унинг таркибида 20 та корхона бўлиб, республикада тайёрланаётган пахтанинг ҳаммасини (860 минг т.) қайта ишлаш қувватига эга.

Тўқимачилик саноати тармоқнинг тайёр истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи энг йирик тармоғидир. Таркибида ип-газлама, шойи газлама саноати тармоқлари бор, Ип-газлама саноатининг йирик марказлари Душанбе ва Конибодом шаҳарларидир. Шойи газламалар саноатининг йирик марказлари бўлиб эса Хўжанд ва Душанбе саналади. Жами шойи газламаларнинг 80 % Хўжандда ишлаб чиқарилади.

Шунингдек, Душанбе ва Ўратепада трикотаж, Қайроқум шаҳрида гилам ва полос, йирик ва ўрта шаҳарларда тикувчилик, пойабзал, атторлик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар мавжуд.

Озиқ–овқат саноати. Озиқ–овқат саноати республика саноат тармоқлари орасида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмига кўра учинчисидир. Унинг мева–сабзавот-консерва, қуритилган мевачилик, вино, ёғ-мой тармоқлари давлатлараро аҳамиятга эга. Бошқа тармоқлари эса ички бозорга хизмат қилади. Умуман, озиқ - озқат саноати республикада етиштириладиган деҳқончилик ва чорвачилик хом ашёлари асосида маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган.

Энг йирик тармоғи ёғ–мой саноатидир. Конибод, Қўрғонтепа, Кўлоб, Душанбе шаҳарлари тармоқнинг асосий марказларидир.

Мева–сабзавот консерва саноати таркибига 22 корхона киради ва улар консерва, шарбат, томат, қуритилган мевалар каби 100 хилдан ортиқ маҳсулот ишлаб чиқаради. Йирик корхоналари Хўжанд, Конибодом, Ўратепа, Панжикент, Чиптўра ва бошқалардир.

Виночилик саноати таркибида 4 та асосий ва 9 та ёрдамчи корхоналар бўлиб, хилма–хил шароб маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Асосий марказлари Хўжанд, Ўратепа, Панжикент, Душанбе, Шаҳринов ва бошқалар ҳисобланади. Шунингдек, тармоқ таркибига республика аҳолиси эҳтиёжини таъминлашга хизмат қилувчи гўшт–сут, ун–элеватор, қандолатчилик, эфир–мойли ва тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи тармоқлар ҳам киради.

Шундай қилиб, Тожикистон иқтисодиётнинг асосий саноат ва қишлоқ хўжалик тармоқлари ривожланишида маълум ютуқларга эришган. Аммо улар собиқ иттифоқ эҳтиёжлари асосида, асосан табиат ресурсларини узлаштирувчи

тармоқлар мажмуаси шаклида, таркиб топган. Энди бозор иқтисодиёти талаблари асосида ривожланишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган мустақил Тожикистон халқ хўжалиги ўз йўлида бир қатор муаммоларнинг ечимини топиши талаб қилинади.

Қишлоқ хўжалиги. Тожикистон иқтисодиётининг асосини қишлоқ хўжалиги ташкил қилади. Миллий даромад яратишда унинг ҳиссаси 25 % га (2005 й.) тенг. Республика қишлоқ хўжалигининг асосини ер фонди ва улардан фойдаланиш имкониятлардан иборат. Жами ҳудуднинг 1/3 қисмидангина қишлоқ хўжалигида фойдаланилади. Экин майдонлари эса 827 минг га ни ташкил қилади. Ҳайдаладиган ерларнинг аҳоли жон бошига тўғри келишга кўра Тожикистон Марказий Осиёда энг паст кўрсаткичга эга, (0,14 га).

Дехқончилик. Қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи деҳқончиликдир. Унинг ҳиссасига 2/3 қисми қишлоқ хўжалик маҳсулоти тўғри келади.

Деҳқончилигининг етакчи тармоғи бўлиб техника экинлари, хусусан пахтачилик ҳисобланади. У жами экин майдонларининг 34,6 % да экилмоқда. Вахш, Ҳисор водийлари ва Шимолий Тожикистоннинг тоғ олди текисликда асосий экин майдонларини эгаллайди. Ўрта Осиёда 50 % ингичка толали пахтани Тожикистон етказиб беради.

Донли экинлар иккинчи тармоқ бўлиб, жами экин майдонларининг 33,2 % ни эгаллайди, асосан тоғ олди ва тоғли ҳудудлардаги баҳорикор минтақалар ва қисман суғориладиган майдонларда жойлаштирилади. 3 % га яқин майдонлар сабзавот, картошка ва полиз экинлари билан банд. Қолган майдонларда асосан ем-хашак экинлари етиштирилади.

Чорвачилик. Чорвачилик—деҳқончиликдан сўнг иккинчи ўринда туради. Унда қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 30 % таёрланади. Чорвачиликнинг асосий тармоқлари қорамолчилик ва қўйчиликдир. Қорамолчилик сут—гўшт ихтисослигига эга.

Қўйчилик қорамолчиликдан кейин иккинчи ўринда туради. Қўйлар асосан республикадаги табиий яйловларда боқилади. Мамлакатда ҳисори зотдор қўйлари мавжуд. Бу қўйлар йириклиги, тез семириши билан дунёга машҳур, оғирлиги 120—

130 кг дан ортади. Республикада қоракўл қўйларини боқиш ҳам яхши йўлга қўйилган.

Помирда тоғли халқларнинг асосий чорвачилиги бўлган қўтослар боқилади. Бу ҳайвонлар совуқ иқлимга мослашган бўлиб, улардан сут олиш билан бирга юк ташишда фойдаланилади.

Республиканинг барча ҳудудларида (Тоғли Бадахшондан ташқари) қадимги қишлоқ хўжалик тармоғи-пиллачилик ривожланган. Пилла етиштириш бўйича Тожикистон Марказий Осиё давлатлари орасида иккинчи ўринда туради.

Республикада 2005 йилда 1,25 млн бош қорамол, 2,9 млн бош қўй ва эчкилар, 54,9 минг бош йилқи, 40 минг бош чўчка, 3,0 млн бош турли хилдаги паррандалар ҳисобга олинган.

Транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалари. Тожикистон республикасидаги табиий ва иқтисодий географик шароитлар асосида ўзига хос транспорт тизими шаклланди ва ривожланмоқда.

Барча континентал давлатларда бўлгани каби бу республикада ҳам куруқликда ҳаракат қиладиган транспорт тармоқлари, айниқса автомобил транспортининг аҳамияти бениҳоя катта.

Автомобил транспорти жами юк ташиш кўрсаткичига кўра энг оммавий транспорт тармоғидир. Унинг ҳиссасига йил давомида ташиладиган юкларнинг 90 % тўғри келади. Жами юк айланмасининг эса унинг ҳиссасига 48,6 % тўғри келади. Республика ҳудуди тоғлардан иборат бўлганлиги учун автомобил транспортининг аҳамияти ички, районлараро юкларни ташишда айниқса катта. Ҳозирги вақтда жами автомобил йўллариининг узунлиги 28 минг км ни (шундан 13 минг км асфальтланган) ташкил этади. Асосий магистрал автомобил йўллари: Душанбе -Хўжанд, Душанбе - Хорог, Ўш-Хорог, Душанбе - Термиз, Душанбе - Қўрғонтепа ва бошқалар. Баланд тоғ йўлларида автомобиллар қатнови фақат мавсумий хусусиятга эга. Темир йўл транспортининг аҳамияти асосан ташқи ва қисман ички (Шимолий ва Жанубий Тожикистон ўртасида) иқтисодий алоқаларни амалга оширишда муҳимдир. Темир йўллариининг умумий узунлиги 0,5 минг км дир. Шунинг 1/3 қисмига яқини Шимолий ва қолган қисми Жанубий Тожикистон

худудларига тўғри келади. Бу йўллар: Ховос-Қўқон оралиғида 1896 йилда, Термиз - Душанбе оралиғида 1926 - 1929 йилларда, Термиз - Қўрғонтепа оралиғида 1970 йиллар бошларида қурилди. Келгусида Душанбе-Файзобод, Самарқанд-Панжикент, Қўрғонтепа - Кўлоб темир йўллари қурилиши ҳам кўзда тутилади.

Ҳаво транспорти республиканинг тоғли шароитида алоҳида аҳамиятга эга. Чекка тоғли районларни марказий районлар билан боғлашда ва ташқи алоқаларни тез ва самарали ташкил қилишда бу транспорт тармоғи катта ўрин тутди. Бошқа транспорт тармоқлари (дарё, қувур, электрон) нинг роли юк ташиш ва иқтисодий алоқаларни ташкил қилишда анча чекланган.

МДҲ давлатлари орасида бу йўналиш кўрсаткичлари Тожикистонда ўзига хосдир. Иттифоқ даврида республика жаҳоннинг 50 давлати билан экспорт - импорт алоқаларига эга эди. Асосан рангдор метал концентратлари, алюминий, пахта толаси, айрим хилдаги газламалар, мева ва сабзавот консервалари ва бошқалар ташқи бозорга чиқариб келинган. Мустақиллик йилларида экспорт маҳсулотлари ассортименти у қадар ўзгармаган бўлсада, Тожикистондаги мураккаб сиёсий - ижтимоий вазият туфайли, ташқи иқтисодий алоқаларда у қадар ижобий ўзгаришларга эришилмади. Ҳозирги вақтда республика ташқи алоқаларининг мутлоқ катта қисми Россия Федерацияси, Марказий Осиёдаги қўшни давлатларга тўғри келмоқда.

ИҚТИСОДИЙ РАЙОНЛАРИ.

Тожикистон республикасида табиий шароитига, иқтисодий ривожланиш даражасига ва ихтисослашувига кўра Жануби-ғарбий, Шимолий, Жануби-шарқий иқтисодий районлар ажралиб туради.

Жануби-Ғарбий Тожикистон. Тожикистон республика худудининг 37 фоизини, аҳолисининг эса 66 фоизини ташкил этади. Минтақада аҳоли зичлиги 1 км² га 40 киши тўғри келади. Ҳисор водийси республикадаги қулай табиий, иқтисодий ва бошқа шароитларга эгадир. Водийда республиканинг 1/3 қисмдан ортиқ саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тайёрланади.

Минтақа табиий ресурсларга анча бой бўлиб, қурилиш хом ашёлари, вольфрам, кўмир, нефт, газ ва бошқалар топилган.

Асосий транспорт турлари автомобил ва темир йўл транспортлари ҳисобланади.

Саноатида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, рангли металлургия, ип газлама, трикотаж тармоғи ва бошқалар яхши ривожланган.

Қишлоқ хўжалиги пахта етиштириш (республиканинг 50 фоиз пахтаси) чорвачилик, боғдорчилик ва сабзавотчиликка ихтисослашган.

Районда республиканинг нисбатан йирик шаҳарларидан Душанбе, Турсунзода, Норақ ва бошқалар жойлашган.

Республиканинг пойтахти Душанбе йирик саноат ва маданият маркази ҳисобланади. Йирик корхоналардан "Тожиқтекстильмаш", "Тожиққишлоқ хўжаликмаш", "Тожиқгидроагрегат" ва бошқа кўплаб оғир саноат корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқаришда цемент заводи, уйсозлик ва ёғочни қайта ишлаш комбинатлари, темир - бетон конструкциялари заводлари муҳим аҳамиятга эгадир. Шунингдек озиқ-овқат ва енгил саноат тармоқлари ҳам яхши ривожланган.

Йирик саноат марказларидан бири Турсунзода шаҳридир. Шаҳар алюминий заводининг қурилиши билан яна ҳам ривожланди. Шунингдек, шаҳарда фарфор заводи, пахта тозалаш, эфир мойи ишлаб чиқарувчи, қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи каби корхоналар ишга туширилган.

Минтақада Норақ ГЭС и қурилиши билан Норақ шаҳри ҳам бунёд этилган. Ҳозирги кунда Норақ-йирик гидро энергетика, озиқ-овқат ва енгил саноат маркази ҳисобланади.

Вахш водийси республиканинг энг иссиқ иқлимли ҳамда текисликлардан иборат ҳудуди ҳисобланади. Январ ойида ҳам ўртача ҳаво ҳарорати 0°C дан юқори бўлади. Шу сабабли, Вахш водийси республиканинг асосий ингичка толали пахта етиштирадиган ва субтропик экинлар етиштирувчи маркази ҳамдир.

Водий гидро-энергетика ресурсларига бой. Бу ерда нефт ва газ конлари топилган. Шунингдек, кимёвий хом ашёлардан ош тузи (Тут булок), даломит

(Ёвон), қурилиш материалларидан гипс, цемент ҳам ашёси, оҳактош ва бошқалар топилган.

Водий қишлоқ хўжалиги аҳамиятига кўра Тожикистонда Ҳисор ва Шимолий минтақалардан кейин туради, бу ерда республиканинг 20 фоиздан ортиқ саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Енгил саноат нисбатан яхши ривожланган; бунда пахта тозалаш саноати асосий ўринда туради. Водийда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотлари ҳажмида енгил саноатнинг улуши 70 фоизга яқин, озиқ - овқат саноати 20 фоизини, оғир саноат эса 15 фоизни ташкил этади. Водий саноатининг ихтисослашган тармоқларига электр энергетика, кимё, пахта тозалаш, ёғ мой тармоқлари киради.

Вахш водийсида қишлоқ хўжалиги юқори даражада ривожланган. Мамлакатда етиштирилаётган ингичка толали пахтанинг 1/3 қисми шу ерга тўғри келади. Пахтачилик билан бирга боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ва полиз экинлари етиштириш ҳам ривожланган. Шунингдек, цитрус мевалари ҳам етиштирилади.

Водийда республиканинг йирик саноат ва маданият марказларидан бири - Қўрғонтепа шаҳри жойлашган. Бу ерда электротехника, енгил, озиқ - овқат саноатларининг йирик корхоналари мавжуд. Шаҳарда ингичка толали пахтанинг янги навларини яратадиган селекция маркази бор. Шаҳар ва водий иқтисодиётининг ривожланишига Термиз - Қўрғонтепа - Ёвон темир йўли катта таъсир кўрсатади. Минтақадаги Вахш азот заводи республика қишлоқ хўжалиги учун минерал ўғитлар етказиб беради.

Вахш водийсининг юқори қисмида Кўлоб зонаси жойлашган. Зона қулай табиий ва иқлимий шароитга эга. Унинг ҳудудида республикадаги йирик ош тузи конлари (Хўжа Мўмин, Хўжа Сартис) топилган. Бу ерда қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган. Агроиқтисодиётда пахтачилик ва чорвачилик етакчи ўринда туради. Шунингдек, дон етиштириш, пиллачилик ҳам яхши ривожланмоқда.

Асосий саноат маркази Кўлоб шаҳри. Шаҳар атрофида йирик қишлоқ хўжалиги районлари жойлашганлиги сабабли, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш яхши йўлга қўйилган.

Гарм водийсида баланд тоғликлар кўп. Унинг хўжалигида қишлоқ хўжалиги етакчи ўринда туради. Чорвачилик, боғдорчилик, картошка етиштириш, тамакичилик каби соҳалар яхши ривожланган. Қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг асосий қисми яйловлар билан қопланган. Суғориб дехқончилик қилиш мавжуд. Саноати маҳаллий эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилади.

Шимолий Тожикистон. Республика ҳудудининг 19 фоизини, аҳолисининг 31 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1км²га 60 киши атрофида тўғри келади.

Минтақа табиий шароити анча қулай. Унинг катта қисми Фарғона водийси ва Мирзачўлда жойлашган шимол ва жанубга томон тоғларга кўтарилиб боради. Шимолий Тожикистон фойдали қазилмаларга бой. Бу ерда охактош, гипс, шағал, керамзит хом ашёлари ва бошқа қурилиш хом ашёларининг катта захиралари жойлашган. Шунингдек минтақада рангли металллар - полиметал рудалари, вольфрам, молибден, висмут, рух, ёнувчи фойдали қазилмалардан нефт, газ ва кўмир конлари топилган.

Шимолий минтақада транспорт яхши ривожланган бўлиб, республика кўрсаткичидан икки баробар юқоридир. Бу ерда Тожикистоннинг 1/3 қисм саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Саноатнинг асосини қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи енгил ва озиқ – овқат саноати тармоқлари ташкил этади. Минтақада гилам тўқиш ва ип газлама ишлаб чиқариш яхши ривожланган. Шу билан бирга тикувчилик, трикотаж, ун ва ун маҳсулотлари, консерва ишлаб чиқариш ҳам яхши йўлга қўйилган. Бу районда рангли металлургия, ёқилғи, электротехника каби саноат тармоқлари ҳам шаклланган.

Қишлоқ хўжалиги пахтачилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Шу билан бирга боғдорчилик, узумчилик ва пиллачилик ҳам муҳим тармоқлардан бири ҳисобланади. Асосий саноат марказлари–Хўжанд, Конибодом, Исфара, Қайроқум ва бошқалар.

Хўжанд–йирик саноат ва маданият маркази бўлиб, аҳолиси бўйича республикада Душанбедан кейинда туради. Шаҳар Фарғона водийси кираверишида жойлашган. Мўғилтоғ ва Туркистон тоғлари орасида тор йўлак ҳосил бўлган ва бу ер Хўжанд дарвозаси деб аталади. Хўжанд Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан (III аср э.о.).

Ҳозир шаҳарда 20 дан ортиқ турли саноат корхоналари ишлаб турибди. Энг йирик корхоналардан–шойи тўқиш комбинати (тўла цикли), пахта тозалаш, консерва заводлари, машинасозлик ва бошқалардир.

Хўжанд орқали йирик автомобил ва темир йўллар ўтган. Тошкент–Андижон, Бишкек–Жалолобод темир йўллари, Тошкент–Қўқон, Хўжанд – Душанбе автомобил йўллари шулар жумласидандир. Хўжанд–Душанбе автомобил йўли бўйида Ўратепа шаҳри жойлашган. Шаҳар X асрда Зарафшон ва Фарғона водийси ўртасидаги қалъа сифатида ташкил топган. Ўратепа ўзининг миллий хунармандчилиги билан машҳур, (пичоқчилик, сўзана, заргарлик буюмлари, ёғочга ишлов бериш).

Хўжанддан шарқда Конибодом шаҳри жойлашган. Шаҳар қадимдан ўзининг бодомлари билан машҳур бўлган (IX-X аср). Унинг атрофида қишлоқ хўжалиги районлари жойлашганлиги сабабли, саноати қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Шаҳарда пахта тозалаш, консерва, ёғ–мой комбинати, тўқимачилик фабрикаси каби корхоналар жойлашган. Машинасозлик саноати пахта тозалаш ва тоғ кон саноати учун деталлар тайёрлайди.

Сирдарёда Қайроқум сув омборининг қурилиши билан шу номли шаҳар ташкил топди. Ҳозирги кунда шаҳарда Қайроқум гилам комбинати ишлаб турибди. Бу ерда тайёрланган гиламлар хорижий мамлакатларга ҳам экспорт қилинади. Район хўжалигини ривожлантиришда Қайроқум ГЭС ининг аҳамияти каттадир.

Минтақадаги Исфара шаҳри ўзининг гўзаллиги билан ажралиб туради. У тоғ орасида Исфара дарёси бўйида жойлашган қадимий шаҳардир (VIII аср).

Шаҳар атрофида дам олиш масканлари, дала ховлилар кўп. Исфарада консерва ва электромеханика заводлар ишлаб турибди.

Жануби-Шарқий Тоҷикистон. (Тоғли Бадахшон автоном области). Республика ҳудудининг 44 фоизини, аҳолисининг эса атига 4 фоизини ташкил этади. Минтақа асосан Шарқий Помирни ўз ичига олади. Бу ерда хилма хил ландшафтлар учрайди.

Тоғли Бадахшон энг баланд ва аҳолиси энг кам минтақалардан биридир. Кўплаб тоғ музликалари Марказий Осиёнинг деярли барча дарёларининг манбаи ҳисобланади. Иқлими совуқ, кескин - континентал, республикадаги энг паст ҳаво ҳарорати шу ерда кузатилади.

Минтақа табиий ресурсларга бой. Бу ерда нодир ва қиммат баҳо металллар, тоғ хрустали, кўмир, асбест, слюда каби кўплаб минерал ресурслар топилган. 50 дан ортиқ иссиқ ва совуқ минерал шифобахш булақлар мавжуд. Тоғлардан кўплаб қимматбаҳо тошлар олинади. Улар қайта ишлаш учун Душанбе заргарлик заводларига олиб кетилади.

Минтақа гидроэнергетика ресурсларига ҳам бой. Лекин иқлимининг совуқлиги, транспорт ноқулайлиги туфайли улардан тўлиқ фойдаланилмайди.

Бу ер тоғли ўлка бўлганлиги сабабли, фақат автомобил транспорти ривожланган. Ўш–Хоруғ автомобил тракти тоғли Бадахшонни Қирғизистон билан боғлайди.

Иқлимининг совуқлиги, тоғли ўлка бўлганлиги учун унинг иқтисодиётида кўпроқ қишлоқ хўжалиги ривожланишга имкон беради. Қишлоқ хўжалигида етакчи тармоқ чорвачилик ҳисобланади. У жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 70 % ни ташкил этади. Район учун тоғ яйлов чорвачилиги хос бўлиб, асосан қўтослар боқилади. Районнинг ғарбида унча катта бўлмаган ҳудудларда деҳқончилик билан шуғулланишади. Асосан бўғдой, тарик, нўхат етиштирилади. Картошка етиштириш ва тамакичилик ҳам муҳим аҳамиятга эга. Аҳолисининг кўпчилиги Помир тожиклари ва қирғизларидир. Минтақа маъмурий ва саноат маркази Хоруғ шаҳри бўлиб, у Гунт дарёси водийсида жойлашган. Шаҳарда нон

заводи, сут-гўшт комбинатлари, тикувчилик фабрикаси, темир-бетон конструкцияси заводи ва бошқа корхоналар ишлаб турибди.

Хоруғ баланд тоғда жойлашган ботаника боғи билан ҳам машхур. Бу боғга МДУ профессори И.В.Шукин асос солган. Боғда Европа, Африка, Австралия, Америкадан келтирилиб иқлимга мослаштирилган бута ва дарахтлар ўстирилади.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. Тоғ музликлари - баландлиги 3500-5300 м бўлган тоғли ҳудудларда ўнларча катта-кичик музликлар бўлиб, улар эгаллаган майдон республика ҳудудини салкам 6 % ни эгаллайди ва Ўрта Осиё республикаларини ҳаёт минбаи бўлган сув билан таъминловчи асосий манба ҳисобланади.
2. Эфир мойли ўсимликлар - озиқ-овқат, парфюмерия, фармацевтика саноатлари учун ниҳоятда зарур анвойи ҳид, таъм ва бошқа сифатларни берувчи ўсимликлар (атиргул, лаванда, геран ва бошқалар) дир. Шулардан геран энг кўп Ҳисор водийсида экилади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Тоҷикистон республикаси катталиги, чегаралари, ИГЎга хос энг асосий кўрсаткичларини аниқланг, республиканинг пайдо булиши босқичларини таҳлил қилинг.
2. Тоҷикистон табиий шароити ва табиий ресурсларига хос қайси жиҳатлари билан ажралиб туради?
3. Республика аҳолиси географияси ва меҳнат ресурсларига хос асосий ҳолатларни белгиланг.
4. Хўжалигида саноат тармоқлари қандай ўрин тутди?
5. Энг йирик тармоқлари кўрсаткичларини таҳлил қилинг.
6. Иқтисодий районларида қайси транспорт тармоқлари аҳамиятли?

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Тоҷикистон аҳолиси қанча?
А) 4,6 млн.. В) 6,5 млн. С) 7 млн. Д) 7,3 млн.
2. Тоҷикистонда азотли уғитлар қайси шаҳарда ишлаб чиқарилади?
А) Душанбе. В) Вахш. С) Турсунзода. Д) Норак.
3. Баланд тоғда жойлашган ботаника боғи қайси давлатда жойлашган?
А) Туркманистон. В) Козогистон.
С) Ўзбекистон. Д) Тоҷикистон.
4. Хўжанд шаҳри Тоҷикистонинг қайси қисмида жойлашган?
А) Шимолий. В) Жанубий. С) Марказий. Д) Шарқий
5. Тоҷикистонда областлар сони қанча?
А) 3 та. В) 4 та. С) 5 та. Д) 6 та.
6. Ленинобод области ҳозирги пайтда қайси ном билан аталади?
А) Сўғдиёна. В) Сўғд. С) Хўжанд. Д) Самоний.
7. Тоҷикистон Республикасининг мустақиллик куни қачон қабул қилинган?
А) 1991 йил 30 сентябр. В) 1991 йил 13 сентябрь.
С) 1991 йил 29 сентябр. Д) 1991 йил 9 сентябр.

ТОҶИКЛАР — Марказий Осиёдаги қдд. халқлардан бири. Тоҷикистон Рес-публикасининг асосий аҳолиси (4 млн. 898 мингдан ортиқ, 2001). Ўзбекис-тонда (1 млн. 165 мингдан ортиқ, 2000; асосан, Самарканд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё, Фарғона, Андижон, Наманган, Тошкент вило-ятлари ва Тошкент ш.да), Афғонис-тонда (3 млн. 700 минг), Хитойнинг шарқида, Эрон Хуросонида, РФда, Қозоғистонда ва Туркманистонда, шунингдек, Покистонда яшайдилар. Т.нинг умумий сони 10 млн.дан ор-тиқ. Асосий қисми тожик-дарий ти-лида сўзлашади. Тоғли Бадахшон Мух-тор вилояти ҳамда Яғноб аҳолисининг асосий қисми шарқий эрон тиллари гуруҳи оиласига кирувчи махсус ше-валарда сўзлашади. Т., асосан, ислом динининг сунний мазҳабиға, Бадахшон аҳолисининг аксарияти эса шиа мазҳабининг исмоилия оқимиға эъти-қод қилади.

Т.нинг этник майдонда шакллани-шиға Марказий Осиёда яшовчи бир қатор этник гуруҳ ва қабилалар, чу-нончи суғдийлар, бактрияликлар, то-харлар, кўчманчи сак ва скифлар катта таъсир кўрсатган.

Тоҷикистон Т.и шим. ва жан. Т.ға бўлиниб, ҳар 2 гуруҳ геоҳудудий ке-либ чиқишиға қараб яна бир қанча гуруҳларға бўлинади. Чунончи: хўжандлик, кўлоблик, гармлик, по-мирлик, дарвозлик, ромитлик, ва-хонлик, ғозималиклик, ёвонлик ва \.к. Помирда яшовчи Т., турфа диа-лектларда сўзлашишларига қарамас-дан, улар қам ўзларини Т. нинг аж-ралмас қисми сифатида эътироф этадилар.

Т.нинг хўжалик машғулооти қадим-дан, асосан, сунъий суғоришға асос-ланган деҳқончилик ва боғдорчилик ҳисобланиб, чорвачилик ҳам муҳим роль ўйнаган. Шунингдек, хунарманд-чилик: ёғоч ўймакорлиги ва ганчкор-лик, каштачилик, чўптарошлик (то-воқ, чўмич ва қошиқлар яшаш) кенг ривожланган.

Ад.: Бартол ьд В.В., Таджики, т. 2,(1), М., 1963; Вамбери А., Очерки о Средней Азии. М., 1868; Шишов А., Таджики: Этнографические и антропологическое исследование, Т., 1910.

ПОМИР ТИЛЛАРИ — хинд-европа тиллари оиласининг эроний тиллар гуруҳиға мансуб. Ғарбий ва Жан. Помир водийларида (Тоҷикис-тоннинг Тоғли Бадахшон мухтор вилоятида ва Афғонистон, Покистон, Шим. Ҳиндис-тоннинг унга туташ ҳудудларида) ва Сарикўл тоғ тизмаларида (Хитойнинг Синцзян-Уйғур мухтор вилоятида) тарқалган. П.т.ға вахан, ишқошим, ёзғулом тиллари ҳамда шугнон, рушан, хуф, бартонг, ўрўтўр, сарикўл синга-ри қардош тил ва лаҳжалар қиради. Ҳоз. улик тил қисобланган қад. ванж ва сарғулом тиллари ҳам шу тиллар гуру-

хидан ҳисобланган. Айрим белгилари-га кўра, мунжон ва унга яқин бўлган ийдго тиллари П.т.га қўшилса-да, бу масала мунозарали бўлиб қолмоқца.

П.т.нинг тарихий-генетик тавсифи уларни бошқа шарқий эроний тиллар-дан фаркланувчи оила сифатида ўрга-ниш имконини бермайди. Бир қатор шундай белгилар турли П.т.ни бошқа шарқий эроний тиллар б-н алоҳида-алоҳида яқинлаштиради. Барча П.т.нинг структур ўхшашлиги ва катта умумий луғавий фонд уларнинг муайян тил жамоасида ўзаро яқин, ўхшаш ривож-ланганлигини кўрсатади.

П.т. ёзувга эга эмас. П.т.да сўзлашув-чиларнинг кўпчилиги учун ёзув ва таъ-лим тили — тожик тили, сарикўл тилида сўзлашувчилар учун эса уфғур тили ҳисобланади.

ПОМИР ХАЛКЛАРИ, Помир то-жиклари (ўзларини помири деб аташади) — Тожикистон Республика-си таркибидаги Ғарбий Помирнинг баланд тоғ водийсидаги Тоғли Бадахшон вилоятида яшайдиган кичик халқлар [ёзгуломлар (ўз номи — згамик), рўшонлар (ўз номи — рихен, рухни) маҳаллий гуруҳ хуфлар (ўз номи — ху-фиж) б-н бирга, бартанглар (ўз номи

— бартанж) маҳаллий гуруҳ арошор-лар б-н бирга, шуғнонлар (ўз номи — хугни, хунуни) маҳаллий аҳоли баж-ўйлар б-н бирга, ишкашимлар (ўз номи

— ишкашуми, ишкашими) воҳонлар (ўз номи — ҳик, вахи) ва ванжлар] гу-руҳи. Шунингдек, П.х. Афғонистон Бадахшони (рўшонлар, шуғнонлар, ишкашимлар, воҳонлар, зебаклар, мун-жонлар)да, Покистоннинг Читрол мав-зеси (мунжонлар, йидгалар)да ва Хунза дарёси водийси (воҳонлар)да, Хитойнинг Синьцзян — Уйғур вилоятида (шуғнонлар ва воҳонларга қариндош сарикўллар) яшайдилар. П.х. катта европеоид ирқига мансуб бўлиб, ҳинд-европа тиллар оиласининг шарқий Эрон тили кичик гуруҳига қирувчи тил ва лаҳжаларда сўзлашадилар. Диндорлари, асосан, ислом динининг шиа, қисман эса сунна мазҳабларига эъти-қод қиладилар. П.х. яшаган ҳудудларда қад. замонларда Рўшон, Шуғнон, Во-ҳон давлатлари мавжуд бўлган. Асрлар мобайнида бу ҳудудлар чет эл босқинчилари тасарруфига ҳам кирган. 7-а.нинг охирида Помир ерлари икки асрдан кўпроқ тибетликлар қўл остида бўлган. 10-а.дан бошлаб Помир давла-ти мустақилликка эришган, кейинча-лик эса алоҳида подшоҳликларга бўли-ниб кетган. Қарийб 30 й. мобайнида Афғонистон Бадахшонига бўйсунган. 1878 й.да Бухоро хонлиги, сўнгра эса чор Россияси тобелигига ўтган.

1925 й. 2 янв.да Тожикистон мухтор Республикаси таркибида Тоғли Бадахшон мухтор вилояти ташкил этилган. 20-а.нинг 30—90-й.лари ва 21-а.нинг бошлари давомида жамиятда содир бўлган сиёсий, иқтисодий ва ижтимо-ий ўзгаришлар натижасида П.х. этно-маданий жиҳатдан аста-секинлик б-н тожикларга ўзаро яқинлашиб ва тобо-ра сингишиб бормоқда. П.х.нинг асо-сий анъанавий машғулоти чорвачилик, ҳунармандчилик ва қисман деҳқончи-ликдан иборат.

15-Мавзу: Туркменистон республикаси.

Миллоддан аввалги 6-мингинчи йилларда Туркменистон ҳудудида яшаган халқлар деҳқончилик билан шуғуланишган, миллоддан аввалги 1-минг йилликда синфи жамият вужудга келган. Уша йилликларда Марғиёна, Парфия, Юнон-Бақтрия давлатлари бўлган. Кейинчалик бу давлатлар Аҳомонийлар давлатига қўшиб олинган. Миллоддан аввалги 5-4 аср охирида Туркменистон ҳудудини Александр Македонский истило қилган. 1024 йилда бу ҳудудни Сосонийлар босиб олишган ва ҳукимронлик қилишган. 5-аср ўрталарида Эфталитлар бу ҳудудда ҳукумронлик қилишган. 7-асргача Туркменистон ҳудудида зардуштилар, оташпарастилар, буддизм ва бошқа динлар тарқалган. 6-аср ўрталарида Турк хоқонлиги, 7-асрда араблар бу жойларни босиб олишган ва ислом динини тарқатишган. 9-10 асрларда бу ўлка Тоҳирийлар, Сомонийлар давлатига қараган. 1040 йилда Салжукийлар давлати Туркменистон ҳудудини босиб олганлар. Ўғузлар Туркман халқининг шакилланишига асос бўлган. Туркменистон 12-аср ва 13-аср бошларида Хоразм давлати қармоғида бўлган. 14-асрнинг 70-80 йилларида Темурийлар тасарруфига ўтган. 15-асрда Туркман эллатининг шакилланиши ниҳоясига етди. 16-17 асрларда ҳудуднинг маълум қисмлари Хива ва Бухоро хонликларига, бошқа қисми Эронга тобе бўлган. 1869-1885 йилларда Туркменистон ҳудудини Россия босиб олган. 1917 йил Совет ҳокимияти ўрнатилди, 30 апрел 1918 йилда Туркменистон Мухтор Совет социалистик республикаси ташкил этилди. 1924 йил “Миллий давлат чегараланиши” бўлиб, 27 октябр 1924 йилда Туркменистон иттифоқдош республикалар таркибига кирди.

Суверен Туркменистон республикаси эса 1991 йил 27 октябридан жаҳон сиёсий харитасида мустақил давлат сифатида пайдо бўлди. У БМТ нинг тенг ҳуқуқли аъзоси, кўплаб дунёвий сиёсий, иқтисодий, молиявий, ижтимоий ташкилотларга қабул қилинган.

Марказий Осиё, қолаверса МДХ давлатлари орасида Туркменистон олиб бораётган ўзига хос сиёсий–иқтимоий сиёсати билан ҳам ажралиб туради, яъни биронта сиёсий блокларга қўшилмаслик, бетарафлик сиёсатини олиб бормоқда.

Туркменистон МДХда ва жаҳонда бой газ ва нефт захиралари, пахтаси, гилами, ахалтекин зотли отлари билан машҳур.

Марказий Осиё минтақасининг энг жанубий ҳудудларини эгаллаган Туркменистон республикасининг ИГЎси сўнгги йилларда табора қулайлашиб бормоқда. Иттифок даврида Марказий районлардан чеккада жойлашган бу ўлка мустақиллик йилларида, айниқса мезо ва макро ИГУ кўрсаткичларига кўра энг қулай шароитларга эга бўлиб бормоқда. Собиқ Иттифок даврида анча ноқулай ИГУ га эга бўлган Туркменистон 90–йиллар ўрталарида ишга туширилган Тажан–Серахс–Машҳад темир йўли (Марказий Осиё республикаларини Эрон ва Форс кўрфази билан боғловчи) ва "Трасека " транспорт йўлаги (Марказий Осиё республикаларини Кавказ ҳамда Каспий ва Қора денгазлар орқали Европа мамлакатлари билан боғловчи) туфайли Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларининг Жанубий ва Жануби–Ғарбий Осиё ҳамда Ғарбий давлатлари билан алоқа қилиш майдонига айланиб бормоқда. Бу ҳолат унинг ИГЎ ни том маънода, анча қулай даражага олиб чиқди. Ҳозирги вақтда минтақа давлатлари ташқи иқтисодий алоқаларининг анчагина қисми унинг ҳудуди орқали амалга оширилмоқда.

Маъмурий – ҳудудий жиҳатдан республика таркибида Аҳал, Балхон, Мари, Лебаб ва Дашҳовуз вилоятлари мавжуд. Туркменистоннинг бош шаҳри Ашхабоддир.

Туркменистон республикасининг умумий майдони 488 минг км² бўлиб, бу кўрсаткичга кўра у МДХ да 4, Ўрта Осиёда 2 (Ўрта Осиёнинг 12,5 % ҳудудини т.э.), жаҳонда эса 50 - ўринда туради. Аҳолиси 6,7 млн киши (2006 й)– бу кўрсаткич бўйича МДХ да 10 ва Жаҳонда 106 - ўринни эгаллайди. У шимоли-ғарб томонида Қозоғистон, шимол - шарқда Ўзбекистон, жанубида Афғонистон ва Эрон билан чегарадош, ғарбида унинг ҳудудлари Каспий денгизи билан

туташ. Минтақадошлари Қирғизистон, Тожикистондан фарқли ўлароқ унинг чегаралари асосан текисликлар орқали ўтади. Фақат Эрон давлати билангина у қадар баланд бўлмаган, лекин сейсмиклик даражасига кўра “нотинч” Копетдоғ орқали чегараланади. Шу сабабли унинг чегаралари иқтисодий аҳамиятига кўра нисбатан қулай.

Шунинг билан бирга барча минтақадош давлатлари каби унинг дунё океани ва денгизлари қирғоқларидан ўзоқда жойлашганлиги муҳим табиий бойлиги ҳисобланадиган нефт ва газини жаҳон бозорига чиқаришда катта муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Табиий шароити. Туркменистон табиий шароитининг кўрсаткичлари ҳудудининг анча жанубда жойлашганлиги ва ер юзасининг асосан текисликлардан иборат эканлиги билан боғлиқ.

Рельефининг 80 % текисликлар (Турон текислиги) дан иборат. Чекка жанубий чегараларига туташ унинг асосий тоғ ва баландликлари (Копетдаг, Паропамиз-Қорабел) ҳамда Ғарбий Каспий бўйи паст текисликлари ер юзасини бузиб турувчи Катта ва Кичик Балхон, Копетдоғ каби каби паст тоғлар ва баландликлари умуман республика ҳудудининг атига 20 % га яқин қисмини эгаллайди.

Иқлими республиканинг катта қисмида кескин континентал. Фақат ҳудудининг жанубий қисмларида (Мурғоб ва Тажан водийлари, Копетдоғ этаклари ҳамда Қизил Атрек дарёси қуйи қисмлари) у қуруқ субтропик хусусиятига эга. Январ ойининг ўртача t° си шимолий районларида - 5° дан жанубида $+3^{\circ}$ - 4° гача, июлники эса $+28^{\circ}$ дан (шимолда) 32° гача (жанубда) ўзгариб туради. Республикада мутлоқ минимум билан максимум эса - 32° билан $+49,9^{\circ}$ ўртасада тебранади. Умуман, Туркменистон иқлимининг ўзига хос хусусиятларидан бири Марказий Осиёда йиллик ўртача t° нинг энг юқорилигидир. Шунинг билан бирга унинг иқлими энг қурғоқчил ҳамдир. Ёғин миқдори Каспий бўйи паст текисликлари ва шимолидан жануб ва жануби-шарқидаги тоғ ва баландликлари томон 100 мм дан 200 - 250 мм гача кўтарилиб боради. Бу ҳолат Туркменистонда сув манбалари нақадар қадрли

эканлигини, сув бор жойдагина ҳаёт бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Республика ҳудудида узоқ тарихий даврлардан бошлаб айнан шу сабабли аҳоли суғорма деҳқончилик билан шуғулланиб келган, сувдан фойдаланишнинг энг мураккаб усуллари (кариз ва қумли текисликдаги ниҳоятда чуқур кудуклар) дан фойдаланиш малакаларини ўзлаштирганлар. Ҳозиргача Копетдоғ этаклари ва Паропамиз баландликлари ҳудудларида ўнлаб каришлар аҳолини сув билан таъминлашда хизмат қилмоқда. Туркменистонни ҳақли равишда кудуклар мамлакати деб ҳам аташ мумкин. Унинг ҳудудида 10 мингдан ортиқ кудуклар ҳисобга олинган. Агар бу кудукларнинг аксарияти қум барханлари орасида катта чуқурликларгача қавланганлигини (200 м гача чуқурликда) ҳисобга олсак, унда сув учун кураш ҳаёт-мамот аҳамиятга эга эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Жаҳондаги энг узун сунъий суғориш каналларидан ҳисобланадигани Катта Қорақум канали (узунлиги 900км) ҳам республикада сув муоммасини енгиллатиш мақсадида қурилган.

Табиий ресурслари. Табиий ресурслар орасида энг аҳамиятлиси нефт ва газ бойликларидир. Уларнинг захираларига кўра Туркменистон МДХ дагина эмас, балки жаҳонда (айниқса табиий газ бўйича) энг йирик давлатлар қаторидан ўрин олади. Ўзлон қилинган маълумотларга кўра унинг нефт захиралари 12 млрд т ва газ захиралари эса 21 трлн м³ ни ташкил қилади. Нефт конлари асосан Ғарбий Туркменистон (Каспий бўйи паст текистликлари) ва газ конлари Марказий ва Шарқий Туркменистон ҳудудларида тарқалган. Дастлабки нефт конлари Небитдаг атрофларида инқилобдан олдин аниқланган. Уларни ўзлаштириш эса асосан 30–йиллардан бошланган. Кейинги вақтларда нефтнинг асосий конлари Каспий бўйининг Челекен я.о. дан то Окарем-Гасанқўлигача бўлган ҳудудларида ҳамда Каспий денгизи саёзликларида жойлашганлиги аниқланди. Табиий газ конларини аниқлаш ва ўзлаштириш эса 60–йиллар охириларида бошланди. Дастлаб шимолий Туркменистонда (Наип, Газ-Ачак), сўнгра Мари атрофларида (Май, Шотлик), сўнгги йилларда эса шарқий

Туркменистонда (Советобод, Давлатобод) кўшилиб йирик табиий газ конлари ўзлаштаририлди.

Кимёвий минерал ресурслари (хилма - хил тузлар, олтингугурт) иқтисодий жиҳатдан республиканинг иккинчи муҳим ер ости бойликларидан ҳисобланади. Гарчи туз конлари республиканинг турли районларида учрасада, уларнинг асосий захиралари Ғарбий Туркменистонда Қорабўғоз - Гол хавзасида тўпланган. Унинг захиралари амалда битмас-туганмасдир. Бу хавзада ош тузи ҳамда мураккаб таркибга эга бўлган мирабилит тузлари мавжуд. Республиканинг яна бир муҳим кимёвий минерал ресурси Шарқий Туркменистондаги олтингугурт конларидир. Кўхитанг тоғлари этакларидаги Гаурдак олтингугурт кони МДХ даги энг йирик кондир. Шунингдек, бу ҳудудда калий тузи ҳам мавжуд. Булар келгусида Туркменистонда хилма-хил кимё саноати тармоқларини ривожлантиришга имкон беради.

Республикада ранг-баранг қурилиш минерал бойликлари ҳам кўпдир. Улар цемент, ойна, оҳак каби тармоқларни ривожлантиришда фойдаланилади.

Аммо, юқоридагилардан кўриниб турибдики, Туркменистонда кўмир, темир рудаси ва хилма - хил рангдор металл конларининг саноат аҳамиятига молик сўнгги йилларигача учрамаган.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Туркменистон республикаси аҳолининг умумий сонига кўра Марказий Осиёда энг кичик республикалардан биридир. Унинг аҳолиси тадрижий кўрсаткичлари сўнгги деярли бир аср давомида қуйидагича ўзгариб борди (минг киши ҳисобида):

1913 й. – 1042	1970 й. - 2159	2001й-5400
1926 й. - 998	1979 й.- 2759	2002й-5600
1940 й.- 1302	1989 й.- 3534	2003й-5900
1959 й.- 1516	1996 й. – 4519	2004й-6300
		2006й-6700

Кўриниб турибдики, аҳолининг сони жиҳатдан ўсиш суръатлари айниқса сўнгги йилларда анча юқори. Аниқроқ такидланадиган бўлса, у МДХ давлатлари орасида энг юқори кўрсаткичдир. Албатта бундай юқори кўрсаткичнинг асосий омили аҳоли табиий ўсишининг юқорилигидир. 90 – йиллар ўрталарида ҳар 1000 кишига туғилиш 33, ўлим 8, соф табиий ўсиш эса 25 кўрсаткичга тўғри келди. Бошқача айтганда, республика аҳолиси фақат табиий ўсиш ҳисобига йилига 3,5 % кўпаймоқда. Бу кўрсаткичлар МДХ ва жаҳоннинг шундай кўрсаткичларидан анча юқори, фақат Африка ва айрим араб ҳамда Жанубий Осиё мамлакатларидан бирмунча пастроқдир.

Аҳолининг миллий таркибий кўрсаткичлари (2005й) ҳам ўзига хосдир. Республика умумий аҳолисининг 81 % дан кўпроғини туркманлар, 9,2 % ни ўзбеклар, 2,3 % ни руслар, 2 % ни қozoқлар, 5,5 % ни бошқа миллат вакиллари ташкил қилади.

Аҳолининг ўртача зичлиги ҳар 1 км² майдонга 14 кишига тўғри келади. Вилоятлари орасидаги ўртача зичлик Ташховуз ва Марида энг юқори (1 км² га 11 – 12 киши).

Республика шаҳар аҳолисининг салмоғи 45 % ни ташкил қилади. Бу кўрсаткичга кўра у Марказий Осиёда фақат Қozoғистондан кейин туради.

Энг йирик шаҳри республиканинг пойтахти Ашгабад бўлиб, унда ярим миллиондан зиёд аҳоли яшайди.

Хўжалиги. Туркменистон хўжалиги аграр-индустриал йўналишига эга. Собиқ Иттифоқ таркибида у аввало табиий газ ва нефть, пахта ва бошқа қимматли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчи республика сифатада ихтосослашган эди, У собиқ иттифоқнинг 1% нефть маҳсулотлари, 10% дан ортиқ табиий газ, 16 % гача пахта толасини етказиб берган, унинг халқ хўжалиги ва аҳоли истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси эса анча паст бўлган. Шу сабабли, мустақиллик йилларида фақат хом ашё ишлаб чиқаришга ихтасослашган республика ниқтисодиёти таркибини соғломлаштириш, кўпроқ истеъмолга тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мослаш бўйича маълум чоралар кўрилмоқда. Жумладан, республиканинг асосий

бойлиги ҳисобланадиган нефт ва газни жаҳон бозорига чиқариш йўлларини излаш, бу минерал бойликларни қазиб чиқариш ва қайта ишлашни самарали йўлга қўйиш бўйича қатъий ҳаракатлар олиб борилмоқда.

Саноати. Саноат маҳсулоти ҳажмига кўра Марказий Осиё республикалари орасида энг суғустри ривожланган: 90 - йиллар ўрталарида унинг республика миллий даромадини яратишдаги ҳиссаси 11–12 % ни ташкил қилган. Шундан келиб чиққан ҳолда Туркменистон саноатининг таркибий хусусиятлари ҳам ўзгача. Унинг саноатини бошқа Марказий Осиё давлат-ларидан фарқли улароқ бир тармоқли хўжалик дейиш ҳам мумкин. Статистик маълумотлар шундай дейишга асос беради. Жумладан, биргина ёқилғи–энергетика мажмуи саноат маҳсулотларининг 67% дан кўпроғини берган ҳолида бошқа барча оғир саноат тармоқлари биргаликда 9 % дан кам маҳсулот ишлаб чиқара олган. Улардан айниқса металлургия (0,1%) ва ёғочни қайта ишлаш, целлюлоза–қоғоз саноати (0,3%) ҳиссалари ниҳоятда пастдир. Ҳатто енгил саноат, озиқ - овқат тармоқлари ҳиссаси ҳам нисбатан паст бўлган. Улар шу даврда 24 % саноат маҳсулотларини етказиб берган.

Республика саноатининг етакчи мажмуаси бўлган ёқилғи–энергетиканинг ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ва географияси қуйидагича:

1. Нефт республикада инқилобдан олдинги даврлардан бошлаб қазиб чиқарилади. 1913 йилда 129 минг тонна, 70 - йиллар ўрталарида 16 млн тоннагача, 90 - йиллар ўрталарида 4,5 млн тонна нефт қазиб чиқарилган. 2005- йилда мамлакатда 10,1 млн тонна нефт қазиб чиқарилди.

Асосий конлари Небитдаг, Қумдаг, Челекан, Окарем - улар Каспий бўйи текисликлари бўйлаб шимолдан жанубга 200 км дан ортиқ масофада жойлашган. Нефт қазиб чиқаришни кўпайтиришга республиканинг ички истеъмоли чекланганлиги ва ташқи бозорга олиб чиқиш йўлларини ҳозирча ташкил этилмаганлиги кучли таъсир этмоқда.

2. Табиий газни қазиб чиқариш (газ саноати) 60 -йиллар охирларидан бошланган. 1990 йил маълумотига кўра Туркменистонда 83 млрд м³гача газ қазиб чиқарилган ва у асосан Ўрта Осиё - Марказ газ қувури орқали собиқ

иттифоқнинг марказий районларига ташиб кетилар эди. Мустақиллик йилларида бозорнинг чекланиб борганлиги сабабли унинг кўрсаткичлари тобора камайиб борди ва 90–йиллар ўрталарида 35 млрд м³ ни ташкил этди. 2005 йилда 58,57 млрд м³ газ казиб чиқарилди. Ички истеъмолдан ташқари газни Туркменистон маълум миқдорда Украинага ва қисман Кавказ орти давлатларига чиқармоқда холос. Янги газ бозорларини ташкил қилиш йўлида Эрон, Туркия орқали Ғарбий Европага ва ҳатто Марказий Осиё орқали Хитой ва Японияга, Афғонистон орқали Жанубий Осиёга газ қувурлари ўрнатиш йўллари изланмоқда. Афсуски, ҳозиргача уларнинг биронта лойиҳаси бўйича реал ишлар бошланганича йўқ.

3. Электроэнергетика саноати асосан табиий газ ёқилғиси асосида ишлайдиган иссиқлик энергетикаси базасида шаклланган. Жами электр энергиясининг 97 – 98 % ни ИЭС лар (Мари ГРЭС - қуввати 2,4 млн квт ва йирик шаҳарларидаги ИЭС лар) ишлаб беради. Қолган қисми кўп сонли, асосан кам қувватли ГЭС лар (Энг йириги Ховузхон ГЭС и) ҳиссасига тўғри келади. Йилига ўртача 10,5 млрд кВт/соат электр энергия ҳосил қилади. Республика асосий электростанциялари Ўрта Осиё бирлашган энергия тизимига уланган.

Кимё ва нефт-кимё саноати оғир саноатлар тармоқларининг иккинчисидир. Асосий корхоналари Туркманбоши ва Туркманобод нефтни қайта ишлаш заводлари, Челекан йод-бром заводи, Туркманбоши сода (Қорабўғозголсульфат) заводи ҳамда Гаурдак олтингугурт концентратлар ишлаб чиқариш корхоналаридир. Шунингдек, Туркманобод суперфосфат ва Мари азотли минерал ўғитлар ишлаб чиқариш корхоналари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Яқин келажакда кимё саноатида катта ўзгаришлар бўлиши кутилмоқда, яъни Туркменистон йод ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда Чили ва Япония давлатларидан сунг учинчи ўринга чиқишга ҳаракат қилмоқда. Бунинг учун Боядоғ, Болхонобод йод заводлари ва Хазар кимё заводларини қайта реконструкция қилиб, замонавий жиҳозлар билан жиҳозлаш кўзда тутилмоқда.

Қурилиш материаллари саноати ҳам Туркменистон иқтисодиётида аҳамиятлидир. Мухим марказлари Безмейин цемент, Ашгабад ойна комбинатларидир.

Машинасозлик саноати анча сустривожланган. Газ ва нефт саноати учун айрим ускуналар ишлаб чиқариш Туркманбоши ва Ашгабадда қишлоқ хўжалик ва транспорт машиналарини таъмирлаш корхоналари вилоят марказларида ва йирик шаҳарларида мавжуд.

Металлургия ва целлюлоза-қоғоз саноатлари деярли ташкил этилмаган.

Аҳоли истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган енгил саноатнинг пахта тозалаш (20 га яқин заводлари бор), Ашгабад ип газлама, Мари шойи газламалар ишлаб чиқариш корхоналари, йирик шаҳарларида уст-бош киймлари, пойабзал, трикотаж тайёрлаш корхоналари бор. Улар асосан республика аҳолиси эҳтиёжлари учун хизмат қилади. Тармоқнинг энг сердаромад соҳаларидан бири гилам ишлаб чиқаришдир. Республиканинг барча районларида гилам ишлаш билан шуғулланишади. Йирик гилам комбинати эса Ашгабадда жойлашган.

Озиқ-овқат саноатида ўсимлик мойи (пахта чигитидан), сабзаёт - мева ва балиқ консервалари ишлаб чиқариш аҳамиятли. Шунингдек, йирик шаҳарларида гўшт, сут, иссиқ ва совуқ ичимликлар, нон ва қандолатчилик корхоналари ҳам бор.

Қишлоқ хўжалиги. Қишлоқ хўжалиги—Туркменистон республикаси иқтисодиётида жами миллий даромадни яратишда энг катта ўрин тутади. 90-йиллар ўраларида бу борада унинг хиссаси сал кам 48% ни ташкил қилган. Бу ҳолат ҳозирги вақтда ҳам ўз кучида қолмоқда.

Қишлоқ хўжалигининг асосини албатта, ер-сув фонди ташкил этади. Туркменистоида бир томондан ер фондиниинг анча катталиги, нккинчи томондан эса сув таъминотининг мураккаблига ана шу ресурслардан фойдаланишда ўзига хос имкониятларни келтириб чиқарган. Масалан, шу сабабларга кўра республиканинг дастлабки мустақиллик кунларидан бошлаб

хусусий фойдаланиш учун то 50 гектаргача ерга эгалик қилишга рухсат этилган.

Республикада жами ҳайдаладиган ерлар 1,5 млн га ни ёки у жами майдонининг 3,6% ни ташкил қилади. (Марказий Осиёда энг паст кўрсаткич). Шунга қарамасдан қишлоқ хўжалигининг асосий соҳаси деҳ-қончиликдир.

Деҳқончиликнинг энг йирик тармоғи пахтачилик бўлиб, жами экин майлонларининг 45% ни банд қилади Марказий Осиёда энг катта кўрсаткич), унинг асосий майдонлари Амударёнинг ўрта ва қуйи ҳудудлари ва Мурғоб-Тажан воҳасида жойлашган. Туркменистон сўнги йилларда 700 минг тонна пахта ҳосилини бермоқда.

Мустақиллик йилларида деҳқончиликка катта эътибор берила бошланди. Ўзбекистонга ўхшаш унда ҳам «дон мустақиллиги» ни таъминлаш бўйича қизғин кураш кетмоқда. Донли майдонлар ҳозирги вақтда жами экин майдонларининг 35% ни ташкил қилмоқда. Асосий суғориладиган майдонларда буғдой, арпа, маккажўхори, қисман шоли экилади.

Сабзавот, картошка ва полиз экинларн жами экин майдонларининг 2,5 % га яқинига экилмоқда, Қолган майдонларда (17 %) ем - хашак экинлари экилади.

Чорвачилик асосан қурғоқчил чўл яйловларидан фойдаланиш асосида шаклланган. Республикада 1,1 млн бош қорамол, 6,3 млн қўй ва эчкилар, 22 минг бош йилқилар статистик ҳисобида қайт этилган. Шунингдек, пиллачилик, ҳовуз балиқчилиги, паррандачилик, туячилик ҳам республика иқтисодиётида катта эътиборга моликдир.

Транспорти. Транспортида энг аҳамиятли тармоқлардан бири темир йўл транспорти бўлиб, дастлабки йиллар Красноводскдан XIX аср 80-йилларда Самарқандгача ўтказилган Урушдан олдинги йилларда Мари - Кушка, урушдан кейин эса Чоржўй-Қунғирот йўллари қурилди. Бу йўл 70-йиллар ўрталарида Қозоғистоннинг Бейновигача олиб борилди ва Туркменистон энг қисқа масофада собиқ иттифоқнинг марказий районларигача чиқиш имконига эга бўлди. Яқинда Туркменистонда республиканинг шимолини жануб билан туташтирувчи (ўзунлиги 540км) Трансқорақум темирйўли Ашгабад-Қорақум-

Дошховуз фойдаланишга топширилди. Шу темирйўл бўйлаб автомобил йўли қурилмоқда. Ҳозирги вақтда темир йўллар узунлиги 2,15 минг км ни ташкил қилади.

Автомобил транспорти аввало мураккаб қурғокчил табиий шароити туфайли нисбатан суст ривожланган эди. Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари узунлиги 13,6 минг км, жумладан, каттиқ қопламали йўллар узунлиги 11,6 минг км. Умумий юк айланмасида унинг салмоғи атиги 2,7% ни ташкил этади. (Марказий Осиё республикаларида энг паст кўрсаткич). Ҳозиргида мамлакатда янги йўналишда қуришда ва мавжуд йўлларни реконструкция қилишга “Туркман автомобил йўллари” давлат концерни томонидан муҳим ишлар амалга оширилмоқда. Масалан, чет эллик ҳамкорлар билан биргаликда Ашхабод-Туркманбоши (585 км) реконструкция қилинмоқда, Қорақум чўли орқали Ашхабод-Қорақум-Тошховуз (540 км), Ашхабод-Мари-Туркманобод (600 км) автомобил йўлилари қурилмоқда. Шунингдек узоқ бўлмаган масофалардаги Геоктепа-Бахарден, Бахарден-Бами, Болхонобод-Сердар, Атамурат-Имамназар автомобил йўлилари қурилмоқда. “Туркман автомобил йўллари” давлат концерни ишчилари жаҳонга машҳур “Катерпиллар”, “Комацу”, “МАЗ”, “КамАЗ” фирмалари томонидан ишлаб чиқарилган йўл қурулиш техникаларига эга бўлди.

Туркманистонда умумий юк айланмасига кўра энг йирик тармоқ қувур транспорти бўлиб, бунда унинг ҳиссаси 80 % дан ортиқдир. Нефт ва газ қувурлари, жумладан, Вишка-Туркманбоши, Челекен-Туркманбоши нефт қувурлари мавжуд. Покистон пойтахти Исломободда “Трансавғон” газ қувур йўлини барпо этиш бўйича музокаралари олиб борилмоқда.

Денгиз транспорти Каспий ҳавзасидагина аҳамиятли бўлиб, республика юк айланмасида унинг ҳиссаси 1,0 % га тўғри келади. Асосий денгиз порти—Туркманбоши. Туркманбоши—Боку, Бекдаш—Боку йўналиши бўйича темир йўлли денгиз паромы мавжуд. Амударё ва Қорақум каналида ҳам кема қатнайди.

Ташқи иқтисодий алоқалар—тобора ривожланиб ва мустахкамланиб бормоқда. Унинг асосий ҳамкорлари бўлиб тобора жаҳоннинг ривожланган ва кўшни мамлакатлари майдонга чиқмоқда.

Экспортга пахта толаси, газ, нефт ва нефт маҳсулотлари, электр энергияси, айрим кимё саноати маҳсулотлари кўпроқ чиқарилмоқда.

Имporti эса хилма - хил машина ва ускуналар, технология воситалари, металл, қоғоз, аҳоли истеъмол маҳсулотларидан иборат.

ИҚТИСОДИЙ РАЙОНЛАРИ.

Туркменистон республикасида 5 та иқтисодий район ажратилади. Булар Марказий, Ғарбий, Жануби-Шарқий, Шарқий ва Шимолий районлардир. Барча районлар аҳолисининг жойлашиши, суғориладиган ерлари ва саноат корхоналари, ёки чўллардан иборатлиги билан бир-биридан фарқ қилади.

Марказий иқтисодий район-(Ашгабад вилояти) республиканинг жанубий қисмида жойлашган. У республика ҳудудининг 19,6 фоизини, аҳолисининг эса 25 фоизини ташкил этади.

Минтақа ҳудудида Копетдоғ тоғи ва тоғ оралиғи водийлари ҳамда Марказий Қорақум чўлининг бир қисми жойлашган. Республика аҳолисининг асосий қисми шу ерда бўлиб, аҳоли зичлиги энг юқори, яъни 1 км²га 10 киши тўғри келади. Аҳолисининг 3/5 қисми шаҳарларда яшайди.

Иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган минтақа бўлиб, бу ерда замонавий машинасозлик, енгил ва озиқ-овқат, қурилиш материаллари ва бошқа кўплаб корхоналар ишлаб турибди. Минтақада республика саноат маҳсулотининг 25 фоизи тайёрланади. Айниқса гилам тўқиш катта аҳмиятга эга.

Марказий район ингичка толали пахта етиштириш бўйича Жануби-Шарқий райондан сўнг иккинчи ўринда туради. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик етиштириш, чорвачиликда эса қўйчилик, (қорақўлчилик), ҳамда йирик шохли қорамоллар боқиш яхши йўлга қўйилган.

Минтақага республиканинг 23 фоиз экин майдони тўғри келади. Бу ерда Туркменистоннинг 35 фоиз буғдойи, 11 фоиз пахтаси, 60 фоиз сабзавот экинлари ва бошқалар етиштирилади.

Минтақа иқтисодиётининг ривожланишига Ашгабад темир йўли катта таъсир этади. Темир йўли бўйларида кўплаб аҳоли пунктлари жойлашган.

Районнинг энг йирик саноат ва маданият маркази Ашгабад шаҳри бўлиб, шаҳар МДХ давлатларининг энг жанубида жойлашган. Ҳозирги кунда Ашгабад Марказий Осиё ва Кавказ мамлакатларини туташтирувчи муҳим транспорт тугуни ҳисобланади. Шаҳарда енгил ва озиқ-овқат саноати, машинасозлик, электротехника, металсозлик ва бошқа саноат корхоналари ишлаб турибди.

Ашгабад яқинида Безмеин шаҳри жойлашган. Бу шаҳарда оғир саноат тармоқларидан - цемент ва бошқа қурилиш материаллари, электроэнергетика қабилар ривожланган. Озиқ-овқат саноати тармоқларидан вино ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Тажан - минтақадаги йирик шаҳарлардан биридир. Шаҳарда гилам тўқиш, ғишт заводи, электростанциялар ва бошқа саноат корхоналари ишга туширилган. Айниқса гилам тўқиш қадимги тармоқлардан биридир. Аҳолисининг асосий қисми туркманлар. Булардан ташқари руслар, қozoқлар, арманлар, украинлар ва бошқалар истиқомат қилишади.

Районнинг Копетдоғ этакларида гўзал ва хушманзара дам олиш масканлари жойлашган (Феруза). Қорақум канали асосида пахтачилик, боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ривожланган. Чўл яйловларида эса қўйчилик билан шуғулланишади.

Ғарбий Туркменистон иқтисодий райони-(Болхон вилояти)–Республиканинг катта ҳудудини, яъни 28,5 фоизини, аҳолисининг эса 11 фоизини ташкил этади.

Район Каспий денгиз бўйидан тортиб шарқда Копетдоғ этаклари ва Ғарбий Қорақумгача чўзилган. Бу Туркменистоннинг энг иссиқ минтақаларидан биридир.

Ҳудудида оқар сувлар деярли йўқ. Шунинг учун аҳоли сони кам. Лекин саноат ривожланганлиги сабабли, аҳолининг асосий қисми (4/5) шаҳарларда истиқомат қилади. Бу мамлакатнинг энг урбанизациялашган минтақасидир.

Аҳолининг миллий таркибида русий забон кишилар (руслар, украинлар, яҳудийлар, арманлар, озарбайжонлар ва бошқалар) кўпчиликини ташкил этади.

Ғарбий Туркменистон бошқа районлардан табиий ресурсларга бойлиги билан алоҳида ажралиб туради. Республикадаги асосий нефт конлари шу минтақага тўғри келади. Бундан ташқари, Туркманбошидан шимолда йирик ош тузи кони, Қорабўғозкўлда глаубер тузи, Челекенда озокерит конлари топилган. Районда цемент хомашёлари, оҳактош каби қурилиш материаллари ҳам кўп.

Минтақада нефт ва кимё саноати, электроэнергетика, қурилиш материаллари саноати яхши ривожланган. Хўжалигининг ривожланишида Каспий денгизидаги балиқчилик катта аҳамиятга эга. Туркманбоши порти Марказий Осиё давлатлари ва Кавказ орти мамлакатлари орасидаги дарвоза ҳисобланади.

Сувнинг йўқлиги сабабли, қишлоқ хўжалиги яхши ривожланмаган. Айниқса деҳқончилик. Чорвачиликда қўйчилик ҳамда туячилик етакчи тармоқлардандир.

Минтақанинг асосий шаҳарлари Туркманбоши, Небитдоғ, Челекен, Қизил-Арват, Қозонжиқ ва бошқалар. Шаҳарларнинг кўпчилиги темир йўллар ёнида ёки денгиз бўйида лентасимон шаклда жойлашган.

Туркманбоши Ғарбий минтақанинг энг эскишаҳарларидан бири бўлиб, 1869 йилда ҳарбий қалъа сифатида ташкил топган. Туркманбоши Каспий денгизининг Шарқий соҳилидаги йирик порт шаҳри бўлиб, нефтни қайта ишлаш ва балиқни қайта ишлаш саноатлари яхши ривожланган. Бу ерга нефт қувурлар орқали Небитдоғ ва бошқа конлардан келтиради.

Туркманбошидан жануби-шарқда Катта Балхан этакларида - Небитдоғ шаҳри жойлашган. Небитдоғ Туркменистоннинг нефт-газ қазиб олиш маркази ҳисобланади. Шаҳарда озиқ-овқат саноати, уйсозлик комбинати, йод заводи каби корхоналар ишга туширилган. Аёллар гилам тўқиш ишларида банд.

Иқтисодий районнинг муҳим шаҳарларидан яна бири Челекендир. Челекен ўзининг кимёвий хом ашёлари билан машҳур. Челекендан кўплаб миқдорда озокерит, мирабилит каби хомашёлар олиб кетилади. Бу ерда кимё заводи мавжуд.

Шу билан бирга Челекен ярим оролида соғломлаштириш масканлари учун имкониятлар катта. Район аҳолиси минерал сувлардан ревматизм, тери ва бошқа касалликларни даволашда фойдаланишади.

Қорабўғозкўл ҳам ўзининг кимёвий хом ашёларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу ердан кўплаб микдорда глаубер тузи, (мирабилит), натрий, магний, бром, йод ва бошқа минерал тузлар казиб олинади. Хом ашёларни қайта ишлаш мақсадида "Қорабўғозсульфат" комбинати ишлаб турибди.

Жануби-Шарқий Туркменистон иқтисодий райони-(Мари вилояти) - Республиканинг 18 фоизга яқин ҳудудини, 23 фоиз аҳолисини ташкил этади. Аҳоли зичлиги-1 км га 9 киши тўғри келади.

Урбанизация даражаси нисбатан паст бўлиб, 33 фоизни ташкил қилади.

Минтақанинг иқлим шароити қулай бўлиб, вегетация давридаги суткалик ҳарорат +10° С дан юқори, 240-250 кун қуёшли бўлади. Қорақум каналининг ўтиши минтақа иқлими ва хўжалигининг ўзгаришига таъсир кўрсатди.

Жануби-Шарқий районга Республиканинг 40 фоиз экин майдони тўғри келади. Суғориладиган ерларда ингичка толали пахта етиштирилади. Шунингдек боғдорчилик, сабзавотчилик, пиллачилик, шаҳар атрофларида эса сут чорвачилиги ривожланган (минтақа суғориладиган ерларида республиканинг 1/3 қисм йирик шоҳли қорамоллари боқилади.) Чўллардан яйлов сифатида фойдаланилади. Бу ерда республикада боқиладиган қоракўл қўйларининг 50 фоизи тўпланган.

Жануби-Шарқий район республиканинг 35 фоиз пахтасини, 60 фоизга яқин қоракўлини, 55 фоиз ўсимлик ёғини, 25 фоиз атрофида пилласини ва бошқа маҳсулотларни етказиб беради. Районда зотдор Ахалтекин отлари боқилади.

Район хўжалиги дастлабки вақтларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга мослашган эди. Ҳозирги кунда йирик газ конларининг топилиши (Шарапли, Қора-Чоп, Шатлик) хўжалигининг ривожланишига имкон берди.

Асосий саноат марказлари Мари, Байрам-Али. Мари-Мари вилоятининг маъмурий марказидир. Бу шаҳар Мурғоб-Тажан воҳасининг энг йирик саноат ва транспорт маркази. Айниқса шаҳарда енгил саноат яхши ривожланган. Бу ерда

тўқимачилик, жун ювиш, пахта тозалаш, тери заводи ҳамда озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Шунингдек метални қайта ишлаш, мотор ремонт заводи, азот ўғитлар заводи каби оғир саноат тармоқлари ҳам ривожланган. Шаҳарда маҳаллий табиий газ асосида ишлайдиган энг йирик ГРЭС ишга туширилган.

Марининг жануби-шарқида Байрам-Али шаҳри жойлашган. Бу шаҳар Мурғоб дельтасида, қулай табиий шароитли бўлиб, ўзининг санаториялари билан машҳур. Бу ерда МДХ давлатларидан келган дам олвучи ва даволанувчилар кўпчиликини ташкил этади. Шаҳарда пахта тозалаш ва ёғ экстракция заводи жойлашган.

Шунингдек минтақада Йўлўтан, Теджен, Кушка каби бошқа саноат марказлари ҳам бор.

Шарқий Туркменистон иқтисодий райони- (Лебаб вилояти) республика ҳудудининг 20 фоизга яқинини, аҳолисининг эса 21 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1 км²га 8 киши тўғри келади. Аҳолисининг 50%га яқини шаҳарларда, минтақанинг бевосита 2/3 қисми аҳолиси Туркманобод ва Керкида яшайди. Район Амударёнинг ҳар икки соҳилида жойлашган. Лебоб вилоятида ҳам суғориб деҳқончилик қилиш устун туради. Суғориладиган ерларда пахтачилик ривожланган. Шунингдек қоракўлчилик ва пиллачилик ҳам етакчи тармоқлардир. Минтақа республикада етиштириладиган пахтанинг 1/4 қисмини, тайёрланадиган шойининг эса 95 фоиздан кўпини етказиб беради.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати билан бирга, металсозлик ва тоғ-кон саноати ривожланган. Районнинг жанубидаги тоғларда турли фойдали қазилмалар, минерал тузлар, қурилиш материаллари, мис, рух, олтингугурт ва бошқалар топилган. Минтақада Республиканинг деярли 60 фоиз газини қазиб олинади. Айниқса бу ерда минерал ўғитлар ва олтингугурт ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган. Олтингугурт Гаурдак конидан қазиб олинади. Олтингугурт ва бошқа минерал тузлар асосида Гаурдак тоғ-кимё саноати ривожланган.

Кўхитангдан унча узоқ бўлмаган масофадан рух қазиб чиқариш, унинг атрофида эса нефт ва газ конлари топилган. Булар асосида чўлда кимё саноати

маркази - Нефтезаводск (Сейди) шаҳри ташкил топган. Минтақа ҳудудида МДХ даги йирик Корлюк ва Қарабел каби калий тузлари конлари топилган.

Минтақа бошқа районларга нисбатан сув билан яхши таъминланган. Бу кам сувли республика учун камдан-кам учрайдиган ҳодисадир.

Амударё бўйларида Қизилмия ўсимлиги ўсади. Бу ўсимликдан дори-дармон ишлаб чиқаришда, салқин ичимликлар, сигарета, косметика каби кўплаб маҳсулотлар ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Бу ўсимликка жаҳон бозорида ҳам талаб каттадир.

Туркманобод–шарқий районинг энг йирик шаҳри бўлиб, Республикада аҳоли сони бўйича Ашгабаддан сўнг иккинчи ўринда туради. Шаҳар дарё ва темир йўл бўйида жойлашган бўлиб муҳим транспорт тугунини ҳосил этади. Қадимда Туркманобод Бухоро амирлигининг муҳим қалъаларидан бўлган.

Ҳозирги кунда шаҳар йирик саноати ривожланган марказдир. Айрим саноат корхоналари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини (пахта) қайта ишлашга ихтисослашган. Булар пахта тозалаш, трикотаж, тўқимачилик фабрикаларидир. Шунингдек пиллакашлик фабрикаси, қоракўл терилари ишлаб чиқариш заводи ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Туркманобод шаҳри темир йўл ва дарё йўли бўйида жойлашганлиги сабабли нефтни қайта ишлаш, кемасозлик, авторемонт, экскаватор ремонт заводи кабилар ишлаб турибди. Кимё саноатида йирик суперфосфат заводи алоҳида ўринда туради.

Туркманобод шаҳри дарё бўйлаб чўзилган, ўсимликка бой гўзал манзарали шаҳардир. Шаҳарда бир қанча ўқув юртлари, музей ва бошқа маданият ташкилотлари (масканлари) мавжуд.

Шимолий Туркменистон иқтисодий райони-Дошҳовуз вилоятидан иборат. Район республика ҳудудининг 13 фоизини, аҳолисининг эса 20 фоизини ташкил этади.

Аҳоли зичлиги 1 км² га 9 киши тўғри келади. Район республиканинг шимолий қисмида Амударё дельтасида, Сарикамиш кўли ва шимолий Қорақум чўлининг бир қисмида жойлашган. Дошҳовуз республикадаги қадимги

суғориладиган минтақадир. Ҳозирги кунда бу ерда пахтачилик, дончилик, сабзавотчилик ривожланган майдонлар кўп. Боғдорчилик, айниқса полиз экинларидан сершира қовунлари машҳур. Минтақа йирик қишлоқ хўжалик райони бўлиб, суғориб деҳқончилик қилишга ихтисослашган. Минтақа ҳудудидан кўплаб суғорув каналлари ўтган (Тошсоқа, Қилич-Ниёзбой, Қипчоқ-Бўзсу ва бошқалар).

Иқлими нисбатан қуруқ, қиши совуқ, ёзи қисқа, лекин бу ерда ўрта пишар пахта етиштириш яхши йўлга қўйилган.

Шимолий район Республиканинг 1/5 фоиз экин экиладиган майдони, жумладан 1/4 фоиз пахта майдонини ташкил этади. Минтақа шоли, окжўхори, етиштириш бўйича республикада биринчи, пахта, кунжут етиштириш бўйича эса иккинчи ўринда туради. Шунингдек бу ерда маккажўхори ва узум етиштирилади.

Бу ерда республиканинг 20 фоиз пилласи тайёрланади. Шимолий минтақада сўнгги йилларда чорвачилик, айниқса қўйчилик ривожланиб бормоқда. Қўйлар асосан Сариқамиш кўли атрофларида боқилади. Минтақанинг иқтисодий ва маданий маркази Дошҳовуз шаҳри бўлиб, Амударёнинг қўйи қисмида, темир йўл ёқасида жойлашган. Шаҳар XIX асрларда Хива хонлиги қалъаси сифатида ташкил топган. Аҳолиси асосан ўзбеклардан иборат.

Собиқ иттифок даврида Дошҳовуз йирик саноат ва транспорт маркази сифатида ривожланади. Чоржой-Қўнғирот-Бейнов темир йўлининг қурилиши шаҳарнинг иқтисодий алоқаларини кучайтиради. Шаҳарни Шовот магистрал канали икки қисмга: эски ва янги шаҳарга бўлиб туради. Шаҳарда бир қанча саноат корхоналари; пахта тозалаш, ёғ-мой, нон, авторемонт, қишлоқ хўжалик машиналари ремонт заводи ва бошқалар ишга туширилган. Шунингдек шаҳарда миллий ҳунармандчилик гилам тўқиш ва кўлолчилик яхши ривожланган.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. Кариз – сувли қатламлар қия жойлашган тоғ олди адирли минтақаларида қазилган қатор қудуқларнинг ер остида махсус кавланган йўлаклар орқали бир – бирлари билан туташтирилиши орқали улар сувини ер юзасига олиб

чиқаришга имкон берадиган мураккаб сув таъминоти тизимидир. Уларнинг суви билан аҳоли пунктлари ва экин майдонлари таъминланади.

2. Қорақум чўллари қудуклари—минераллашиш даражаси сувидан фойдаланишга имкон берадиган қудуклар. Одатда бундай қудукларни кавлаш ўзига хос усталикни талаб қилади, яъни қум барханлари орасида катта чуқурликларгача қудукнинг деворлари саксовул ёғочлари билан қотириб чиқишни талаб этади. Акс ҳолда оқиб тушувчи қум қудукни тўлдириб қуйиши мумкин.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Туркменистон республикаси ИГЎ нинг энг асосий хусусиятлари нимада?
2. Туркменистон табиий шароити ва табиий бойликларининг бошқа Ўрта Осиё давлатлари кўрсаткичларидан асосий фарқи нимада?
3. Аҳолисининг динамикаси, ҳудудий жойлашишининг муҳим томонлари нимада?
4. Саноатининг ривожланиш хусусиятларини таҳлил қилинг.
5. Қишлоқ хўжалигининг тармоқлар таркиби ва уларнинг сабабларини аниқланг.
6. Асосий иқтисодий районларининг бир-бирларидан фарқини таҳлил қилинг.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. МДХда Россиядан кейин газ захиралари бўйича иккинчи ўринда турувчи давлат қайси?
А) Қозоғистон. В) Ўзбекистон.
С) Қирғизистон. Д) Туркменистон.
2. Туркменистон аҳолисининг ўртача зичлиги 1 км².га қанча киши тўғри келади?
А) 10,2. В) 11,5. С) 12,7. Д) 13,7.
3. Туркменистон ҳудудининг қанча фоизини Қорақум эгаллайди?
А) 70. В) 75. С) 80. Д) 85.
4. Туркменистон аҳолисининг неча фоизини туркманлар ташкил этади?
А) 54,6. В) 76,6. С) 77,6. Д) 86,6.

5. Туркменистон чўл минтақасининг типик чорвачилиги қайси?
- А) Қоракўлчилик. В) Эчкичилик.
- С) Йилқичилик. Д) Тўячилик.
6. Ўрта Осиё Республикалари ичида майдони бўйича иккинчи ўринда турадиган давлатни кўрсатинг.
- А) Қозоғистон. В) Қирғизистон.
- С) Тожикистон. Д) Ўзбекистон.
7. Газ қазиб чиқаришда қайси давлат етакчи?
- А) Ўзбекистон. В) Тожикистон.
- С) Туркменистон. Д) Қирғизистон.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон» 1995.
2. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: «Ўзбекистон». 1997.
3. Каримов И. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т.: «Ўзбекистон». 1999.
4. Акрамов З.М., Мусаев П.Г., Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси. 8-синф.Т.: “Ўқитувчи”. 2000.
5. Асанов Г.Р., Набихонов М., Сафарова И., Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. Т.: “Ўқитувчи” 1994.
6. Алимов Р.М. Арифхонов Ш.Р.и др. Центральная Азия: геоэкономика, геополитика, безопасность. Т.: “Шарқ” 2002.
7. Аманов М., Абдурахмонов А. Ўзбекистон Республикаси вилоятлари, Қорақалпоғистон. Т., 1995.
8. Алиев М.Т. Очилов М.Ф., Хачиев Г.А. Экономика Узбекистана и стран СНГ. Т.: “Фан” 1996.

9. Ахметов.Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси. 9 - синф. “Мактаб” 2005.
10. Аҳмедов.А., Сайдаминов.З. Ўзбекистон Республикаси.(қисқача маълумот-нома) “Ўзбекистон” 2006.
11. Болтаев М.Ж. Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси. Т.2003.
12. Жумабоев Т.Ж. Марказий Осиё мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси. Маърузалар матни. Самарқанд, 2001.
13. Пардаев Ғ.Р. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси. Маъруза матни Ангрен, 2003.
14. Пардаев Ғ.Р. Марказий Осиё мамлакатлари иқтисодий географияси (амалий машғулотлар) Ангрен, 2003.
15. Пардаев. Ғ.Р. Марказий Осиё мамлакатлари иқтисодий географияси Ангрен, 2003.
16. Рўзиев А. Марказий Осиё мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси. Термиз-2000.
17. Сафаров.Э. Ўрта Осиё ва Қозоғистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Маърузалар матни. Т.: 2000.
18. Туркистан наш общий дом (проблема экологии и окружающей среды Центрально Азиатского региона).1995.
19. Тўхлиев Н., ва бошқалар. Ўзбекистон иқтисодиёти асослари. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Т.: 2006.
20. Тўхлиев Н., ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси энциклопедияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Т.2006.
21. Тўхлиев Н., Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти Т. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” 1998.
22. Қаюмов. А.А., Умаров С.С., Азимов Ш.А., ва бошқалар. Иқтисодий география Маърузалар матни. Т.: 2001.
23. Қаюмов А., Сафаров Э., Тиллабоева М. Жаҳон иқтисодий ижтимоий географияси . 9-синф. Т.: “Ўзбекистон”2006
24. Ғуломов П., Ваҳобов Х., Ҳасанов А., Туркистон табиий географияси. 7-синф Т.: “Ўқитувчи” 1997.
25. Ғуломов П., Ваҳобов Х., Ҳасанов А. Ўрта Осиё табиий географияси. 7- синф. Т.: “Меҳнат” 2001.
26. Ҳасанов И.А., Ғуломов П.Н. Ўрта осие табиий географияси . Т.: 2002.
27. Усиков.В.В. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси. 9 - синф. “Атамур” 2005.
28. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” 8-10-11 сонлар. Т.2006.
29. Интернет маълумотлари.

	Майдони	%	Аҳолиси	%
Марказий	95,6 минг кв ²	19,6	1675000	25
Ғарбий	139 минг кв ²	28,5	737000	11
Ж-Шарқий	87,9 минг кв ²	18	1541000	23
Шарқий	97,6 минг кв ²	20	1407000	21
Шимолий	67,9 минг кв ²	13,9	1340000	20